

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

Я. В. ВЕРМЕНИЧ (Київ)

Історична регіоналістика в Україні

Поняття “регіон” в сьогоденнішніх дискусіях навколо проблем політичного і адміністративного устрою України є ключовим і широко вживаним. Проте цього не скажеш про поняття “*регіоналістика*”, “*регіонознавство*”, які, за логікою речей, мали б забезпечувати дискусіям науковий фундамент. Чи не тому, що наука про регіони у нас завжди була не в пошані? Історія України склалася так, що в постановці питання про статус регіонів, територіально-державний устрій голос політиків важив значно більше, ніж голос науковців. Хоч очевидно, що явища регіоналізації мають не лише соціально-економічне й політико-правове, але й історичне та етнокультурне підґрунтя, і що без врахування в комплексі всіх їхніх складових неможлива зважена регіональна політика.

Для України відносини в системі “*центр—регіон*” є особливо важливими з огляду на те, що сама вона донедавна була регіоном Радянського Союзу і що чимало деформацій, які нині гальмують ринкові реформи, сягають корінням у радянську епоху. Українська історіографія теж, перш ніж стала національною, пройшла етап своєрідного “*регіонального самовизначення*”. Головна ж причина актуальності регіональних проблем для України полягає в тому, що процес об’єднання українських земель у сучасних кордонах завершився зовсім недавно, менш як півстоліття тому. Розвиваючись у складі різних держав, український етнос зазнав значних асиміляційних впливів — російських, польських, австрійських, угорських та інших. Сучасні українські регіони відрізняються один від одного не лише господарською та соціальною структурою, але й суспільними настроями; у них відмінні зовнішні орієнтації, специфічні етноконфесійні проблеми.

Історичні передумови регіоналізації України уважно досліджуються вже понад століття і достатньою мірою прояснені. Проте доводиться визнати, що у сумарному вигляді доробок істориків-регіоналістів спеціально не вивчався; історична регіоналістика в Україні ще не виділилася в окремий науковий напрям. Чи не тому у нас немає чіткості і визначеності у застосуванні понять “*регіональна історія*”, “*регіонально-історичні (історико-регіональні) дослідження*”, “*регіональні проблеми історії України*”? Одні вкладають у ці поняття дослідження всіх проявів життєдіяльності людей на території певних регіонів (чи взагалі поза центром), інші бачать завдання історико-регіональних студій у вивченні регіонів як певної цілісності, що має свої специфічні економіко-географічні, соціокультурні, ментальні виміри. Багато хто ставить знак рівності між дослідженням регіональних проблем і історичним краєзнавством. В поняття “*регіональна історіогра-*

фія” вкладається то вивчення історіографічного процесу у конкретному регіоні, то підсистема історіографії, яка предметно досліджує регіональну специфіку.

Необхідність осмислення стану української регіоналістики особливо відчутна нині, в контексті здійснюваної адміністративної реформи, одним з напрямків якої є реформування в перспективі адміністративно-територіального поділу. У дискусіях з приводу вибору моделі взаємодії центру і регіонів, двопалатного парламенту, співвідношення регіональних і загальнонаціональних інтересів, унітарного чи федеративного устрою майбутньої України історико-географічні аргументи відіграють далеко не останню роль. Проте, як справедливо зауважують І. Курас та В. Солдатенко, проблема регіоналізму і сьогодні в науковому відношенні є *terra incognita*, за рідкісними винятками вона навіть не порушується¹.

Тим часом очевидно, що тільки соціогуманітарним наукам під силу дати виважену відповідь на питання про те, чому кордони держави України не збігаються з ареалом етнічного розселення українців, чому потребує корективів система територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування. Тільки засобами науки можливо дослідити, наскільки сучасна конфігурація регіонів, регіональна ідентичність відповідають історичним традиціям і водночас — національним інтересам і потребам формування української політичної нації. Для сучасної політичної практики чимало може дати й історичний досвід пошуку критеріїв районування, вироблення методів і методик дослідження регіональної специфічності, аналіз доробку регіональних історичних шкіл.

Для того, щоб спільними зусиллями представників суспільних і природничих наук дати відповідь на ці та інші питання, необхідно “вивести з тіні”, легалізувати міждисциплінарний науковий напрям — *регіоналістику*. Ретроспективне і перспективне дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот у територіальній площині, в межах регіонів, що історично склалися, уважний аналіз взаємодії географічних, економічних, демографічних, екологічних, соціокультурних та інших процесів в регіональному розрізі становить важливе, не лише наукове, але й практичне завдання. Але розпорошеність зусиль фахівців різних галузей знань, неузгодженість методологічних підходів і методик відчутно гальмує прирощення наукових знань у цій галузі. Що ж до самих понять “*регіоналістика*”, “*регіонознавство*”, то вони дуже поволі з’являються в українському термінологічному арсеналі².

В західній традиції ці поняття об’єднуються збірним — *regional science*, в російській паралельно застосовуються поняття “*регионалистика*”, “*регионоведение*”, “*регионология*”. Останні вживаються як синонімічні, хоч, на наш погляд, підстави для їх розмежування все ж існують. Українське “*регіонознавство*” є відповідником російським “*регионоведению*” і “*регионологии*” і означає науку про регіони. Поняття “*регіоналістика*” більш широке: ним охоплюється сукупність знань про регіони, одержаних як за допомогою науки, так і в інший спосіб. Регіонознавство становить науковий фундамент регіоналістики. Застосування в українській мові паралельно з двома вищеназваними ще й поняття “*регіонологія*” уявляється недоцільним.

Зрозуміло, що розмитість і надто широкий діапазон вживання поняття “*регіон*” утруднює чітке визначення об’єктно-предметної сфери нового наукового напрямку. Власне, в поняття регіоналістики чи регіонознавства може й повинне вкладатися наукове дослідження регіональної специфіки безвідносно до державних рамок. Проте кожна країна має дбати про наукове забезпечення своєї внутрішньої політики, насамперед регіональної

та етнонаціональної, і вже тому потребує регіоналістики у вужчому значенні, у розумінні вивчення специфічності і особливостей співжиття регіонів. Україна не може обійтися без власної історичної регіоналістики ще й тому, що в період свого недержавного життя змушена була пристосовуватися до адміністративних норм і соціально-економічних відносин суміжних держав і дістала у спадок неабияку регіональну строкатість.

Дана стаття є спробою автора, по-перше, визначити нішу, яка по праву належить регіоналістиці в системі соціогуманітарного знання, і, по-друге, окреслити об'єктно-предметну сферу і термінологічний інструментарій історичної регіоналістики як напрям, що існує в історичному полі України вже близько двох століть, але досі не має чіткого наукового визначення. Що являє собою історична регіоналістика в Україні і як вона співвідноситься з історичною географією, історичною демографією, історичним краєзнавством, іншими спеціальними історичними дисциплінами? Чи достатній для потреб наукової регіоналістики той термінологічний інструментарій, який традиційно застосовується в регіонально-історичних дослідженнях? Автор пропонує власне бачення цих питань, розуміючи водночас, що методологічні проблеми регіоналістики надто складні і потребують обговорення на міждисциплінарному рівні.

1. Регіоналістика у світовому та українському контексті

Сучасні уявлення про місце і роль регіонального чинника органічно вписуються в теорію глобалізації як розширення, поглиблення, зростання інтенсивності світових інтеграційних процесів на фоні паралельних процесів диференціації, регіоналізації і мультикультуралізму. Вихід на міжнародну арену гігантських транснаціональних корпорацій, швидкий прогрес у галузі транспортних, комунікаційних та інформаційних технологій створив умови для інтеграції не лише національних економік, але й культурно-ціннісного простору. Але глобалізація має і чимало від'ємних рис, і проявляються вони не лише у поглибленні прірви між бідністю і багатством. Стандартизація умов і форм життєдіяльності, засобів передачі інформації містить у собі відчутну загрозу локальним спільнотам, загрожує збідненням етнокультурного фонду людства.

Усвідомлення того, що зберегти локальну специфіку у житті народів так само важливо, як і дбати про підтримання генетичних програм (кодів) для одиниць біологічної еволюції, приходить паралельно з осмисленням руйнівних наслідків наступу стандартизованої "масової культури" на традиційні форми суспільної організації і народну мораль. Втім однозначність і одновимірність — найменш продуктивний спосіб осмислення зв'язку між глобальними і локальними процесами. Більш конструктивним уявляється розгляд проблем глобалізації і регіоналізації як взаємопов'язаних і взаємозумовлених, що знайшло вияв у появі неологізму "глокалізація". Дедалі більше стає популярною і модель "глоболокалізму", яка сформувалася під час XII Всесвітнього соціологічного конгресу у Мадриді (1990). Автори цієї моделі (З. Млинар та Ч. Алджер) наголошують на важливих змінах, які відбуваються у локальних, географічно обмежених спільнотах під впливом процесів глобалізації, доводячи, що в ході взаємодії цих процесів виникає зовсім нова якість. Це стосується таких "локальних понять", як традиції, звички, місцеві спільноти — нові глобальні реалії радикально видозмінюють навіть найбільш консервативні і тривкі структури соціальної свідомості і поведінки. Глобалізуються сім'я, малі групи, місцеві організації, локальні рухи й інститути. Виникає безліч

різних глобальних і локальних “соціокультурних гібридів” з властивою їм нестабільністю. Цей зв’язок глобального і локального, названий згаданими вище соціологами “Local-global nexus”, надає цілком конкретного теоретичного і соціологічного звучання відомій формулі “To think globally, but act locally” (мислити глобально, але діяти локально), тобто з врахуванням місцевих реалій³.

В руслі таких підходів традиційні аспекти аналізу регіональної специфіки крізь призму категорій економічної географії і теорії управління визнаються недостатніми. На перший план виходить її розгляд в історико-культурологічному аспекті, під кутом зору того, як впливає регіональна строкатість на життєдіяльність соціумів. Адже, як вважає М. Попович, “різність, відносна відокремленість і територіальна прив’язаність соціально-культурних груп забезпечує інформаційну багатоманітність у суспільстві”⁴.

Найбільш перспективними з цього погляду уявляються сучасні *хорологічні (ареалогічні, просторові)* підходи, що дістали значного розвитку у широко витлумаченій антропології, історичній географії, причому перевага в осмисленні світу надається не кількісно-топографічному, а образно-географічному баченню. Їхня специфіка полягає в тому, що не час, а простір є основною структурною домінантою дослідження. Територія в історичній регіоналістиці — не тільки ареал дослідження, але й певною мірою системоутворюючий чинник. Природа, населення, господарство, історія, мистецтво, архітектура цікавлять дослідника у межах територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та інших критеріїв. При цьому він намагається виявити сукупність ознак, притаманних саме досліджуваному регіону.

Поняття “хорологія” (від гр. *choros* — місце) запозичене з біогеографії, де воно застосовується для означення розміщення живих організмів у просторі і системи їх дослідження. Відомий французький еколог Ж. Леме вкладає в поняття “хорологія” географічне розміщення у просторі живих організмів, типи ареалів, їхню структуру, причини, що зумовлюють кордони між ними. В його уявленні (яке, проте, оспорується російськими біогеографами) хорологія поряд з екологією та біоценологією виступає як один з розділів біогеографії⁵.

Пошук просторових відмінностей між окремими локальними спільнотами в їх фактичній одночасовості був головною метою класичної хорологічної концепції в географії, яка сформувалася у другій половині XIX — на початку XX ст. Створити струнку систему світобачення, побудовану на цьому принципі, тоді не вдалося, але хорологічна концепція і нині залишається однією з ключових у географії. Російський географ Д. Замятін розглядає її як спробу протопостмодерну в географії. “В рамках Постмодерну концепція географічних образів — природна спадкоємиця хорологічної концепції”⁶.

Географізація образів світу породила потребу у власній “метамові”, що відображає реалії існування масштабних перехідних геокультурних зон. У наш час вважається вже малоефективним традиційний геополітичний аналіз із жорсткою фіксованістю і прив’язаністю до державних територій. Процеси глобалізації, формування транснаціонального світу зовсім по-новому висвітлюють проблему кордонів і локалізованих спільнот. З одного боку, частина функцій держави виривається за її межі, виявляючись у зростанні тенденції до створення єдиних економічних і оборонних просторів, єдиного інформаційного поля. З другого боку, у функціях держави зростає роль складової, пов’язаної з індивідуальним, неповторним, усім тим, що становить ментальність народу та його окремих частин⁷.

Природно, що у зв'язку з цим зростає значення регіональності в усіх її проявах.

Основою хорологічного аналізу є розуміння національного простору як етносоціоприродного утворення, що виникає в процесі взаємодії людини та її культури з природою, а також під впливом певних зовнішніх чинників. Для історичної регіоналістики такий підхід може виявитися особливо плідним, оскільки прояснює вплив геополітичних чинників на формування специфічних особливостей економічного і культурного розвитку регіонів, світоглядних і поведінських стереотипів. Хорологічні підходи тут дають більше, порівняно з хронологічними, матеріалу для висновків і узагальнень, оскільки дозволяють повніше врахувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов і зовнішніх впливів. Регіональні особливості виступають при цьому не реліктами минулого, а безпосереднім результатом багатогранного за своїми виявами процесу культурної еволюції. Дослідження регіональної специфіки дає змогу підкріпити конкретно-історичним матеріалом ідею багатомірності історичного процесу, виявити причини і наслідки існуючого різноманіття культурних форм і поведінських реакцій.

Концепція часу як вектора і фактора прогресу вперше з'явилася в Європі епохи Просвітництва і являє собою своєрідну світську інтерпретацію християнської моделі створення і кінця світу. Хронологія при цьому стала універсальним, переважаючим принципом будь-якої класифікації. Однак задовго до того, ще з часів Геродота, людство почало замислюватися над питанням: який зв'язок існує між подією і місцем дії? У багатьох місцях “Історії” Геродота пояснення несхожості грецького і східного світу відшукується на аналізі політичного досвіду, реальних географічних обставин, психологічних особливостей. Отже, початки хорологічних інтерпретацій можна знайти вже у “батька історії”. Проте повинні були пройти тисячоліття, щоб осмислення зв'язку часу і простору вклалося у струнку теорію, що стала невдовзі однією з підвалин як геополітики, так і регіоналістики.

Домінування фактора часу над фактором простору сприймалося як цілком природне у наративній, подієвій історії, де хронологічний принцип був визначальним. Методологічні підходи змінилися, коли подієву історію потіснила соціальна. У тому, що ХХ ст. закріпило нові пріоритети, чималу роль відіграли активізація політичних (зокрема геополітичних) чинників, а також значний прогрес наук про людину. Воно ознаменувалося відродженням просторового мислення не лише на терені політики, але й в історичному думанні. А це означало, що регіональні проблеми неминує мають опинитися в фокусі наукових зацікавлень.

Основоположниками глобального методу дослідження регіональної специфіки та геоісторичної концепції простору і часу вважають англійського вченого і політика Х. Маккіндера і французького історика Ф. Броделя. Заслугою Маккіндера є введення в обіг чітких географічних інтерпретацій регіону як цілісності, в якій географічні елементи поєднані один з одним визначеними і усталеними відносинами. Для Броделя регіон — це особливий світ з притаманною лише йому ментальністю, способом світосприймання, традиціями. Вивчаючи Середземномор'я як географічний феномен, він не тільки ввів в канву історичного дослідження нове сприйняття часу (“протяжну тривалість”), але й збагатив арсенал історика найсучаснішими дослідницькими методами, запозиченими із антропології, соціології, етнографії, економіки, лінгвістики та інших суміжних наук про людину. У праці “Середземномор'я в епоху Філіппа II” (1949) на першому місці не король, а саме море.

Своєрідність Середземноморського узбережжя як географічного феномена, за Броделем, не залежить від національних, релігійних і мовних кордонів: у ньому відбилися плоди людської діяльності у всій їхній просторово-часовій багатоманітності. Непорушні закони матеріального життя, торгівлі, специфіка побуту — все це запрограмоване способом життя в суспільстві із морською стихією. Класична “історія битв” поступилася місцем “історії проблем”. Наступним кроком у розвитку історичного знання стала деміфологізація історії, переосмислення не тільки соціально-історичних, але й часово-просторових категорій. Історичний час осмислюється як космогонічний, локальний простір — як нескінченна зміна культур і епох.

Для осмислення в просторі і часі подій української історії такий підхід дає нову відправну домінанту — розгляд її не лише як мультиетнічного простору, а як своєрідної контактної зони, де “політичні, етнічні та конфесійні кордони часто були внутрішніми, і то дуже розмитими” (Н. Яковенко) ⁸. Народницька історіографія XIX ст. сформувала власну “географію уявлень”, основу якої становила позачасова цілість етносу і території. Романтичним в своїй основі був і погляд українських істориків-державників на Україну як на “синтез Сходу і Заходу”. Лише на ґрунті сучасної регіоналістики уявляється можливим створення деміфологізованої картини української історії, в якій специфічні відмінності окремих частин українського етносу виводяться з особливостей його розвитку в різних державних системах, пояснюються впливом географічних, соціобіологічних, історико-культурних та інших чинників. Внаслідок їх дії, як справедливо зауважує Я. Грицак, “драма української історії розгорталася не між українськими Монтеке і неукраїнськими Капулетті — антагонізм нерідко роздирав ті самі сім’ї й роди... Українцям вдалося зберегти свою етнічну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях”. Тим, що територія України впродовж віків лишалася політично і економічно незінтегрованою, пояснюється особлива вага регіоналізму, який “був і є одним з головних чинників новітньої історії України” ⁹.

Втім виводити зростання інтересу до субнаціональних феноменів, у тому числі й до явищ *регіоналізації й регіоналізму*, лише з драматичних обставин української історії було б невірно. В усьому світі теоретичні питання, пов’язані з місцем і роллю регіонального чинника, віддавна перебувають у центрі громадської уваги, хоч і не завжди виділяються в окрему наукову дисципліну. Часто вживане поняття *regional science*, за І. Курасом, це швидше не наука у первісному значенні цього слова, а методологічна модель, що акумулює до дослідницьких проблем знання, запозичені з різних дисциплін. Регіоналізм як явище суспільно-політичного життя, як проблема управління та як предмет наукових досліджень має як внутрішній, так і міжнародний виміри і потребує для свого вивчення об’єднання зусиль соціологів, правників, економістів, політологів, істориків, етнологів, культурологів.

“Не будучи ні наукою, ні дисципліною, — зауважує відомий теоретик регіоналізму Е. Айсерман, — регіоналізм являє собою знаменний феномен в соціології науки. Він виступає як міждисциплінарний, міжнародний конгломерат, що зробив внесок в розвиток декількох дисциплін і стимулює циркуляцію ідей, незважаючи на міжпредметні бар’єри і національні кордони... Регіоналізм націлений на запозичення, “перехресне запилення”, адаптацію і синтез... Це форум для поширення ідей між дисциплінами” ¹⁰.

Зрозуміло, що у даному разі поняття “регіоналізм” вживається у найширшому контексті — як феномен, що охоплює явища регіональності, регіоналізації, регіоналістики. Інколи поняття “регіоналізм” вживається і у вузькому значенні, тоді ним охоплюються здебільшого деформації, що виникають на ґрунті просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів. Регіоналізм знаходить свій прояв у різних звичаях, типах менталітету, культурних особливостях, специфіці політичної поведінки. У разі його ігнорування на офіційному рівні або надмірної політизації явища регіоналізму втілюються у появу центрів регіонального тяжіння, що можуть протистояти владі і стимулювати її небажану децентралізацію.

Зазвичай поняття “регіоналізм” застосовується як узагальнююче для характеристики інтелектуальних течій і доктрин, націлених на раціональне використання природних та історично виниклих просторових відмінностей, що існують всередині сучасних суспільств. Предметом їх наукового інтересу є насамперед т. зв. пасивна регіоналізація, що визначається особливостями ідентичності, ландшафту, історії, культури. Водночас у полі зору перебувають і явища активного впливу на формування регіональної ідентичності та створення регіональних політичних інститутів, — з боку як центральних урядів, так і регіональних адміністрацій. Саме під таким кутом зору вивчаються проблеми регіоналізму на пострадянському просторі і в стінах таких авторитетних міжнародних інституцій, як Центр славістики в Саппоро, Центр вивчення конфліктів і проблем безпеки в Цюріху, Інститут Кеннана у Вашингтоні, Інститут Центральної і Східної Європи при Вільному університеті в Берліні. Регіоналізація розглядається при цьому під кутом зору небезпек, пов’язаних з поглибленням міжрегіональних і внутрірегіональних диспаритетів.

Цікаві підходи до оцінки явищ регіоналізму в контексті кризи світової цивілізації пропонує відомий вірменський культуролог Е. Маркарян. Досліджуючи зв’язок між загальними і регіональними типами світової індустріальної цивілізації, вчений вважає, що притаманна сучасній цивілізації деструктивність може бути істотно пом’якшена за рахунок локальних природозберігаючих традицій. Розроблений ним проект РЕНЕ (Регіональний еколого-ноосферний експеримент) пропонується як поліфункціональний механізм переходу до нового, стратегічно-інноваційного типу управління еволюцією цивілізації на основі широкомасштабної інтеграції природничих, технічних і суспільних наук ¹¹.

Справжній бум навколо проблем регіоналістики спостерігаємо впродовж останніх років в Російській Федерації. З 1994 р. в рамках Аналітичного управління при Президентові РФ діяла спеціальна програма “Регіоналістика”, очолювана відомим географом Л. Смирнягіним. Розробляючи структуру нового адміністративно-територіального поділу, автори програми намагалися всебічно враховувати минулий досвід районування. Хоч при здійсненні у 2000 р. адміністративної реформи в РФ напрацювання цієї програми не були взяті до уваги, ідея створення семи макрорегіонів теж спиралася на історичний досвід Росії, зокрема на інститут генерал-губернаторів ¹².

Саме поняття регіоналістики в Росії нині зазнає істотного переосмислення. Ще недавно усталені твердження про те, що “регіоналістика...у традиційному розумінні не є наукою” і що вона “позбавлена своєї теорії” ¹³, сьогодні активно оспорується як соціологами, так і культурологами й істориками Росії. Президент Російської асоціації політичної науки М. Ільїн звертає увагу на те, що в традиціях світової суспільствознавчої думки останньої третини ХХ ст. — “повернення” у сферу наукового аналізу да-

них, пов'язаних з просторовим (як правило, регіональним) фактором і що на цій основі в Росії стало дуже популярним звертання до міждисциплінарності в галузі регіоналістики¹⁴. На думку І. Рязанцева, на порядок денний стало “створення регіонології як коректної соціально-економічної теорії”, що “неминуче включає в себе і переосмислення основних понять даної дисципліни”¹⁵.

Таким переосмисленням впродовж кількох років займався, зокрема, міждисциплінарний семінар в Санкт-Петербурзькому університеті, в ході якого культурологи, археологи, лінгвісти формулювали цілі й завдання регіоналістики, простежували її зв'язки із спеціальними історичними дисциплінами, висловлювали свій погляд на шляхи оновлення її категоріально-понятійного апарату¹⁶. Нові підходи до визначення “історичної регіонології” та її співвідношення з краєзнавством пропонують сибірські історики: на науково-практичній конференції, присвяченій 75-річчю Першого Східносибірського краєзнавчого з'їзду, що відбулася в жовтні 2000 р., висловлювалися думки про необхідність узагальнення досвіду вітчизняної регіоналістики і подолання понятійної неузгодженості у сфері районознавства, батьківщинознавства та краєзнавства¹⁷.

Природно, що в Росії, яка є федерацією, інтерес до регіоналістики підтримується значною мірою політичним звучанням регіональних проблем. Але і в унітарній Україні активно відбуваються процеси політизації регіональних еліт, існують істотні міжрегіональні відмінності не лише у способах господарювання, але й у базових цінностях, зовнішніх орієнтаціях, конфесійних уподобаннях. Специфіку регіонів досліджують економісти, етнологи, політологи, соціологи, культурологи. Проте методологічні і теоретичні проблеми регіоналістики як міждисциплінарного наукового напрямку востаннє серйозно обговорювалися у 1994 р.¹⁸ Що ж до історичної регіоналістики, то її об'єктно-предметна сфера взагалі належним чином не окреслена. Найчастіше її отожднюють з історичним краєзнавством, яке насправді є лише однією з підсистем регіоналістики.

Те, що в методологічному арсеналі українських суспільних наук практично відсутнє поняття “історична регіоналістика”, аж ніяк не означає відсутність відповідної історіографічної традиції. Практика вивчення українських земель у регіональному розрізі, як суми окремих земель (країв, областей), є дуже давньою і простежується ще до виділення історіографії в самостійну галузь наукового знання. В руслі комплексного, синкретичного жанру землеописань, починаючи з XVIII ст., в науковий обіг було введено чимало відомостей про історичне минуле України, географічні та кліматичні особливості її окремих частин, про міста і села, динаміку населення, комунікації, адміністративно-політичний устрій. Здійснені в цьому ключі описи намісництв, губерній, історико-етнографічні нариси про міста і села заклали фундамент українського народознавства, яке з середини XIX ст. існувало паралельно з історіографією, почасти зливаючись з нею. Землеописання є водночас тим ґрунтом, на якому виросла система історичного краєзнавства, а також історичної демографії, статистики та інших суміжних галузей знання.

Історична наука, яка переживала у XIX ст. пору становлення і бурхливого розвитку, надала концептуального оформлення ідеям регіоналізації і об'єднала різноманітні підходи до аналізу регіональної специфіки узагальненими схемами історичного процесу. Становлення української історіографії як науки відбувалося паралельно з осмисленням регіональної строкатості України і утвердженням практики її вивчення в розрізі окремих територій. Історіографічний напрям, що виник у такий спосіб,

В. Антонович називав “земельним”, Д. Багалій — “обласницьким”, “крайовою методою”. М. Грушевський ввів термін “історичне районознавство” і створив Асоціацію істориків під такою назвою. Отже, ще в 20-х рр. минулого століття історична наука впритул підійшла до використання термінів “історичне районознавство”, “історична регіоналістика”, і тільки політичними причинами можна пояснити той факт, що вони не дістали поширення.

М. Грушевському належить заслуга теоретичного обґрунтування сутнісного наповнення поняття “історичне районознавство”. В його уявленні воно пропонувало один з двох вимірів дослідження історичного процесу в Україні: *горизонтального* вивчення “територій-земель, історично даних умовами географічними, продукційними, комунікаційними і всім далшим соціальним і культурним розвитком”. В такий спосіб, вважав він, буде доповнено інший, *вертикальний* зріз наукового знання, що дає суцільний образ економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку. Тільки на основі такого поєднання, на думку Грушевського, український народ дістане “потрібний йому ясний і чіткий образ минувшини — і перспективи дальшого розвою”¹⁹.

Традиції “горизонтального виміру” в українській історіографії, попри вкрай упереджене ставлення до них з боку держав-метрополій, до складу яких входили українські землі, втілювалися у проблемне вивчення окремих регіонів, міст, сіл; на цьому фундаменті в радянські часи було створено масштабну “Історію міст і сіл Української РСР”. Проте теоретико-методологічне осмислення проблем регіоналізації, регіоналізму, специфіки територіального устрою значно відставало від нагромадження емпіричного матеріалу. Відстає і понині, хоча у незалежній Україні потреба в осмисленні регіональності в історичному контексті набуває особливого значення.

Як нам уявляється, істотного просування у цьому напрямі можна досягти на ґрунті запропонованого культурологами *геокультурного* підходу. Поняття геокультури відкриває простір саме для хорологічних підходів у дослідженні явищ культури у найширшому її розумінні. У західній політичній думці такі підходи активно утверджував А. Тойнбі, у російській — М. Данилевський та М. Бердяєв, в українській — М. Грушевський, І. Лисяк-Рудницький, Є. Маланюк.

Хорологічна площина геокультурного дослідження зорієнтована на вивчення закономірностей розвитку соціонормативної та духовної культури, пов’язаних із просторовим розміщенням територій. Прибічники таких підходів виходять з того, що людина адаптується до природного середовища як біологічним шляхом, так і в процесі господарської та усякої іншої діяльності. Регіональні відмінності яскраво виявляються у способах будівництва жител, організації виробничих процесів, орієнтаціях на певні види харчування тощо; відповідно до цих уподобань формуються регіональні стереотипи поведінки, особливості культури. Спеціалісти виокремлюють чотири чинні просторові характеристики нації: 1) розміри і форма національної території; 2) розташування території в контексті параметрів материка (у центрі, на півночі, півдні тощо); 3) розташування території відносно найважливіших на конкретному історичному етапі шляхів сполучення; 4) розташування території відносно провідних на даному етапі історичних центрів впливу²⁰.

Застосування геокультурних підходів у сфері регіоналістики здатне прояснити вплив просторових характеристик регіонів на процеси етно- і соціогенезу, зв’язок між природним і окультуреним людиною середовищем та її духовністю, зумовленість процесів національного самоусвідом-

лення тими чи іншими регіональними особливостями. Такий підхід може виявитися плідним і для прояснення багатьох драматичних колізій в житті українського народу, що перебувають у прямій залежності від зовнішніх центрів впливу. Приміром, він дає змогу з'ясувати причини швидкого зникнення верстви боярства-панів, що була панівною в Галицько-Волинській державі, після її окупації Польщею. Або прояснити через вплив кримсько-татарського чи середземноморського (мальтійського) чинника своєрідність політичної організації, побуту, культури запорозького козацтва.

Н. Яковенко досить переконливо показала, як розходилися протягом XIV ст. долі князівств, що раніше тяжіли до володінь київського правителя — Руської землі. “Регіональні пов’язання, які на той час уже усталилися під впливом географічного сусідства, етномовної однорідності населення та напрямів тяжіння місцевих династичних зв’язків, накладаючись на колізії зовнішніх взаємин, зумовили появу кількох нових політичних орбіт”²¹. Схильність до переходу на нову орбіту, створену групою північно-східних князівств колишньої Русі, виявили князі з чернігівської династії, які в останній третині XV ст. почали добровільно переходити з-під влади Литви під владу Великого князівства Московського. Відтоді Чернігово-Сіверські землі стали об’єктом гострого московсько-польського суперництва; надалі в орбіті цього суперництва опинилися й інші українські землі. Те, що впродовж XVI—XX ст. вони були частинами різних геокультурних спільнот — європейської (поліцентричної) і російської (тотальної), наклало виразний відбиток на спосіб життя, світосприймання, ціннісні орієнтації населення різних регіонів України.

Регіональні особливості вивчаються дослідницькими методами десятків наук — археології, антропології, історичної демографії, етнографії, історичної географії, політології, економіки регіонів, соціології, соціолінгвістики тощо. Найкращим засобом інтеграції і координації зусиль фахівців з різних галузей знання може бути виділення регіоналістики у відносно автономний науковий напрям, метою якого є дослідження всіх аспектів людської життєдіяльності в хорологічному (просторовому) вимірі, в межах певного регіону. Регіоналістика здатна не тільки відігравати роль макродисципліни, що оперуватиме узагальненими, підсумковими результатами спеціалізованих досліджень, виконаних в рамках галузевих, гуманітарних дисциплін. Вона поступово вироблятиме і власні підходи до аналізу локальних соціокультурних утворень, природного фону їхньої життєдіяльності, виробничих, культурних та інших комунікативних зв’язків, власний термінологічний інструментарій. Як справедливо вважають вчені з Санкт-Петербурга А. Герд та Г. Лебедев, “шлях дослідження, який пропонує регіоналістика, являє собою не просто суму методів і результатів різних наук. Справа тут не в механічному залученні даних однієї дисципліни для доведення висновків, одержаних засобами іншої, а в розробці нових, синтезуючих підходів, у тому числі й тих, що включають розв’язання проблем етногенезу, в єдиному ключі і за єдиною методикою”²².

Чи потрібна побудована на такому ґрунті регіоналістика незалежній Україні? Питання риторичне, однозначно позитивна відповідь на нього самоочевидна. Адже саме незалежність створює нагальну потребу в осмисленні чинників, які забезпечують чи, навпаки, гальмують національну єдність. Історія розпорядилася так, що українське суспільство є сьогодні сегментованим, регіональні інтереси у ньому є значною мірою різновекторними. Пояснити походження і сутність цієї сегментованості і різноспрямованості — головне завдання української регіоналістики. Лише їй під силу дослідити, як сформувалася система нинішніх українських регіонів,

наскільки вона відповідає життєвим потребам людини, національним інтересам і завданням формування політичної нації.

Не доводиться вже говорити про те, що лише на основі системного, конвергентного підходу можна відтворити ті специфічні риси українського історичного розвитку, які зумовлені і тривалими російськими, польськими, австрійськими, угорськими, турецькими впливами на її регіони. Як вважає О. Реєнт, “реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм до моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні”²³.

Не можна не бачити того, що специфічний інтерес до локальної історії органічно вписується у систему загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері. Якщо перша половина ХХ ст. характеризувалася підвищеним інтересом до проблем глобалістики (ідеї циклічності у О. Шпенглера та А. Тойнбі, “формаційний” принцип у марксистському суспільствознавстві), то в другій його половині у фокусі зацікавлення опинилися “історія повсякденності”, родини, краю, соціальна історія. Сучасне наукове знання ґрунтується на нових інтерпретаційних підходах, полідисциплінарності, максимально широких трактуваннях антропологізму. Відповідно до традицій “символічної” (культурної) антропології увага зосереджується на менталітеті, етосі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності. І саме регіоналістика здатна пролити світло на ті “малюнки світу” (М. Вебер), які детермінували поведінку людей у певних регіонах і понині справляють вплив на їх світосприймання і ціннісні орієнтації.

Значення регіоналістики як автономної галузі соціогуманітарного знання особливо зростає в умовах, коли синергетичні, стадіально-хвильові підходи істотно потіснили прямолінійні “прогресистські” уявлення. Соціальний розвиток дедалі частіше розглядається як хвилеподібний процес з відкатами назад, істотними просторовими диференціаціями. Для пояснення явищ біфуркації широко застосовуються висновки, одержані “на перетині” історії, географії, соціальної психології. Приміром, теорія “фронтирів” (“рухомих кордонів”) введена в обіг ще на початку нашого століття американським істориком Ф. Тернером, дає ключ до розуміння феномена маргінальності і підвищеної рухливості й ініціативності населення “зон освоєння”²⁴. Її застосування до аналізу колонізаційних потоків на українських теренах може чимало дати для розуміння регіональної специфіки Слобожанщини та Південної України. Як справедливо зауважує Б. Миронов, в кінцевому підсумку рухомий кордон як в США, так і в Росії сприяв формуванню економічних районів, що перебували на різних стадіях економічного розвитку²⁵.

Розвиваючись як підсистема історичної науки, регіоналістика акумулює і її здобутки, і її вади. Неподоланою лишається стара вада вітчизняної історичної думки — слабкість методологічних узагальнень і гносеологічних підходів. Безумовно, має рацію відомий фахівець у галузі історіографії І. Колесник, яка пов’язує брак методологізму і концептуалізму в українському історичному дискурсі із слабкістю логіко-раціоналістичного типу мислення у вітчизняній культурній традиції. Переважання у ній емоційних підходів спрямовує духовну енергію на пошук не стільки істини, скільки “правди”, осмислення драми життя. “Через це в культурній традиції українського народу сцієнтизм, вишуканий гносеологізм, категоріальна систематичність не пустили глибокого коріння”²⁶. Не унормовано належним чином розмежування сфер географічного, історичного, соціокультурного краєзнавства. Немає ясності у співвідношенні понять

“історичне краєзнавство”, “локальна історія”, “регіональна історія”, “регіональна історіографія”. Наукове містознавство й історичне краєзнавство часто розвиваються у паралельних руслах, слабо взаємодіючи між собою.

Сьогоднішній стан історичної науки багатьма спеціалістами характеризується як кризовий; методологічний вакуум, що утворився після краху марксистських парадигм, заповнюється еkleктичними комбінаціями елементів різних світоглядних систем — позитивізму, структуралізму, неокантіанства тощо. Втім навіть у цьому еkleктизмі проглядається одна позитивна тенденція: відмовившись від горезвісного “формаційного” підходу, історики нарешті намагаються помітити людину в її природному і соціокультурному оточенні, звертають увагу на взаємодію географічних, економічних, демографічних, екологічних та інших чинників. Найкращі можливості для утвердження таких підходів відкриває ретроспективне дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв’язків в межах регіонів, що історично склалися. Саме цей напрям досліджень і охоплюється поняттям “історична регіоналістика”.

Необхідність уважного дослідження історичних регіонів як певної цілісності зумовлена потребами деталізації історичного процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Осмислення таких особливостей диктується також практичними цілями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з’ясувати інтереси і потреби даного регіону. Неабияку вагу мають також пізнавальні та популяризаторські цілі — саме на дослідженні “малої батьківщини” здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття.

Неможливо переоцінити значення регіонально-історичних досліджень для аналізу процесів формування і розвитку окремих культурних систем, зокрема для характеристики співвідношення етнічних і екологічних чинників в процесі еволюції людини на певних територіях. Залежність матеріальної, соціонормативної, духовної культури спочатку від природно-кліматичних, а потім у дедалі більшій мірі від соціальних і політичних факторів простежується найкраще саме в ході досліджень регіональної специфіки. Вони ж дають змогу виявити особливості господарсько-культурної адаптації у різних регіонах.

Зрештою, регіонально-історичні дослідження максимально наближені до території і тому відкривають великі можливості для прояснення маловідомих деталей тих або інших подій. Популяристичність історичного краєзнавства як підсистеми регіоналістики не в останню чергу пояснюється тим, що в його рамках природною є деталізація, якої майже неможливо досягти в узагальнюючих історичних працях. Пропоновані ним підходи виявилися корисними як для заповнення “білих плям” у фактичному матеріалі, так і для використання в історичному дослідженні здобутків археології, мистецтвознавства, урбаністики та інших суміжних дисциплін.

Сказане дає підставу для такого визначення термінологічної ніші сучасної історичної регіоналістики. На думку автора, історична регіоналістика являє собою поле ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв’язків у межах регіонів, що історично склалися. Розвиваючи традиції “землеописань” та “обласництва” в історіографії, нині вона дістала можливість виходу на новий рівень міждисциплінарного синтезу — з аналізом “семіотики культурного простору”, регіональної самосвідомості, асиміляційних і трансформаційних процесів. Сьогодні багато з її відправних положень лишаються внутрішньо полемічними, дискусійними, мають теоретико-гіпотетичний харак-

тер. Але очевидно, що діставши статус міждисциплінарного наукового напрямку, регіоналістика здатна справити помітний вплив на спрямованість регіональної та етнонаціональної політики, сприяти формуванню національної самосвідомості, викоріненню негативних явищ, здатних виникати на ґрунті гіпертрофованого регіоналізму.

2. Об'єктно-предметна сфера історичної регіоналістики

Завдання окреслення предметного поля історичної регіоналістики і впровадження хорологічних підходів до дослідження регіоналізму диктує необхідність виокремлення історико-регіональних праць із загального масиву історичної літератури.

Тільки як виокремлювати, за яким принципом? Якщо регіонально-історичними вважати всі праці, що стосуються перебігу історичних подій у тому чи іншому регіоні, доведеться поставити знак рівності між поняттями “регіональна історія”, “місцева історія”, “локальна історія”. Найчастіше так і робиться. Але в такому разі означення “регіональна” перетворюється у щось на зразок прикраси на вивісці. На наш погляд, доцільно вживати його в конкретному, запропонованому М. Грушевським розумінні: “горизонтального” дослідження регіональної специфіки. Втім теоретико-методологічні проблеми, які стосуються регіональної історії, потребують скоординованих підходів істориків, географів, екологів, представників інших соціогуманітарних і природничих наук.

Система категорій і понять, яку застосовував М. Грушевський для аналізу регіональних особливостей, витримала випробування часом і може претендувати на одне з чільних місць у сучасному методологічному арсеналі. Хіба що поняття “регіон” сьогодні звучить більш сучасно, ніж термін “район”, якому віддавав перевагу патріарх української історичної науки. Грушевський відштовхувався від поняття, яке побутувало у політичній практиці 20-х рр., але при цьому вважав за потрібне пояснити, що вживає термін “район” не в тогочасному “технічному адміністративному розумінні”, а в більш загальному значенні, як синонім “певної сконсолідованої території-землі”. Поняття “регіон” він уникав, хоч йому було, очевидно, відомо, що галицька історична школа в особі його учнів, насамперед І. Кривецького, віддавала перевагу поняттям “регіон”, “регіоналізм”²⁷. Терміни, які він найчастіше застосовував для характеристики “горизонтального виміру” української історії, — “порайонне історичне дослідження України”, “порайонне обслідування”, “порайонна дослідча робота”. Створене ним об'єднання істориків-регіоналістів мало назву (очевидно, неофіційну і неусталену): “Асоціація історичного районознавства України”.

Щорічні звіти, що їх публікував журнал “Україна”, дають уявлення про цілі і завдання, які вкладалися Грушевським у поняття “історичне районознавство”. Насамперед порайонні дослідження мали дати відповідь на такі питання:

як у даних фізико-географічних умовах, господарських і комунікаційних обставинах ішло заселення районів, яких форм набувало, як змінювалося в залежності від колонізаційних течій;

як формувалися економічні і популяційні осередки, перетворюючись у культурні, соціальні, політичні центри;

як складалися відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх регіонів і яких змін вони зазнавали;

якою була роль даного району — пасивною чи активною — у цих змінах;

які були його соціальні і культурні досягнення в цьому процесі та як ці досягнення впливали на загальний фон народного життя ²⁸.

Таке розуміння М. Грушевським завдань “порайонного дослідження” історії близько підходило до того визначення “крайової історії”, яке дав у кінці 20-х рр. відомий російський історик С. Бахрушин. Предметом “крайової історії”, на його думку, було: 1) вивчення історії населення краю (міграція населення, заселення, соціальний склад); 2) історія окремих населених пунктів (міст, сіл, поселень, садиб, монастирів); 3) історія фабрик, заводів, місцевого кустарного виробництва; 4) історія місцевих ринків ²⁹. Проте межі поняття “порайонне дослідження історії” у М. Грушевського ширші, оскільки включають також культурний компонент.

Система поглядів М. Грушевського на завдання “порайонного дослідження історії” дає методологічний ключ для визначення об’єктно-предметної сфери сучасної історичної регіоналістики, зрозуміло, з поправками на здобутки регіонознавства в сучасному світі. Відштовхуючись від його схеми, ми пропонуємо окреслити її в такий спосіб:

- осмислення регіональної специфіки в просторовому вимірі;
- дослідження історії України та української історіографії в регіональному контексті;
- ретроспективне дослідження територіальної структури та прогнозування оптимальної моделі регіональної організації;
- регіональні особливості розвитку історичної думки;
- історія регіонів як системоутворюючих цінностей;
- проблеми локалізації населення і територіальних зв’язків;
- історія колонізаційних процесів, міграцій;
- історія міських і сільських поселень.

Оскільки розселення людності, її виробнича та інша діяльність — субстанція динамічна і мінлива, більшість дослідників розглядає її не як стан, а як процес, як потік існування людей у часі і в просторі. Хорологічні підходи в аналізі суспільних явищ передбачають розгляд як предмета досліджень особливостей різного роду територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та інших критеріїв. Об’єктом дослідження при цьому виступають “місця”, тобто територіальні одиниці як цілісності.

З точки зору таксономії, визначити “місце” як постійну, найменшу і повторювану одиницю часто буває важко, тому класифікаційною одиницею частіше виступають ареали, кордони яких проводяться більш-менш довільно ³⁰. На думку Я. Жупанського та В. Круля, такий ареал, як природно-історично-соціально-територіальний комплекс “становить систему, що характеризується матерією (природними, виробничими об’єктами, людиною, похідними її соціальної функції), часом (фіксація видимих змін стану матеріальних об’єктів) і простором (територією, на якій відбуваються фіксовані зміни стану матеріальних об’єктів)” ³¹.

Історична регіоналістика тісно стикається з такими народознавчими дисциплінами, як історична демографія, історична географія, історична екологія, економічна історія, культурологія, соціолінгвістика. Завданням першої є дослідження історії заселення тієї або іншої території з врахуванням проблем відтворення населення, міграцій, його соціальної і національної структури. Тут особливий інтерес для регіональної історії становить вплив соціальних катаклізмів (війн, революцій, голоду, масових репресій тощо) на ментальність населення, його світосприймання. Історична географія та історія економічного розвитку допомагають “прив’язати” дослідження регіональних особливостей до вивчення взаємовпливів суспіль-

ства і природи, впливу ландшафту, клімату та інших географічних факторів, а також економічної діяльності на життя людей. Культурологія і соціолінгвістика вивчають особливості культури, побуту, мови, створюючи необхідний масив інформації для визначення самого поняття “регіон”.

Перспективними для дослідження регіональної специфіки можуть виявитися деякі висновки антропогеографів (зокрема Ф. Ратцеля та його послідовників з культурно-історичної школи в етнографії), які спеціально займалися вивченням просторового розширення культурних явищ (теорія “культурних кіл”), а також запозичені з етнології поняття господарсько-культурних типів. У соціальній та економічній географії такі підходи останнім часом трансформуються в теорії господарсько-культурної адаптації і розглядаються в контексті раціонального природокористування³². Цікаві новітні підходи ґрунтуються на припущеннях щодо вироблення на регіональному рівні, під впливом природно-географічного та соціального середовища, адаптативних моделей поведінки, спрямованих на забезпечення виживання та культурного розвитку з мінімальними витратами енергії. О. Сминтина відводить культурній традиції роль механізму, який формує з технологічних, поведінських складових цілісну систему і забезпечує її стабільність³³. На цьому шляху історична регіоналістика щільно змикається з соціальною психологією і культурологією.

Не можна не бачити прямого зв'язку регіоналістики з соціобіологією людини, яка вивчає в комплексі соціальні та біологічні аспекти людської життєдіяльності. Розмаїття стереотипів поведінки, що виникають внаслідок впливу природного і соціокультурного середовища, перебуває в фокусі уваги етнології, яка досліджує як спадкові форми поведінки, так і набуті в процесі адаптації і асиміляції замкнених людських спільнот. Остання виявляє особливий інтерес до традицій, звичаїв, обрядів, що побутують на певній території, передаючись з покоління в покоління.

Нові підходи до вивчення регіональної специфіки пропонує сучасна теорія геополітики. Як нам уявляється, вельми продуктивною є розроблена В. Дергачовим концепція рубіжної комунікативності, в рамках якої розвиваються уявлення про економічні, соціокультурні і природні контактні зони. Рубіжна комунікативність розглядається при цьому як стратегічний ресурс, що має енергію творення або руйнування. Різномасштабні геополітичні, геоекономічні, геоекологічні, соціокультурні та інші процеси, накладаючись один на одний, утворюють геострати — стратифіковані багатомірні комунікаційні простори. На просторово-часових рубежах геострат виникають геомари — енергонадлишкові граничні поля, що мають комунікаційну природу. Через рубіжну комунікативність відбувається передача механічної і спадкової інформації (традиції), що реалізується у нащадках чи пам'ятках культури.

Крізь призму концепції рубіжної комунікативності легко розглядається економічна й демографічна притягальність берегової зони морів і океанів. Саме у контактних зонах, на межі суші й моря виникали торгові факторії, торгово-промислові комплекси, вільні економічні зони. За В. Дергачовим, у цьому багатомірному комунікаційному просторі (МОРЕМАРІ) створюється висока творча (або руйнівна) енергетика, відбувається “конкуренція пріоритетів”.

Такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного і соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна являє собою типову рубіжну державу, в сучасних межах якої зійшлися “краї” трьох геополітичних, соціокультурних і геоекономічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземномор-

ського. Її розвиток віднедавна відбувався на рівновеликих збалансованих вісях — захід—схід та суходіл—море. З рубіжністю України історично пов'язані три соціокультурні “плити”, що нині ототожнюються з Західною, Східною та Південною Україною. “Історичний строк перебування Західної України у західноєвропейському геополітичному просторі налічує близько 700 років, Східної і Південної України у російському геополітичному просторі, відповідно, 300 і 200 років. Південна “плита” понад два тисячоліття перебувала у середземноморському просторі”. На основі цих спостережень В. Дергачов зробив принципово важливий висновок про необхідність класти в основу політико-адміністративного устрою й районування внутрішні культурно-історичні та геополітичні рубежі. З врахуванням незавершеності і рубіжності формування української нації вчений пропонує поетапну федералізацію країни, якій повинен передувати перехідний період унітарної держави із земельною автономією³⁴.

Принципово важливим з методологічного погляду є розмежування об'єктно-предметних сфер регіоналістики та історичної географії. Доволі часто доводиться зустрічатися з думкою про те, що для виділення історичної регіоналістики з історичної географії немає достатніх підстав: остання так само вивчає людину в її природному локалізованому середовищі. Дійсно, предмет і об'єкт дослідження у цих двох підсистем історичного знання досить близькі. За В. Яцунським, історична географія вивчає: 1) фізико-географічний ландшафт даної епохи; 2) населення з точки зору його етнічного складу; 3) географію виробництва і господарчих зв'язків; 4) географію зовнішніх і внутрішніх політичних кордонів, а також важливих історичних подій³⁵. Останнім часом зміст поняття “історична географія” значно розширився — вона стала галуззю історичного знання, що вивчає в комплексі географічну сторону історичного процесу. Просторове відображення історичних явищ, процесів і подій на певному історичному етапі, в контексті географії населення і виробництва — це саме те, що потрібне для предметного дослідження локальної специфіки. Близько споріднена з історичною географією топоніміка не тільки допомагає у виявленні географічної номенклатури населених пунктів, але й дає змогу намітити шляхи міграційних потоків.

І все ж ототожнювати об'єктно-предметну сферу історичної географії та історичної регіоналістики було б некоректно. Адже історична географія вивчає лише ті аспекти життєдіяльності людини, які безпосередньо залежать від природних умов, від ландшафту, або в свою чергу самі впливають на нього, змінюючи його у той чи інший бік. Поза її увагою лишаються історія культури, мов, діалектів, обрядів, вірувань, тобто те, що є суттєвою основою ментальності населення того чи іншого регіону. Вона лише побіжно торкається проблем демогенезу, історії війн, міграцій, техніки, будівництва і розглядає їх не як самостійні об'єкти дослідження, а лише як процеси, що відбуваються на фоні того чи іншого ландшафту. За межами історичної географії лишається історія містобудування й архітектури, яка далеко не в останню чергу цікавить регіоналістику.

Історична регіоналістика досить тісно корелює з демографією, особливо з її новим напрямом — регіональною демографією, яка досліджує закономірності відтворення населення в окремих регіонах, а також економічні, соціальні, екологічні, етнічні та інші чинники, які впливають на цей процес. Дослідження рівня й тенденцій розвитку демографічних процесів у тому чи іншому регіоні базується на доробку історичної демографії, яка простежує відтворення і розміщення населення в історичній ретроспективі і, отже, якнайтісніше пов'язана з історичним краєзнавством.

Останнє виросло з “оповідного землеописання” і державознавства так само, як і статистика, екологія народонаселення чи економічна демографія. У них спільна джерельна база в тій її частині, яка стосується XVIII—XIX століть.

Лишається тепер по можливості розмежувати об’єктно-предметні сфери регіоналістики та історичного краєзнавства. Історико-регіональні дослідження становлять серцевину історичного краєзнавства, його наукову основу. Але було б невірно цілком вводити їх в об’єктно-предметну сферу краєзнавства: у них власні цілі і завдання, власні дослідницькі методи. Співвідношення історичного краєзнавства і історичної регіоналістики можна було б зобразити у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і співпадають лише частково. У краєзнавстві у частині незбігу лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в регіоналістиці — поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. Значною мірою виходить за межі краєзнавства і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку історичної думки, закономірності різних етапів історичного пізнання, теоретико-методологічні принципи, застосовувані різними науковими школами, тощо.

Нині дисциплінарний статус історичного краєзнавства як одного з різновидів історичної регіоналістики і його функції вже достатньою мірою визначені³⁶. Його розглядають як інтегральний науковий напрям, який займається дослідженням історії, природи, населення, господарства, культури, пам’яток в межах певної окресленої частини країни, міста, села, має свою систему зв’язків із громадськістю і на неї спирається. Специфіка краєзнавства полягає у тому, що воно зближує системи природничого і соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар’єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами. Воно не лише вводить у канву природничих і соціогуманітарних досліджень місцевий колорит, але й незмірно розширює і організує коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю. Значення краєзнавства у вихованні національної свідомості, патріотизму неможливо переоцінити.

Оскільки проблеми регіоналізації є в своїй основі міждисциплінарними, у їх науковому аналізі цілком допустимий і широко застосовується методологічний релятивізм. В історичній регіоналістиці можуть використовуватися як спільні для всіх соціогуманітарних наук методи, так і специфічні, притаманні саме історичному пізнанню. Найпоширенішим є *порівняльно-історичний* метод, який дає змогу досліджувати події і факти в тісному зв’язку з тією історичною обстановкою, в якій вони виникли, і водночас у контексті змін, що відбувалися на різних історичних етапах. Історичні порівняння, зіставлення, паралелі здатні прояснити як загальні закономірності у регіональному розвитку, так і його специфічність.

Не менш застосовним в регіонально-історичних дослідженнях є *проблемно-хронологічний* метод; він відкриває широкі можливості для виокремлення проблемних блоків і синхронного розгляду певних подій в межах одного етапу розвитку. Часто застосовується в регіоналістиці і *ретроспективний* метод, який дає змогу простежити рух думки від сучасності до минулого. Приміром, вивчення елементів старої забудови дає змогу реконструювати події, що відбувалися на даній території багато століть тому. Стосовно історіографії цей метод виявляється корисним при вивченні впливу здобутків сучасного джерелознавства на аналіз джерельної бази історичних праць XVIII—XIX століть.

Цілий ряд дослідницьких методів історична наука запозичує із суміжних галузей знання. Серед найбільш уживаних — *біогеодетерміністський* метод, який розглядає національний простір як етносоціоприродне утворення, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їх впливом власну культуру життєзабезпечення. Біогеодетерміністський метод і заснований на ньому геокультурний підхід дають змогу розкрити самотність регіональних різновидів культури крізь призму їх зв'язків із простором, його кліматичними та гідрологічними особливостями.

Надзвичайно плідним для аналізу регіональної специфіки виявився *дифузійністський* (культурно-історичний) метод, прихильники якого розглядають проблеми просторового переміщення, завоювань, обміну як форми взаємодії між культурами. В рамках *соціологічного* методу може бути корисним аналіз групової поведінки, зумовленої специфікою проживання у замкнених ареалах. *Структурно-функціональний* метод відкрив широкий простір для дослідження структури і функцій регіону як динамічної соціо-екосистеми, впливу географічного середовища на певний “культурний ареал”, простеження дифузії елементів культури, застосування семіотичних систем для пояснення локальних культурних явищ і форм поведінки. *Статистичний* метод широко застосовується в ході вивчення руху населення на певних територіях, динаміки міського життя, демографічних змін тощо.

Не можна, проте, не відзначити, що вітчизняна історична думка у освоєнні всіх цих методів помітно відстає від філософської. Переосмислення уявлень про територіальний устрій держави, форми територіального управління, статус регіонів відбувається не стільки в ході наукових узагальнень, скільки під тиском політичної практики. Щоб процеси регіоналізації і регіоналізму не вийшли з-під контролю, наукова регіоналістика повинна зайняти належне їй місце в системі природничого і соціогуманітарного знання.

(Далі буде)

¹ Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917—1920). — К., 2001. — С. 4.

² Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. — К., 2001.

³ Покровський Н. Е. Глобализация и конфликт // Вестник Московского университета. — Серия 18. Социология и политология. — 1999. — № 2. — С. 26, 31.

⁴ Попович М. Нарис історії культури України. — К., 1999. — С. 4.

⁵ Леме Ж. Основы биогеографии. — М., 1976. — С. 291—292.

⁶ Замятин Д. Н. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1. — С. 129.

⁷ Див.: Україна: інтелект нації на межі століть. — К., 2000. — С. 450.

⁸ Гончаренко Н., Момрик А. Літня школа товариства дослідників Центрально-Східної Європи у Ворзелі // Український гуманітарний огляд. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 268—269.

⁹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст. — 2-е вид. — К., 2000. — С. 11—12.

¹⁰ Цит. за: Курас І. Ф. Регіоналізм: історичний досвід, сучасні вимоги // Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К., 1999. — С. 286—287.

¹¹ Margarian E. Capacity for world strategic management. — Yerevan. — 1998. — 203 p.

¹² Див.: Замятин Д. Н., Замятин Н. Ю. Пространство российского федерализма // Полис. — 2000. — № 5. — С. 104—106.

¹³ Федерализм. Энциклопедический словарь. — М., 1997. — С. 88.

- ¹⁴ И л ь и н М. В. Десять лет академической политологии — новые масштабы научного знания // Полис. — 1999. — № 6. — С. 137, 141.
- ¹⁵ Р я з а н ц е в И. П. Современное регионоведение в дискурсе экономической социологии: опыт постановки проблемы // Вестник Московского университета. — Серия 18. Социология и политология. — 1999. — № 2. — С. 44.
- ¹⁶ Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. — СПб., 1999; Див. в Інтернеті: <http://www.peter-club.spb.ru/Lebedev bl.html>.
- ¹⁷ В Інтернеті — <http://ifhs.irk./ru/rigenkol1.html>.
- ¹⁸ Див.: Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція 10—11 листопада 1994 р. — К., 1995. — 367 с.
- ¹⁹ Чернигів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. — К., 1928. — С. V—VI.
- ²⁰ Див.: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія. — К., 1998. — С. 333.
- ²¹ Я к о в е н к о Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 76.
- ²² Основания регионалистики... — С. 33.
- ²³ Р е є н т О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 19—20.
- ²⁴ Докладніше див.: З а м я т и н а Н. Ю. Зона освоения (фронт) и ее образ в американской и русской культурах // Общественные науки и современность. — 1998. — № 5. — С. 75—81.
- ²⁵ М и р о н о в Б. Н. Социальная история России периода империализма (XVIII—начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — В 2-х т. — Т. 1. — СПб., 1999. — С. 52.
- ²⁶ К о л е с н и к І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Ч. II. XX століття. — Одеса—Київ—Львів, 1999. — С. 28, 29.
- ²⁷ Див.: К р е в е ц ь к и й І. Регіоналізм. Що досі зробили галицькі українці на сім полі // Нова зоря. — 1928. — Ч. 8; й о г о ж: Льокальна історія // Там же. — Ч. 12.
- ²⁸ Україна. — 1927. — № 5. — С. 174.
- ²⁹ Б а х р у ш и н С. В. Задачи исторического изучения края // Краеведение (Москва). — 1928. — № 3. — С. 129—140.
- ³⁰ Див.: Я г е л ь с к и й А. География населения. — М., 1980. — С. 10.
- ³¹ Ж у п а н с ь к и й Я., К р у л ь В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. — 1994. — № 1—2. — С. 3—4.
- ³² Т о п и ч е в А. Г. Геоэкология. Географические основы природопользования. — Одесса, 1996. — 392 с.
- ³³ С м и н т и н а О. В. Економічні основи відтворення регіональної історії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 7. — К., 1999. — С. 167—171.
- ³⁴ Д е р г а ч е в В. Геополитика. — К., 2000. — С. 102—110, 428—432.
- ³⁵ Я ц у н с к и й В. К. Историческая география: История ее возникновения и развития в XIV—XVIII веках. — М., 1995. — С. 3.

* * *

ÒÀÊÑÒ ÑÒÀÒÒ² ÒÓÒ

* * *

О. І. ГУРЖІЙ (Київ), Л. І. КАПІТАН (Мукачеве)

**“Український історичний журнал”:
з історії виникнення та діяльності**

Вітчизняна історична наука повною мірою відчула на собі всі ті складні, часом трагічні суспільно-політичні перипетії, які мали місце в ХХ ст. Обставини склалися таким чином, що з 30-х років до 1957 р. в Україні не існувало постійного періодичного друкованого органу з історії. Встановлен-

ня тоталітарної комуністичної системи управління та панування “єдино правильної” марксистсько-ленінської ідеології, а також рішуча боротьба радянської влади з “українським буржуазним націоналізмом” призвели до закриття в 30-х роках більшості видань історичного профілю. Масові репресії, переслідування та знищення інтелігенції, в тому числі вчених, надовго перервали концептуальний зв’язок з попередніми надбаннями, науковими традиціями і цілими школами. Сумно відомий державний діяч Л. Каганович вимагав навіть “хімічно знищити ті тоненькі, невідомі нитки..., що залишилися від М. Грушевського та його школи”¹.

Однак уже на початку 40-х років в Україні стала очевидною нагальна потреба у фаховому періодичному часописі з історичної тематики. Це добре усвідомлювало багато тогочасних суспільствознавців. Від їх імені в 1943 р., ще перед поверненням на батьківщину з східних регіонів країни Інституту історії та археології*, виступив історик держави і права, член-кореспондент АН УРСР С. Юшков**. У доповідній записці для відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У від 3 лютого він доводив: 1) основним науково-дослідним центром у галузі історії повинен бути Інститут історії та археології АН УРСР, який має добрий зв’язок з відповідними кафедрами університетів і педагогічних інститутів; 2) громадськість вже давно говорить про необхідність видання історичного журналу. І далі наголосив: “Але тепер, коли завдання української історичної науки так ускладнилися, ці пропозиції необхідно втілити в життя”².

Після розгляду пропозиції вченого у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У його завідувач К. Литвин 17 березня того ж року надіслав листа директорові інституту проф. М. Петровському з проханням висловити свої міркування про доцільність заснування історичного журналу. Незважаючи на те, що К. Литвин вважав поставлене питання таким, що заслуговує на увагу, воно тоді не було вирішене позитивно. Крім того, Петровський сумнівався в можливості своєчасного надходження необхідного матеріалу, щоб часопис виходив регулярно.

Хоча надалі це питання продовжувало активно обговорюватися науковцями, в поле зору членів Президії АН УРСР і ЦК КП(б)У воно потрапило лише в 1950 р., але знову опинилося в “глухому куті”. Відділ пропаганди і агітації ініціативу вчених 16 січня 1951 р. оцінив негативно. Пояснювалося це тим, що, мовляв, співробітники інституту та інші суспільствознавці можуть друкувати свої праці в союзному журналі “Вопросы истории” або наукових записках Академії наук. При цьому не бралось до уваги, що молодим ученим у такі видання було дуже важко “пробитися”, а також те, що “Вопросы истории” та наукові записки не могли охопити всю палітру наукових пошуків українських істориків.

Однак “товстий” журнал залишався мрією не тільки спеціалістів, а й бажаним для широкого читацького загалу, згадував його колишній головний редактор М. Коваль³. Це питання неодноразово порушувалося в пресі, причому навіть на всесоюзному рівні, ставилося перед вищим партійним керівництвом⁴.

Як свідчать архівні матеріали, цю мрію наприкінці 1955 — на початку 1956 рр. спробував втілити в життя директор Інституту О. Касименко. За його підписом було підготовлено “Проект для Президії АН УРСР про необхідність і засади створення журналу “Радянський історик”⁵. У ньому, зокрема, йшлося про те, що за роки радянської влади, особливо в післявоєнний період, в Україні вирости численні кадри висококваліфікованих істориків. Лише з історії Комуністичної партії в 1945—1954 рр. аспірантами і викладачами вузів захищено понад 270 кандидатських дисертацій. Про наукову зрілість українських радянських істориків свідчили, наприклад,

статті, опубліковані в “Наукових записках” Інституту історії АН УРСР, Інституту археології АН УРСР, університетів і кількох педагогічних інститутів.

Проте подальший розвиток історичної науки в республіці, на переконання дописувача, гальмується через відсутність історичного журналу. Він також звернув увагу на те, що не існує й видання для учителів історії середніх шкіл (на зразок “Преподавание истории в школе”, яке регулярно виходило в Москві). «Не можна при цьому не зазначити, — йдеться далі в документі, — що в той час, коли письменники республіки мають у своєму розпорядженні чотири товстих і два тонких журнали (“Вітчизна”, “Жовтень”, “Советская Украина”, “Дніпро”, “Україна”, “Зміна”), також видаються журнали, в яких... можуть виступати літературознавці і мовознавці (“Література в школі”, “Українська мова в школі”), великий загін українських радянських істориків не має свого органу»⁶.

При цьому вчений нагадав, що кілька років тому засновані й регулярно виходять спеціальні історичні часописи в усіх європейських країнах на рідній демократії.

Тому пропонувалося створити “двомісячний” журнал “Радянський історик”, який би втілював у собі риси “Вопросов истории” та “Преподавание истории в школе”, а також об’єднав істориків України. Його функціонування “сприяло б, з одного боку, перетворенню Інституту історії АН УРСР на своєрідний центр, який би координував науково-дослідницьку діяльність українських радянських істориків — наукових співробітників Академії наук УРСР (істориків, археологів, етнографів), українського філіалу Інституту Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна при ЦК КПРС, викладачів історії народів СРСР, загальної історії, основ марксизму-ленінізму, які працювали в університетах, педагогічних та інших інститутах, у партійних школах, працівників архівів і музеїв. З другого боку, створення подібного журналу сприяло б підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання історії в школі і підвищенню успішності учнів”⁷.

Документ свідчив, що, попри всі кращі наміри — мати власний періодичний друкований орган, дирекція Інституту історії АН УРСР цілком свідомо пропонувала Президії, а через неї, зрозуміло, і вищим партійним органам ще більше підпорядкувати (деякою мірою монополізувати) процес розвитку історичної науки в республіці. Адже, на наш погляд, до того часу, скажімо, такі університети, як київський, харківський і деякі інші навчальні заклади, продовжували залишатися певною мірою особливими осередками науково-дослідної роботи в регіонах.

Вчені не могли не скористатися сприятливою атмосферою політичної лібералізації, яка настала після XX з’їзду КПРС. Керівництво Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ та Архівного управління МВС у липні 1956 р. звернулося до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з листом, де йшлося про необхідність створення національного історичного журналу, який би став осередком формування наукової думки, координував дослідницьку діяльність вітчизняних істориків, надавав їм дійову допомогу⁸.

У відповідь на такі заходи 1 лютого 1957 р. Секретаріат ЦК КПУ прийняв рішення про видання “Українського історичного журналу” періодичністю 6 номерів на рік, обсягом 10 друкованих аркушів, тиражем 10 тис. примірників, штатом 4 особи. Перед часописом ставилися завдання висвітлювати історію українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення та створення Української радянської держави, за побудову соціалізму і комунізму, вирішальну роль народних мас, діяльність робітничого класу та комуністичної партії, видатну роль Леніна тощо.

Особливу увагу передбачалося приділяти висвітленню боротьби партії за єдність своїх лав, питанням союзу робітничого класу і селянства, дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальненню досвіду викладання історичних дисциплін, інформувати про роботу наукових установ, з войовничою партійністю і непримиренністю боротися за чистоту принципів, проти проявів буржуазної ідеології, українського буржуазного націоналізму.

1957 р. розгорнулася велика, кропітка, часом невдячна робота з організації й підготовки до друку перших номерів “УІЖ”у. Особливо активно взявся за цю справу відомий дослідник, перший відповідальний редактор часопису Ф. Шевченко. Його непокоїло все і не в останню чергу, зрозуміло, популярність і тираж видання. Він підготував лист від імені редколегії до завідувача відділу агітації та пропаганди ЦК КП України М.Хворостяного, в якому акцентував увагу на тому, що було б дуже корисним ознайомити з матеріалами, які будуть публікуватися на шпальтах журналу, партійний актив, агітаторів, пропагандистів, лекторів, усіх працівників мережі освіти. При цьому бажаним було, щоб “партійні бібліотеки” (так у документі. — авт.) організували передплату “УІЖ”у. Тоді передплатна ціна на півроку становила 18 крб., а одного номера — 6 крб.

Виходячи з першочергових завдань, які постали перед редколегією, вчений вважав за необхідне встановити зв'язок з середніми школами, педагогічними училищами та інститутами. Він звернувся до тодішнього міністра освіти республіки І. Білодіда і попросив допомогти в справі проведення передплати на часопис навчальними закладами, підпорядковуваними Міністерству освіти УРСР⁹.

Виникли певні проблеми і з поліграфічною базою видання. Створивши “Український історичний журнал” як орган Інституту історії Академії наук та Інституту історії партії при ЦК КП України, рішенням від 12 липня 1957 р. Центральний комітет компартії республіки зобов'язав друкувати часопис Видавництво АН УРСР. Однак директор Інституту історії партії І. Назаренко, директор Інституту історії О. Касименко, відповідальний редактор Ф. Шевченко звернулися до секретаря ЦК КПУ С. Червоненка, пояснюючи, що це видавництво має застарілу технічну базу, тому не зможе забезпечити регулярний і своєчасний випуск журналу. Враховуючи той факт, що “Вопросы истории КПСС”, “Вопросы истории”, які є ніби відповідниками “УІЖ”у, друкувалися не у Видавництві АН СРСР, а у видавництві “Правда”, вони запропонували друкувати український часопис у видавництві ЦК КПУ “Радянська Україна”¹⁰.

16 липня 1957 р. відбулося перше засідання редколегії журналу. На ньому обговорювалися два питання: 1) організаційне та 2) проект першого номера. З інформацією про постанову ЦК КПУ від 12 липня та завдання, які випливали з неї, виступив Ф. Шевченко. Учасники засідання постанову взяли до “неухильного виконання”, встановили структуру часопису з 7 рубрик і вирішили для статей відводити 2,5 друк. арк., а на всі інші матеріали — 7,5¹¹.

Важливі аспекти діяльності часопису обговорювалися на засіданні 27 липня того ж року. Кілька членів редколегії (В. Самофалов, П. Лавров, Г. Мултих) черговий раз наголосили на необхідності встановлення тісних зв'язків з вузами. Ф. Шевченко попередив присутніх, що труднощі будуть значні, але треба шукати шляхи їх подолання. Він запропонував, враховуючи надзвичайну ситуацію, що виникла в зв'язку з браком необхідних матеріалів, організувати виїзд членів редколегії “на місця”, в обласні центри для “пошуків” авторів статей, які необхідні для перших номерів. Учений також вніс пропозицію: у № 1 часопису вмістити анкету і за-

пропонувати читачам оцінити зміст видання, висловити побажання, а на початку 1958 р. скликати читацьку конференцію. Було звернуто увагу на необхідність розробки допоміжних історичних дисциплін¹².

Проте не матеріальні, а саме технічні труднощі затримували вихід у світ першого номера. Чому він не виходив і з яких конкретних причин? Як дирекція відповідних інститутів допомогла редакції? Такі гострі запитання поставив 11 грудня В. Жебокрицький перед відповідальним редактором. Ф. Шевченко пояснив: «Робили спробу друкувати журнал у друкарні “Радянська Україна”, місяць друкували матеріали, дали гранки, які були набрані дуже погано, без покликів, без іноземних назв».¹³

Діяльність редакційної колегії не була також ефективною внаслідок нестачі кваліфікованих кадрів. Їх пошуки тривали. О. Касименко і Ф. Шевченко звернулися до ЦК КП України з проханням врахувати потреби часопису і при розподілі випускників Академії суспільних наук направити І. Хміля — колишнього працівника редакції газети “Радянська Україна” — в Інститут історії для роботи на посаді заступника відповідального редактора “УІЖ”у¹⁴. Проте це побажання не було враховано.

Незважаючи на відсутність належних штатів, редколегія доклала багато зусиль, щоб з другого півріччя 1957 р. журнал почав виходити. Її склад був таким: Ф. Шевченко (відповідальний редактор), І. Бутич, І. Гуржій, М. Доній, В. Жебокрицький, П. Калениченко (заст. відп. редактора), В. Самофалов, Г. Шевчук (відп. секретар). Редакція розмістилася у Києві на бульварі Шевченка, 14.

У першій передовій статті журналу “Від редакційної колегії” зазначалося, що поява “УІЖ”у є знаменною подією в науковому житті республіки, “ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні”¹⁵. Вважалося, що матеріали часопису головним чином становитимуть інтерес для суспільствознавців, викладачів історії вищих і середніх учбових закладів, пропагандистів і лекторів, партійного і радянського активу та студентів історичних факультетів вузів. Його найважливішою метою повинно стати об’єднання творчих зусиль українських істориків.

Після виходу перших двох чисел журналу члени редакційної колегії звернулися у відділ науки і культури ЦК КПУ з проханням створити їм більш-менш нормальні умови для праці. Тоді в штаті були лише літредактор і редактор-організатор.

Відразу в діяльність “УІЖ”у почали втручатися вищі партійні органи. Так, його редколегія в 1959 р. вирішила присвятити № 4 20-річчю возз’єднання українських земель у складі республіки. Проте, як повідомили їй “згори”, ця дата не відзначатиметься й “порекомендували”, які матеріали зняти і замінити. Причому наказали: “Брати рішучий курс на історію радянського періоду”¹⁶. Нерідко доходило до “автоматизму”, коли кожна партійна постанова обов’язково бралася на “озброєння”, незважаючи на те, стосувалася вона чи ні безпосередньо тематики часопису.

У 1960 р. умови функціонування періодичного видання помітно погіршилися. Про це говорили самі члени редколегії. Так, Ф. Шевченко зазначав: “Передплата на журнал дуже погана — всього 2800 передплатників. Широке залучення вчителів на неї не вдалося. Часопис дорогий, нецікавий”. П. Лавров: “Наші номери нецікаві, бо треба деякою мірою відходити від конкретної історії, давати історіографічні статті”¹⁷. Ставилися питання про поліпшення видавничої бази, збільшення обсягу і періодичності виходу журналу, забезпечення його штатними працівниками та гонорами, оновлення складу редколегії тощо¹⁸.

Однак наприкінці того ж року відповідальному редакторові довелося вирішувати не лише наболілі питання “УІЖ”у, а й “власні” проблеми. Справа в тому, що Президія ЦК КПУ прийняла спеціальну постанову стосовно книги Ф. Шевченка “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.” (К., 1959), відповідальним редактором якої був І. Крип’якевич. Центральний комітет зобов’язав обговорити працю, показати допущені в ній методологічні помилки і “належним чином оцінити її на сторінках журналу “Комуніст України”. Постанову обговорили на парткомі, а потім на партійних зборах Інституту історії. Зобов’язали дати відповідну оцінку книги і на редколегії. Щоправда, на її засіданні 12 листопада 1960 р. І. Гуржій звернув увагу на те, що її “широко” розглянули на інститутських зборах, недоліки стали “ясні”, а тому звів критику головним чином до “недостатньої оцінки (аналізу)” окремих аспектів. Потім перейшли до обговорення видання книг в АН УРСР, апробації статей, які надходять у “портфель” часопису. М. Доній згодом повернувся до постанови Президії ЦК і з сумнівом зазначив, що в ній говориться ніби рецензію на монографію повинен надрукувати “Комуніст України”, але, можливо, це варто зробити і “УІЖ”у, а коли так, то “треба обов’язково підготувати рецензію об’єктивну, а мовчати нам не можна”¹⁹. На той час з’явилася критична рецензія К. Гуслистого, але Ф. Шевченко з нею категорично не погодився.

Наступний 1961 р. пройшов під гаслом “Гідну зустріч XXII з’їзду КПРС і КПУ” та обговорення їх матеріалів. В зв’язку з цим відповідальний редактор запропонував навіть дещо змінити структуру журналу, зокрема, видавати спеціальний додаток — “вкладиш”. Планувалося розробити програму, щоб можна було давати відповіді на ті питання, які ставилися на з’їздах. Виникла пропозиція ввести “Календар”, де б дуже стисло висвітлювалися видатні історичні події й біографії відомих діячів (з № 3). Пропонувалося виробити окремий науковий напрямок подолання культу особи. В. Самофалов наголосив на необхідності посилення боротьби з проявами “буржуазних націоналістів” і доцільності показати “підривної діяльність антипартійної групи в Україні”. Цікавою була дискусія навколо так званої “науковості” матеріалів часопису. Наприклад, М. Доній пропонував статті, які написані не на архівних матеріалах, як не наукові, не друкувати. Г. Мултих робив виняток для тих з них, котрі є “загальнопартійними і потрібними для пропагандистів”²⁰.

У 1962 р. черговий раз гостро постало питання про викриття наслідків культу особи, а в редакції не було жодної статті на цю тему. Наближалася річниця з дня народження партійного та державного діяча, академіка АН УРСР М. Скрипника (1872—1933), але студію з цього приводу не наважувалися друкувати без рішення з “гори”. Дописи Ф. Шевченка продовжували широко обговорюватися, контролюватися, і навіть його принципова позиція: “Стаття не передова, а авторська, і кожен автор має право висловлювати свою думку”, нічого не змінювала на краще. Лише коли вчений “показував” свою наукову продукцію в ЦК і отримував “добро” — знімалися всі проблеми. “Раз у ЦК не заперечують, то навіщо тоді обговорювати її на редколегії”, — дивувався М. Доній²¹.

Минав період так званої “відлиги”. Відчувалося наближення зміни політичного курсу в країні. 14 жовтня 1964 р. Пленум ЦК КПРС увільнив М. Хрушова від обов’язків першого секретаря ЦК партії, члена Президії ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР.

Події, які мали місце в країні наприкінці 1964 р., не могли не позначитися на діяльності “УІЖ”у. Тоді фактично вперше ЦК КП України прийняв постанову, в якій була дана оцінка роботи редколегії часопису. В

зв'язку з цим 2 листопада відбулося спільне засідання дирекцій Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ. Воно було присвячено виробленню заходів, спрямованих на виконання вищеназваної постанови. На ньому були присутні новопризначений директор Інституту історії К. Дубина, директор Інституту історії партії при ЦК КПУ І. Назаренко, Ф. Шевченко, І. Гуржій, Г. Мултих, А. Санцевич, а також П. Гузенко, М. Маркіянов, І. Коломійченко, О. Юрченко, Л. Мришук, І. Лупандін. К. Дубина повідомив, що згідно з рішенням Президії ЦК КПУ з нового року часопис стане щомісячним. Учасники засідання констатували, що одним з недоліків журналу є відсутність у ньому проблемних статей, але жоден з докторів наук Інституту історії протягом цілого року їх не запропонував. Передбачалося “повнокровне” висвітлення всіх періодів історії України, адже, за твердженням Ф. Шевченка, “журнал не читають”. 70—80 % його обсягу становили матеріали новітнього періоду, які більшість читачів не вважали “історією”, бо ці публікації не розкривали її “хід”. А в окремих номерах зовсім були відсутні студії з середньовічної доби і нового часу, які б давали перспективи для майбутніх творчих пошуків^{22–23}. Також вказувалося на недостатнє висвітлення окремих аспектів всесвітньої історії, поверхову критику буржуазної історіографії. Причому останнє пояснювалося тим, що “не дають належної літератури”. А рівень рецензій оцінили в протоколі так: “Ніхто не дає своїх думок, більше переказ книг”. Знову було порушено питання про матеріальні видатки і дійшли висновку, що журнал з початку існування видається фактично на громадських засадах.

Ці ж проблеми залишалися нерозв'язаними і в наступні роки, незважаючи на те, що “УІЖ” продовжував бути чи не основною творчою трибуною істориків республіки.

1965 р. багато провідних вітчизняних учених виступили на сторінках часопису з кількома важливими ініціативами. Зокрема, І. Крип'якевич, М. Марченко, А. Введенський, Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич та інші наполягали на необхідності видання бібліографії з історії УРСР²⁴. М. Брайчевський підтримав ідею Г. Логвіна, обгрунтовану в статті “Перегук віків” (“Літературна Україна”. — 1965. — 9 лют.), щодо організації в нашій республіці добровільного товариства сприяння охороні пам'яток культури²⁵. 21 грудня наступного року було створене Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, до республіканського правління якого ввійшли і деякі члени редколегії “УІЖ”у, наприклад, К. Дубина (голова), І. Гуржій (член президії) та ін.²⁶

Того ж року до віце-президента АН УРСР І. Білодіда надійшла доповідна записка, підписана групою українських істориків на чолі з І. Крип'якевичем. У ній йшлося про задум створити “Історичний атлас України”. Ідею якимось чином “перехопили” в Москві. Бо в № 7 часопису було опубліковано не текст записки, а матеріал московського спеціаліста в галузі історичної географії В. Яцунського “Про створення історичного атласу” ***. До обговорення проблеми підготовки атласу підключилося багато дослідників різного рівня. Хід дискусії, структура майбутнього атласу і тематика карт протягом тривалого періоду висвітлювалися “УІЖ”ем. Однак реально втілити задумане в життя не судилося через радянську ідейно-методологічну систему. До вирішення цього питання вітчизняні науковці повернулися в кінці ХХ ст.

24 квітня 1967 р. помер Іван Петрович Крип'якевич. Для редколегії, її іміджу це була величезна втрата — і як людини, і як вченого з світовим ім'ям²⁷. Його знали і цінували на Заході, а праці широко використовували.

В липні “УІЖ”у виповнилося 10 років. За цей період його авторами стали представники 102 місцевостей України — столиці, обласних центрів, невеликих міст і сіл. Щоправда, кияни становили майже 50 % з них. Іноземні дописувачі були представлені Польщею (Варшава, Краків, Вроцлав, Ополе, Катовіце), Чехословаччиною (Прага і Братислава), Румунією (Бухарест і Сігет), Угорщиною (Будапешт і Дебрецен), Німецькою Демократичною Республікою (Берлін, Йена, Лейпціг), Болгарією (Софія), а також Канадою ²⁸. Отже, можна говорити не лише про всесоюзне, а й певною мірою міжнародне визнання часопису.

У журналі було вміщено розвідки академіків і членів-кореспондентів АН СРСР, союзних республік, академіків Польщі та Угорщини, заслужених діячів науки УРСР. Свої статті в ньому друкували партійні та державні керівники України: В. Дрозденко, І. Грушецький, В. Клименко, П. Тронько, О. Григоренко, Ю. Єльченко та ін., а також відомі радянські воєначальники І. Якубовський, В. Чиж. Не обминули увагою “УІЖ” член Політбюро СЄПН Пауль Фрейліх, член Політбюро і секретар ЦК БКП Боян Болгаранов, член Політбюро і секретар ЦК УСРП Деже Немеш, член ЦК КПЧ В. Славик та ін.

Під час святкування 10-літнього ювілею було висловлено щиру подяку за плідну роботу членам редколегії, які перебували в її складі з часу заснування й стали своєрідними “ровесниками” часопису, — І. Бутичу, І. Гуржію, М. Донію, В. Жебокрицькому, П. Калениченку, С. Королівському, П. Лаврову та деяким іншим.

В другій половині року “бунтівного” Ф. Шевченка усунули з посади відповідального редактора, зробили “рядовим” членом колегії. Замість нього було призначено К. Дубину, під керівництвом якого встигли лише провести одне засідання редакції (22 вересня він раптово помер).

Півроку журнал залишався без головного редактора, функції якого виконували його заступники А. Гаєвський, А. Санцевич, П. Шморгун. І як це не парадоксально виглядало, але восени Ф. Шевченко знову очолив редакційний колектив.

На початку 70-х років тиск компартійної номенклатури на розвиток історичної думки неабияк зріс, набув нових вульгарних форм і проявів. “УІЖ” критикували насамперед за недостатнє висвітлення ленінської тематики ²⁹.

Незважаючи на різні звинувачення, Ф. Шевченко продовжував наполягати на тому, щоб більше друкувати студій з історії України доби феодалізму та капіталізму. Проте його вже мало хто підтримував. 31 жовтня 1971 р. помер друг і колега вченого І. Гуржій. З 1972 р. директором Інституту історії призначили А. Скабу. Деякі члени редколегії пропонували поставити питання перед ЦК партії про усунення відповідального редактора з посади ³⁰. Що і було здійснено в тому ж році. На зміну медієвісту, фахівцю головним чином з нової історії прийшов працьовитий і наполегливий дослідник проблем новітньої історії Польщі П. Калениченко. Зрозуміло, за тих обставин “ухил” часопису в бік сучасної тематики став неминучим.

ЦК КПУ пильно стежив за роботою редколегії журналу, а її члени постійно мали звітувати перед вищим партійним органом республіки. Про це, зокрема, свідчили великі томи своєрідних доповідних записок “Про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень...” У 1972 р. Секретаріат ЦК КП України виявив ряд хиб і помилок у науковій діяльності інститутів археології, філософії та історії. Наприклад, робився закид, що в названих установах “розмах і якість теоретичних досліджень деяких науковців, практичні висновки і рекомендації, що містяться в опублікованих

ними працях, ще не повністю відповідають тим вимогам, які поставлені перед істориками Комуністичною партією... Деякі співробітники... допускають порушення принципу партійності в оцінці суспільних подій і явищ”. А найстрашнішим, на думку партійних ідеологів, було прагнення окремих учених підняти на щит, обілити і прикрасити ідеологію буржуазного націоналізму, ідеалізувати патріархальщину³¹. Останнє стосувалося особливо періоду середньовіччя.

Центральний Комітет КПУ критикував і конкретних авторів “УІЖ”у та їх студії. Зокрема про статтю С. Злупка “До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського” зазначалося, що в ній подано антинаукове висвітлення життя, діяльності та поглядів цієї особи, зроблена спроба переконати читача в тому, що діяч і теоретик буржуазно-націоналістичної партії Галичини “усе життя пропагував ідеї соціалізму”. За “наукову недбалість та легковажність”, допущені в праці “Дружба братніх культур” (К., 1971), отримала догану старший науковий співробітник Інституту історії Л. Шевченко. А за “серйозні недоліки ідейно-політичного змісту”, які мали місце у віршах, надісланих до журналу “Вітчизна”, критикувався аспірант М. Мельник³².

Відповідні наслідки не забарилися. У відповідності з настановами партійного керівництва республіки в Інституті історії вжили заходів “щодо ідейного оздоровлення колективу”: з його штатів “скоротили” О. Компан, О. Апанович, Я. Дзиру, “не обрано за конкурсом” В. Кука.

У 1972 р. було прийнято і проголошено новий напрямок роботи Інституту історії та “УІЖ”у, який повністю “відповідав” історичним накресленням XXIV з’їзду КПРС, постановам ЦК КПРС і ЦК КП України: “активізувати” тематику наукових досліджень, надавати перевагу розробці проблем сучасної історії: соціалістичного та комуністичного будівництва в нашій країні; критиці буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської дійсності тощо; ширше розгортати справу комуністичного виховання трудящих; ідейно-політично загартовувати кадри і т.д.³³

Отже, особливості функціонування “УІЖ”у в 60-х — на початку 70-х років зумовлювалися змінами, які відбувалися в той період у країні: суспільно-політична “відлига” перейшла в стійкий “застій”, “брежнєвську добу”. Припинилися масові репресії й фізичні знищення людей, але диктат компартійних чиновників поступово і всебічно охоплював історичну галузь науки. Була розгромлена опозиційна течія шестидесятників, представники якої мали безпосереднє відношення до публікацій на сторінках часопису (О. Компан, М. Брайчевський, О. Апанович, Я. Дзира та ін.).

Надалі вплив політичної кон’юнктури на функціонування часопису особливо виявлявся на засіданнях редколегії, члени якої приймали рішення про введення таких рубрик, як “XXV з’їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва”³⁴, “Публікація та розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні”³⁵, “Конституція СРСР — Основний Закон радянського соціалістичного суспільства”³⁶.

Після того як черговий з’їзд завершував свою роботу, тематика журналу підпорядковувалася висвітленню його рішень, що вважалося найактуальнішою, отже, особливо відповідальною справою. Їй, як правило, відводилося не менше третини обсягу кожного номера. При цьому спостерігалася чітка тенденція до згортання “дожовтневої” тематики, особливо середньовічної. Вищі партійні органи інколи давали запитання-застереження на кшталт: “Доки ще рипітимуть чумацькі валки на сторінках “Українського історичного журналу?” А якщо щось і друкували медієвісти, то нерідко сюжети їх статей зводилися до “класової боротьби трудящих мас проти гнобителів”³⁷.

За нашими підрахунками, зазначені чинники призвели до того, що з 1957 по 1972 р. часопис опублікував майже 600 статей з історії України до-
радянського періоду, а протягом 1973—1985 рр. — приблизно на 200 мен-
ше. Причому з них, відповідно, 290 і 154 стосувалися феодальної доби.
Тобто кількість останніх скоротилася ледь не вдвоє.

У ЦК КПУ, Держплан республіки, Президію АН УРСР та її Бюро від-
ділення дирекція Інституту історії мала періодично надсилати “довідки” і
“доповідні записки”, де нерідко йшлося про календарний план інформа-
ційно-пропагандистської роботи. Причому основна увага приділялася іде-
ологічній боротьбі із західною історіографією, зокрема, “окремим датам в
історії українського буржуазного націоналізму, які слід використати для
викриття його злочинної суті, прислужництва зовнішнім агресивним си-
лам, постійній й невикорененій ворожості до українського народу”.

Ідеологічних диверсій націоналістичних фальсифікаторів слід було
чекати, на думку дописувачів, щодо висвітлення ходу й оцінки зна-
чення битви під Батогом (1652 р.), політичної й державної діяльності
Б. Хмельницького та галицького князя Ярослава Осмомисла (1153—1187),
ролі Києво-Могилянської академії, діяльності гетьмана реєстрового коза-
цтва Самійла Кішки (XVI ст.) тощо.

Серед дат, які могли бути “використані в ідеологічних підступах анти-
комунізму, в тому числі українського буржуазного націоналізму, проти
СРСР”, значилися: 9 лютого 1667 р. — підписання Андрусівської угоди
між Росією та Річчю Посполитою, 20 квітня 1622 р. — день смерті гетьма-
на реєстрового козацтва Петра Конашевича—Сагайдачного, липень
1687 р. — початок гетьманування “зрадника українського народу”
І. Мазепи, 18 жовтня 1672 р. — укладення Бучацької угоди між Польщею і
Туреччиною, а також інші події, пов’язані з діяльністю І. Виговського,
П. Полуботка та інших ³⁸.

1983 р. спеціальна комісія відділу науки і навчальних закладів ЦК
КПУ високо оцінила діяльність Інституту історії та “УІЖ”у, очолюваних
директором (з 1978 р.) і головним редактором (з 1979 р.) Ю. Кондуфором.
Особливо “позитивними” у роботі редколегії були її зусилля, спрямовані
на залучення “до виступів” партійних і радянських керівників, відомих
учених з інших союзних республік ³⁹.

Проте слід констатувати, що навіть тоді, незважаючи на несприятливу
для творчого пошуку атмосферу, “УІЖ” продовжував залишатися цент-
ром наукового життя українських істориків. Наприклад, на його сторін-
ках, щоправда, крізь призму теорії “єдності походження трьох братніх на-
родів” глибоко висвітлювалися питання передісторії Київської Русі, фор-
мування її державних кордонів і адміністративно-територіального устрою ⁴⁰.
Відбулося широке обговорення нової концепції передісторії Київської Ру-
сі, запропонованої академіком АН СРСР Б. Рибаким ⁴¹⁻⁴². Розробка цієї
проблеми, безперечно, вносила відповідні корективи в дослідження на-
ступної історичної доби.

Дещо по-новому, загострено прозвучала тема про взаємовідносини
українського козацтва і царського уряду Московії у 80—90-ті роки XVI ст.
у статті російського історика Б. Флорі.

Нетрадиційно, чи не вперше в радянській історіографії, П. Натикач,
Ф. Шевченко, В. Смолій зосередили увагу суспільствознавців на форму-
ванні світогляду та соціальної свідомості українців за середньовіччя та но-
вого часу ⁴³. Причому останній розширив тему “формування соціальної
свідомості народних мас України в ході класової боротьби” спочатку до
розмірів монографії ⁴⁴, а потім захистив і докторську дисертацію. Ці праці

отримали позитивну оцінку істориків. Одночасно схожі наукові пошуки вели вчені Росії.

Етапи формування і розвитку української народності спробував узагальнити Г. Сергієнко ⁴⁵. Зрушення в галузі розвитку культури України протягом XVII ст. досліджували Я. Ісаєвич, О. Дзюба, З. Хижняк та ін.

Проголошена 1985 р. на території СРСР “перебудова”, незважаючи на всі нині відомі прорахунки, стала якісно новою межею в різних сферах життя, відкрила перспективи здійснення кардинальних змін у суспільних науках. Громадськість дедалі частіше зверталася до проблем минулого, щоб краще зрозуміти сучасні помилки, з’ясувати, від якої спадщини треба відмовитись, а що використати з найбільшою користю. Це зумовило активізацію творчих пошуків науковців, висвітлення ними так званих “білих плям”, а інколи й цілих “лагун”. Одним словом, вони поступово одержували реальні можливості всебічно, повно, об’єктивно розповідати про події та явища минулого. Гостро іронічне ставлення почали викликати догматизм і антиісторизм, начотництво і пряме цитування, кон’юктурність і ювілейне словослів’я, які раніше нерідко панували на шпальтах “УІЖу”. З’явилися публікації, автори яких прагнули переглянути “традиційні” для радянської історіографії проблеми.

Разом з тим, слід підкреслити: завоювання нових позицій відбувалося в ході боротьби з старим, консервативним. Традиційно найменш висвітленою в журналі залишалася литовсько-польська доба. Невизначеність майбутнього інколи породжувала непевність, якщо і не відверту боязнь, при публікації “нетипових студій” “незвичних” авторів.

Так, члени редколегії наважилися замовити статтю до 1000-ліття хрещення Русі екзарху України, митрополиту київському Філарету. Можна уявити внутрішню боротьбу при цьому тодішнього головного редактора академіка Ю. Кондуфора, який дав “добро” на такий крок. Однак з оригінального задуму нічого не вийшло. “Почалося все, — згадував М. Коваль, — з дзвінка з приймальні одного із завідуючих відділами ЦК партії. Зажадали негайно передати їм згадану статтю. Досить тривалий час ніяких відомостей з ЦК не надходило. У редакції вже стали нервувати... Вирішив справу вердикт секретаря ЦК з ідеології: “Проти опублікування”. Нижче підписалися й завідуючі відповідними відділами” ⁴⁶.

Зберігався колишній “доробок” і в плані критичного аналізу праць, що виходили в світ. З 278 опублікованих у 1985—1988 рр. у часописі рецензій тільки трохи більше 12 % матеріалів не стосувалися історико-партійної тематики та проблем країн соціалістичної співдружності.

Проте час реформувань все-таки брав своє. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років відбулося започаткування і становлення нової медієвістичної школи в Україні як академічної. При цьому пріоритетність західних українознавчих центрів вимушено поступилася на користь наукових інституцій республіки. В складних і неоднозначних умовах розгортання сучасних державотворчих процесів неабияк зріс інтерес не тільки науковців, а й громадськості до політичної історії країни. В своїх виступах всенародно обраний Президент України дедалі частіше звертався до порівнянь з минулим: козацькою добою, діяльністю Б. Хмельницького, І. Мазепи тощо.

Редколегія знову, як у 60-ті роки, надала шпальти часопису для учасників дискусій про виникнення і генезу української етнічної держави. Нарешті, здійснилися мрії першого керівництва “УІЖ”у вдатися до проведення виїзних засідань при обговоренні наболілих питань історичної науки.

Заради справедливості зазначимо, що першим у сприянні здійсненню такого заходу став Черкаський обком КПУ (насамперед, в особі А. Чабана та А. Морозова). Республіканські історичні читання “Українська козацька

держава: витоки та шляхи історичного розвитку”, організаторами яких виступили Інститут історії АН УРСР, суспільно-політичний і культурний центр Черкаського обкому КПУ та “УІЖ”, відбулися 16—19 квітня 1991 р. у Черкасах. Вони започаткували майже періодичні всеукраїнські конференції на цю тематику, частим місцем проведення яких залишалися Черкаси. За ініціативи редколегії відбулося кілька так званих “круглих столів”, де розглядалися актуальні питання вітчизняної історіографії.

На початку 90-х років на сторінках журналу з’явилися статті та виступи, автори яких прагнули під новим кутом зору розглянути замовчувані раніше аспекти історії нашої країни, зняти проблему “білих плям”. У центрі дослідницьких інтересів опинилися питання формування і утвердження тоталітарного режиму в Україні, його негативних наслідків у різних сферах суспільного життя, української національної революції. Помітно активізувалася діяльність журналу в справі пропаганди історіографічної спадщини та публікації джерел.

Оновлення “УІЖ”у зумовило появу нових рубрик: 1989 р. — “Історія в особах”, 1990 р. — “Новий погляд на проблему”, “Маловідомі сторінки історії”, “По сторінках дожовтневої періодики”, “Портрети істориків минулого”, 1991 р. — “Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях”. Чільне місце серед публікацій останніх років зайняли студії з релігійної тематики, які вміщуються в спеціально створеній 1995 р. рубриці.

Окремо варто відзначити внесок “УІЖ”у в розробку проблем середньовіччя, які широко висвітлюються з 1996 р. в розділі “Проблеми української медієвістики”.

Відтоді, за твердженням головного редактора В. Смоля, часопис став доступним для публікацій будь-якого спрямування, єдиним критерієм добору яких став їх науковий рівень, новизна і вклад у фундаментальні дослідження ⁴⁷.

Відбулися дві помітні реорганізації складу редколегії, які головний редактор визначив як “цілком природний процес у руслі оновлення редакційних колегій наукових часописів”. На запитання: “Що необхідно зробити для того, щоб втілити всі задуми та плани на майбутнє?” він лаконічно відповів: “Працювати. В тому числі з авторами. Слід сформувати авторський актив, постійно розширювати географію наших дописувачів. Звичайно, потрібні кошти для регулярного видання журналу. ...Але... значно легше шукати гроші, можливості для видання, коли черговий номер не лише повністю сформований, причому не лише сформований, а й укомплектований цікавим, оригінальним науковим матеріалом” ⁴⁸.

Введення наприкінці ХХ ст. до складу колегії додаткових членів — фахівців високого класу і створення наукової ради із залученням провідних учених (окрім українських) з Росії, США, Італії, Канади, Польщі, безперечно, сприятиме подальшому міжнародному визнанню “УІЖ”у, вирішенню найскладніших наукових проблем у галузі вітчизняної історії.

Узагальнив досягнення істориків у 90-х роках і зробив певні прогнози розвитку цієї галузі науки на майбутнє на сторінках часопису заступник головного редактора О. Реєнт ⁴⁹.

Таким чином, “Український історичний журнал”, який з’явився на хвилі хрущовської “відлиги”, пройшов складний шлях становлення і розвитку. За період його існування в історії українського народу відбулися непрості, бурхливі події: часткова лібералізація і “брежнєвський застій”, “маланчуківщина” і “перебудова”, нарешті, розбудова власної незалежної держави. Звичайно, часопис існував не у вакуумі. Всі ці суперечливі процеси так чи інакше впливали на його діяльність. Політична кон’юнктура, ідеологічний тиск, зміни головних редакторів, колективу редакції не мог-

ли не позначитися на проблематиці журналу, науковому рівні та історичній об’єктивності матеріалів, уміщених на його сторінках.

Творчий доробок часопису кінця 50 — середини 80-х років не є однозначним, і відповідно, оцінку громадськості він одержав неоднозначну. Однак процес накопичення та осмислення історичних знань, хоч і деколи загальмований, відбувався. Попередня політична заангажованість не змогла стримати поступове, але неухильне розширення джерельної бази досліджень, введення в науковий обіг нових матеріалів, нагромадження потенціалу для майбутнього об’єктивного висвітлення фактів і подій минулого.

Без перебільшення можна констатувати, що з кінця 80-х років “УІЖ” виконує роль своєрідного орієнтира в формуванні нової вітчизняної історіографії. На шпальтах часопису знаходять відображення найважливіші аспекти історії України, які тривалий час фальсифікувались або відверто замовчувались. Журнал відкрив невідомі, забуті і напівзабуті імена, утаємничені факти та події, засвідчив нинішній якісний рівень української історіографічної школи.

¹ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956): Збірник документів і матеріалів. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 41.

* В 1936 р. було створено Інститут історії України. В червні 1943 р. його перетворено на Інститут історії та археології. З 1944 р. повернуто попередню назву. З 1953 р. — Інститут історії.

** Поряд з С.Юшковим за таке рішення висловився також проф. Київського університету ім. Т.Г.Шевченка А.Введенський.

² У лещатах тоталітаризму... — Ч. 1. — С. 111—114.

³ К о в а л ь М.В. Флагман вітчизняної історіографії // Укр. іст. журн. — 1997. — № 4. — С. 12.

⁴ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 7. — С. 10.

⁵ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІУ НАН України), ф. 1, оп. 1, спр. 721 (в), арк. 30—40.

⁶ Там же, арк. 31.

⁷ Там же, арк. 32.

⁸ У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С. 216—218.

⁹ НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 721 (в), арк. 5—6.

¹⁰ Там же, арк. 14—15.

¹¹ Протокол № 1 засідання редколегії “УІЖ”у від 16 липня 1957 р. // Там же, спр. 721 (д), арк. 1—3.

¹² Протокол № 3 засідання редколегії “УІЖ”у від 27 липня 1957 р. // Там же, арк. 8—10.

¹³ Протокол № 7 засідання редколегії “УІЖ”у від 11 грудня 1957 р. // Там же, арк. 23—25.

¹⁴ До Центрального комітету КП України // Там же, спр. 721 (в), арк. 13.

¹⁵ Від редакційної колегії // Укр. іст. журн. — 1957. — № 1. — С. 5.

¹⁶ Протокол № 5 засідання редколегії “УІЖ”у від 3 липня 1959 р. // НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 902, арк. 28.

¹⁷ Протокол № 6 засідання редколегії “УІЖ”у від 27 серпня 1960 р. // Там же, спр. 987, арк. 24.

¹⁸ Там же, арк. 14.

¹⁹ Протокол № 7 засідання редколегії “УІЖ”у від 12 листопада 1960 р. // Там же, арк. 26—32.

²⁰ Протокол № 1 засідання редколегії “УІЖ”у від 1 січня 1961 р. // Там же, спр. 1056, арк. 1—8; Протокол № 7 засідання редколегії “УІЖ”у від 10 листопада 1961 р. // Там же, арк. 24—27.

²¹ Протокол № 1 засідання редколегії “УІЖ”у від 12 січня 1962 р. // Там же, спр. 1122, арк. 1—4; Протокол № 2 засідання редколегії “УІЖ”у від 19 січня 1962 р. // Там же, арк. 8.

^{22—23} Протокол № 7 засідання дирекції Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КПУ // Там же, спр. 12 (в), арк. 21, 22.

²⁴ Крип'якевич І. П., Марченко М. І., Введенський А. О. та ін. Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. Лист до редакції // Укр. іст. журн. — 1965. — № 1. — С. 158—159.

²⁵ Брайчевський М. Ю. Важлива ініціатива. Лист до редакції // Там же. — № 4. — С. 152, 153.

²⁶ Даниленко В. Дубина Кузьма Кіндратович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — Вип. 1. — С. 92; Іван Олександрович Гуржій. Бібліографія вчених Української РСР. — К., 1974. — С. 15.

*** Можна припустити, що ця публікація вийшла за домовленістю російського вченого з членами редколегії. Адже зв'язок між ними існував постійно. Наприклад, В. Яцунський опублікував кілька рецензій на історичні праці, видані в АН УРСР.

²⁷ Іван Петрович Крип'якевич // Укр. іст. журн. — 1967. — № 6. — С. 159—160.

²⁸ Шевченко Ф. П. "Українському історичному журналу" 10 років // Там же. — С. 8.

²⁹ Протокол № 8 засідання редколегії "УІЖ" у від 11 вересня 1970 р. // НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 405 (б), арк. 15, 16.

³⁰ Протокол № 6 засідання редколегії "УІЖ" у від 21 червня та № 7 від 27 вересня 1972 р. // Там же, спр. 598 (б), арк. 19, 27.

³¹ Доповідна записка про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КП України з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві // Там же, спр. 584, арк. 11.

³² Там же, арк. 11, 12.

³³ Там же, арк. 14.

³⁴ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖ" у 1976 р. // Там же, спр. 977 (а), арк. 2.

³⁵ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖ" у від 17 січня 1977 р. // Там же, спр. 1061 (а), арк. 2.

³⁶ Протокол № 8 засідання редколегії "УІЖ" у від 19 жовтня 1977 р. // Там же, арк. 21.

³⁷ Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії... — С. 14.

³⁸ НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 679, арк. 84, 90—92.

³⁹ Выводы комиссии отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины, изучавшей деятельность Института истории АН УССР. 1983 г. — С. 2 // Особистий архів родини д.і.н., професора, заслуженого діяча науки і техніки України В.Сарбея.

⁴⁰ Зайцев О. К. До питання про формування території давньоруських князівств у XII ст. // Укр. іст. журн. — 1974. — № 5. — С. 43—53; Котляр М. Ф. З історії переростання племінних союзів у територіальні об'єднання в Східній Європі (VII—X ст.) // Там же. — 1978. — № 1. — С. 58—70; Тимошук Б. О. Давні слов'яни на території Північної Буковини // Там же. — 1979. — № 6. — С. 89—98; Ричка В. М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI—XII ст. // Там же. — 1983. — № 2. — С. 84—100 та ін.

^{41—42} Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б.О.Рибаківа // Там же. — 1981. — № 10. — С. 39—53.

⁴³ Натикач П. І. З історії суспільно-політичного руху на Україні в кінці XVI — першій половині XVII століття // Там же. — 1978. — № 3. — С. 88—92; Шевченко Ф. П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Там же. — 1982. — № 5. — С. 90—100. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Там же. — 1985. — № 6. — С. 29—40.

⁴⁴ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1985. — 264 с.

⁴⁵ Сергієнко Г. Я. Етапи формування і розвитку української народності // Укр. іст. журн. — 1985. — № 10. — С. 37—48.

⁴⁶ Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії... — С. 16.

⁴⁷ Смолій В. А. До читачів "Українського історичного журналу" // Укр. іст. журн. — 1997. — № 4. — С. 9.

⁴⁸ Інтерв'ю головного редактора "Українського історичного журналу" академіка НАН України В.А. Смолія // Там же. — 1995. — № 5. — С. 3, 4.

⁴⁹ Рєєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Там же. — 1999. — № 3.

І. К. ВАСЮТА (Львів)

Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918—1939 рр.)*

Проголошена в ході радянсько-польської війни ефемерна тоталітарно-радянська державність, що проіснувала під захистом Червоної армії два місяці, як і попередня національно-демократична, не витримала історичного випробування військовим лихоліттям. Після відступу червоних військ на схід від річок Збруч і Горинь на початку третьої декади вересня Галицька СРР припинила своє існування. На всій території східногалицьких і західноволинських земель відновлювався польський окупаційний режим.

Історичні уроки державотворення у Західній Україні великою мірою вплинули на визначення основних напрямів розвитку політичної думки і дій українства у наступні десятиліття. Щоправда, його різні політичні сили використовували цей досвід неоднозначно. Так, ліві угруповання, ідеалізуючи уроки діяльності ГСРР, тривалий час (принаймні до середини 30-х років) орієнтували свою політичну практику на завоювання силоміць робітничо-селянської диктатури в Польщі, тоталітарної за своєю суттю, і розв'язання на цій основі українського питання за радянським стандартом. Навпаки, політичні партії державницького спрямування, узагальнюючи практику становлення ЗУНР та її злуки з УНР, домагалися відродження в різних формах регіональної демократичної державності, а у більш віддаленій перспективі — об'єднання усіх етноукраїнських земель в єдиній незалежній суверенній державі. УВО та її наступниця — ОУН — пішли далі своїх поміркованих попередників: продовжили безкомпромісно виборювати революційним шляхом соборність і державну самостійність усієї України. Але усі політичні партії й рухи, зважаючи на зміну політичної ситуації, повністю або почасті міняли свою тактику боротьби за вирішення державотворчих завдань.

У перші повоєнні роки український визвольний рух був спрямований проти окупаційно-колоніального режиму польських загарбників, запровадженого в краї жорстокими військово-поліцейськими методами. Активні його учасники стали жертвами воєнних судів, понад 250 тис. галичан (кожен восьмий житель краю) було заарештовано й інтерновано до 25 концентраційних таборів¹.

Одержавши від Антанти мандат на тимчасову окупацію Східної Галичини, Польща одразу ж перетворила її у свою колоніальну провінцію, назвавши "Східною Малопольшею". Мешканців провінції було поділено на дві нерівноправні категорії: поляків визнано громадянами польської держави, які користувалися всіма правами і свободами, проголошеними конституцією 1921 р., а українці вважалися "ворожим населенням", якому не гарантувалися громадянські права, хоч вони водночас зобов'язані були виконувати усі повинності та побори, в тому числі і військову службу.

Польський уряд не тільки не дав Галичині автономії, а й ліквідував те куце автономне управління (галицькі сейм та виділ), яке вона мала, будучи австрійською провінцією. Встановлення окупаційного режиму супроводжувалося тут грабежем українських господарсько-кооперативних закладів, реквізицією устаткування культових установ. Понад 700 священників опинилися у концтаборах². Було заборонено видання українських газет, закрито більшість українських народних шкіл. Розпочалася великомасш-

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 6.

табна аграрна колонізація і так перенаселеного краю. Усі ці та інші заходи були спрямовані на те, щоб показати творцям Версальської системи, нібито українське населення становить у краї етнічну меншість і тим самим прискорити визнання західними державами суверенітету Польщі над Східною Галичиною.

Після падіння Української Народної Республіки й “порозуміння” Петлюри з Пілсудським уряд Є. Петрушевича “постановив припинити пов’язувати питання Галичини із справою Великої України і представляти тільки Галичину”³, що означало повернення до концепції відродження галицької регіональної державності за допомогою тих зовнішньополітичних сил, котрі присвоїли собі право суверена над Східною Галичиною. Цю політику, орієнтовану на ласку Антанти, підтримували народно-трудова, радикальна і християнсько-соціальна партії, які з метою координації своїх дій у краї і за кордоном утворили єдиний національний фронт — міжпартійний союз — із спільними з’їздами та виконавчим органом — Міжпартійною радою, очолюваною В. Бачинським. 3 червня і 3 вересня 1921 р. відбулися перший і другий міжпартійні з’їзди, які протестували проти колонізації краю польськими окупантами і вимагали реалізації права його населення на самовизначення. Було вирішено також встановити близькі стосунки з політичними організаціями Волині та Холмщини.

Поза рамками цього міжпартійного альянсу залишалася УСДП, яка ще в березні 1920 р. вийшла з Української національної ради і невдовзі відійшла від націоналістичної позиції, яку відстоювала раніше разом з центристськими політичними силами національно-демократичного спрямування. Під впливом радикальних лозунгів соціальної революції в Україні ця партія стала на платформу революційної класової боротьби та захисту радянської України й існуючого в ній суспільного ладу⁴.

Після входження до складу КРПП (квітень 1921 р.) КПСГ мала діяти як її територіально-автономна організація, що зберігала свій ЦК, а також скликала свої з’їзди й конференції. Однак лівосектантський підхід керівництва КРПП до вирішення національного й аграрно-селянського питань, що зачіпало корінні інтереси українського населення Західної України, позначився на організаційному стані КПСГ. Уже на початку 1921 р. утворилося два керівні центри КПСГ і відбувся розкол партії на КПСГ — офіційну (“каерпепівці”) і КПСГ — опозиційну (“васильківці”). Останні дотримувалися думки, що комуністичний рух у Східній Галичині має розвиватися незалежно від КРПП, а КПСГ має бути самостійною секцією Комінтерну і функціонувати під ідейним керівництвом КП(б)У. Напружені стосунки між КРПП і КПСГ та розкол в КПСГ тривали понад два роки і зумовили проведення ними різних тактичних ліній. Тільки на IV конференції КПСГ (травень 1923 р.) відбулося об’єднання обох груп. До об’єднаного ЦК КПСГ були обрані О. Лангер (Длуський), Й. Крілик (Васильків), С. Свентоховський, Л. Розенберг, Г. Михаць, В. Попель, В. Корбутяк та ін.⁵ І, нарешті, II з’їзд КРПП (вересень—жовтень 1923 р.), переглянувши своє ставлення до національного й селянського питань, заклав міцний фундамент для єдності дій КПСГ і КРПП. Він прийняв рішення про перейменування КПСГ в КПЗУ та поширення її діяльності і на територію Західної Волині, Полісся, Підляшшя і Холмщини.

Праворадикальну течію в національно-визвольному русі представляла Українська військова організація (УВО), що виникла на ідейному фундаменті нового різновиду українського націоналізму, який увійшов в історію під назвою “інтегрального націоналізму”. Головним ідеологом його був колишній соціаліст Д. Донцов, який вважав, що нація — це абсолютна цінність і для неї немає вищої мети, як здобуття незалежної державності й со-

борності — єдності всього народу в межах суверенної держави. Тоді як уряд ЗУНР у вигнанні та його прихильники в Галичині відстоювали концепцію внутріукраїнського сепаратизму, інтегральні націоналісти домагалися “повної соборності і самостійності України без огляду на те, в які соціальні та політичні форми виллється ця самостійність”⁶. Не останню роль в утворенні УВО відіграло розчарування західною демократією, що ігнорувала звертання галицького уряду про відновлення західноукраїнської державності. Тому діячі, які поділяли ідеологію інтегрального націоналізму, протиставили проантантівській, сепаратистській орієнтації Петрушевича курс на власні сили всього українського народу, готового боротися за здобуття національно-державної незалежності України.

З ініціативою утворення УВО виступили старшини колишніх підрозділів Корпусу січових стрільців і УГА, які опинилися за кордоном. Саме в їхньому середовищі й з’явилися розрізнені групи прихильників загальноукраїнського державницького руху. 31 серпня 1920 р. у Празі відбувся з’їзд представників військових організацій за кордоном, які ухвалили “зберегти в організованій формі існуючі поза територією України військові частини й об’єднати їх ідейно між собою”⁷. З’їзд обрав Центральний провід УВО, який очолив Є. Коновалець.

Головною ареною діяльності Української військової організації стала Галичина, де вона функціонувала із середини 1920 р. під назвою “Воля” з головною колегією на чолі. До першого складу колегії входили Я. Чиж, В. Кучабський, О. Коберський, Д. Паліїв, С. Федак, Ф.-Й. Штик, М. Матчак, Б. Гнатевич та М. Секрет⁸. Головноколегії підпорядковувалися 6 окружних колегій, які діяли у Львівському, Перемишльському, Стрийському, Станіславському, Тернопільському і Сокальському округах. Останні керували діяльністю військових організацій, займалися обліком українських офіцерів і здатних до військової служби чоловіків віком від 18 до 35 років, збором та обліком зброї й амуніції. Такі ж функції у повітах виконували повітові колегії. УВО діяла не як політична партія, а як суто конспіративна військова організація, яка ставила своїм завданням підготувати сили в краї і за кордоном, щоб “в слушному часі провести збройний виступ з метою визволення українського народу”⁹. Пріоритетними в діяльності УВО були воєнно-мобілізаційні питання. У разі збройного виступу, до якого вона активно готувалася, передбачалося розгорнути дивізії в шести округах і полки в повітах.

Поставивши своєю метою побудувати на українських землях одноцілу самостійну державу, УВО вважала придатними для цього всі засоби — від політичних до збройного антипольського повстання. Індивідуальний терор, саботаж, експропріаційні акції та інші силові методи вважалися не тільки ефективною протидією колонізаторській політиці польського уряду, а й засобом радикалізації антипольського національно-визвольного руху.

Революційна практика УВО імпонувала уподобанням української молоді, в середовищі якої з’явилося немало її послідовників, особливо серед студентства. На початку 1921 р. був відновлений Український студентський союз (УСС) у Львові з відділеннями в інших повітах. Головним у його діяльності було створення таємних вищих українських шкіл та їхня легалізація. 1—3 липня 1921 р. УСС провів з’їзд українських студентів краю, в роботі якого взяли участь 250 чол. На з’їзді визначилися два ідейно-політичні напрями. Представники молоді, яка дотримувалася комуністичних переконань (Й. Крілик, С. Рудик, Є. Масляк та ін.), перебуваючи в меншості, залишили з’їзд і заснували Союз української соціалістичної молоді, який згодом став називатися Союзом комуністичної молоді Східної

Галичини (КСМСГ). Більшість з'їзду з націоналістичними переконаннями сприйняла державницьку концепцію УВО і, виявляючи революційну нетерпимість, закликала українські партії Галичини сформувати тимчасові коаліційний уряд та національну раду, щоб негайно підняти українське населення “до масових виступів” з метою “якнайшвидшого визволення українських земель з-під польської окупації” й утворення демократичної республіки, соціальною базою якої мало б стати головним чином українське селянство¹⁰.

В умовах загального піднесення національно-визвольної боротьби удосконалювалася й організаційна структура студентського руху в краї, зростав його вплив серед радикально настроєної молоді. З жовтня 1921 р. почала діяти Українська крайова студентська рада (УКСР), яка підготувала і в жовтні наступного року провела другий крайовий з'їзд студентів, де УСС було перетворено в Професійну організацію українського студентства (Профорус). Ця організація, як інформував львівський воєвода, “мала свої відділення в кожному повіті Східної Малопольщі і посідала великий вплив в українському суспільстві”¹¹. Вона відігравала вирішальну роль і в діяльності Центрального союзу українських студентів (Цесус), утвореного на початку 1923 р. у Гданську на з'їзді представників українських студентських товариств Польщі та інших західних країн.

На масовому антиокупаційному русі, що розвивався в регіоні, дуже позначилася активна “політика невизнання”, яку проводили галицькі українські партії. Однак найбільший вплив на маси мали крайні радикальні політичні сили (УВО і КПСГ), які використовували як невизначеність міжнародно-правового статусу Східної Галичини, так і соціальну незахищеність широких верств робітників і селян в умовах повоєнної економічної кризи та гіперінфляції.

Великий вплив на загострення політичної ситуації в Західній Україні мала українська еміграція і ті радикальні сили, що стояли за нею. Керівним центром цих сил в Українській СРР був Закордонний відділ ЦК КП(б)У з підвідділом для східних кресів Польщі та Галичини в Києві і його філіалами в Житомирі, Славуті, Новограді-Волинському та інших містах. Вони мали спрямовувати “проведення й підтримку революційних дій у Польщі з метою поєднання їх із Заходом”¹², де лідери Комінтерну плекали надію на перемогу пролетарської революції за більшовицьким зразком.

Такі ж прийоми в політичній боротьбі використовували й УВО та близькі до неї молодіжні угруповання. Першим актом політичного терору Української військової організації став невдалий замах на життя керівника польської держави Ю.Пілсудського, вчинений 25 вересня 1921 р. у Львові С.Федаком. Цей акт започаткував сплеск масового політичного терору й саботажів. З жовтня 1921 р. і до кінця серпня 1922 р. МВС зареєструвало найзначніші випадки саботажницьких виступів у Східній Галичині, з них 8 нападів на державні установи і чиновників, 24 акти саботажу і замахів на об'єкти зв'язку, 7 актів саботажу проти польських колоністів та поміщиків — підпалів будинків, стодол і збіжжя й соломи¹³.

На відміну від східногалицьких земель, де національно-визвольний рух визначали здебільшого різні форми саботажу і терористичні акції, на Волині домінували партизанські дії повстанських загонів більшовицької орієнтації, що влітку 1921 р. мстили окупантам та їхнім прислужникам у Ковельському, Дубнівському, Рівненському, Острозькому, Володимирському й інших повітах.

Політична обстановка в регіоні вкрай загострилася під час загального перепису восени 1921 р. Силowymi методами проведення та грубою фальсифікацією його результатів власті намагалися довести, що більшість на-

селення Західної України вважає себе польськими громадянами. Проти цієї протиправної акції виступили екзильний уряд ЗУНР, а також партії трудовиків, радикалів, соціал-демократів та москвофілів. На їх заклик українське населення не тільки бойкотувало, а й чинило активний опір проти проведення перепису. За неповними даними офіційної статистики, заворушення сталися більш як у 200 громадах Східної Галичини¹⁴, а за архівними документами, їх кількість лише у Львівському воєводстві перевищила 180¹⁵. Щоб придушити стихійні за своєю природою селянські виступи і провести перепис, властям довелося повсюдно використовувати збройні сили.

Дії селянських партизанських загонів і груп повстанців настільки активізувалися, що до осені 1922 р. набрали ознак загального збройного повстання, непоміченого раніше істориками. Як свідчать архівні документи, що стали доступними нині для дослідників, його готували різні політичні сили краю і закордонних центрів західноукраїнської еміграції у Празі, Відні, Берліні і Києві, пов'язуючи початок виступу з виборами до польського парламенту. Організатори повстання сходилися в одному: скоординуваними діями галицької військової еміграції підняти на збройну боротьбу невдоволене національним і соціальним гнітом західноукраїнське селянство, політизовані групи робітництва й інтелігенції.

Опорною базою підготовки повстання стала Чехословаччина, де перебували значні сили галицьких легіонів. Практичну роботу по підготовці їх до збройного виступу здійснювали УВО і повстанський штаб, очолюваний генералом А.Кравсом. Штаб підтримував зв'язок з урядом Є.Петрушевича, що знаходився у Відні, і монархічним союзом гетьманців у Берліні.

Розроблений штабом план повстання передбачав вторгнення з Чехословаччини в Галичину галицько-українських легіонів, які налічували у своєму складі понад 10 тис. осіб, в тому числі й колишніх військовополонених українців, які втекли з італійських таборів і були затримані на чехословацькій території. Ці сили склалися з двох бригад. З них перша мала 3600 осіб. Її сотні були розміщені в районах Кошиць та Ужгорода. На всі підрозділи було заготовлено зброю й амуніцію, якою у будь-який час вони могли бути споряджені. Друга бригада під командуванням генерала Вариводи була зосереджена у таборах Яблонної, Юзефова і Праги й частково несла службу в чеських гарнізонах. Вона мала виконувати жандармські функції в гарнізонах на території, захопленій підрозділами першої бригади¹⁶.

Цей план підтримували чеські урядові кола “за ціну відмови галичан від претензії на Закарпатську Русь і невтручання в майбутньому у внутрішні справи Чехословаччини”¹⁷. Таке зобов'язання впливало з угоди уряду Чехословаччини та галицької військової еміграції. Останню чехословацька сторона повністю озброїла, а у випадку провалу воєнно-політичної кампанії гарантувала емігрантам політичний притулок.

Ставлення радянської сторони до подій у Західній Україні визначалося тією роллю, яку більшовики відводили Польщі в перемозі революції у країнах Європи. “Перемога Радвлади зсередини у Польщі, — писав, зокрема, В.І. Ленін у листі польським комуністам, датованому 19 жовтня 1921 р., — величезна міжнародна перемога. Якщо тепер, на мою думку, Радвлада здобула міжнародну перемогу на 20—30 %, то після перемоги Радвлади зсередини у Польщі, міжнародна перемога комуністичної революції буде 40—50 %, може навіть 51 %. Бо Польща поруч з Німеччиною, Чехословаччиною, Угорщиною, і радянська Польща підірве весь режим, побудований на Версальському мирі”¹⁸. І хоч Ленін застерігав від загрози “лівих” помилок та небезпечного авантюризму, запопадливіші від свого

вождя лівосектантські кола КП(б)У і керівники радянського уряду України зміст листа польським комуністам сприйняли як установку на прискорення підготовки повстання в Галичині, яке мало послужити іскрою для розпалювання пожежі революції в Польщі.

Ці задуми більшовиків не з ідейних, а, звичайно, з кон'юнктурних міркувань тимчасово збіглися з планами УВО та інших угруповань галицької еміграції, які також готувалися до повстання у Східній Галичині з метою відновлення її державності. Тому ще з осені 1921 р. окремі діячі УВО встановили близькі стосунки з радянськими місіями у Празі, Відні й Берліні, а також підтримували тісні контакти з галицьким командуванням у Радянській країні. За свідченням політичного департаменту МЗС Польщі, між галицьким повстанським штабом і командуючим збройними силами України та Криму М.В. Фрунзе було досягнуто домовленості, згідно з якою “більшовики жертвували воєнну і матеріальну допомогу галичанам у випадку вибуху повстання в Галичині”¹⁹. Згодом уряди УСРР і ЗУНР (у вигнанні) підписали формальний пакт. За угодою, яку з урядом ЗУНР підписав посол УСРР у Празі М. Левицький, радянська сторона зобов'язалася зосередити на кордоні із Східною Галичиною значні сили західноукраїнської еміграції й інші формування. На південь від Волочиська розміщувалися колишні підрозділи ЧУГА (1500 осіб), а на північ — загони польських комуністів та інтернаціоналістів. У населених пунктах над Збручем нібито для заснування сільськогосподарських комун було розміщено 10 робітничих груп. Насправді ж це були військові загони у складі від 50 до 200 кінних осіб у кожному, які “взаємодіяли з революційними і українськими національними угрупованнями в Галичині”²⁰.

Ще одне вторгнення у Східну Галичину на її південному кордоні планувалося здійснити з території Чехословаччини. У зв'язку з цим до околиць Ужгорода під виглядом маневрів стягувалися згадані вище підрозділи військових формувань, які зі вступом у Галицьке Прикарпаття мали “підбурити український народ до загального збройного повстання”²¹.

Однак міжнародна обстановка не сприяла реалізації плану комбінованого вторгнення в Східну Галичину військових формувань, організатори яких до того ж дотримувалися різної орієнтації стосовно державотворення в регіоні, а отже, і своєї ролі у вирішенні цієї кардинальної проблеми. Тому фактично тільки з радянської сторони ініціювалися великомасштабні заходи реалізації плану загального повстання.

Єдиним способом для розв'язання його обрано тактику партизанської війни силами рейдуючих невеликих військових формувань. До середини листопада 1922 р. з радянської України через Збруч до Галичини проникло 8 кінних загонів, у кожному з яких налічувалося від 30 до 50 осіб. Керував цією операцією колишній командувач ЧУГА В. Порайко²². Народні месники завдавали раптових ударів і, користуючись всебічною підтримкою й допомогою місцевого населення, залишалися невловимими. Ї лише “червону дванадцятку”, котра діяла в основному на Тернопільщині, спіткала невдача. Її керівники С. Мельничук та П. Шеремета потрапили до рук окупантів і за вироком надзвичайного суду 11 листопада були розстріляні в Чортківській в'язниці.

Діяльність партизанських формувань сприяла активізації повстанського руху. Його представляли комуністичний та націоналістичний напрями, за якими стояли відповідні політичні угруповання. До першого з них належали представники КПСГ — опозиційної, які вважали, що розрізнені партизанські виступи селян можуть перерости у збройне повстання і таким способом Західна Україна відокремиться від Польщі та приєднається до УСРР. Тому на місцях майже всі організації КПСГ були перетворені у

військово-повстанські групи²³, що увійшли до складу партизанських формувань або діяли самостійно. Вони діставали підтримку з боку УСДП, яка тоді “остаточно стала на точку зору, що єдиною незалежною українською державною організацією є Радянська Україна”, котру “усіма силами треба підтримувати і прагнути приєднати” до неї західноукраїнські землі²⁴.

Однак більше шансів впливати на стихійний повстанський рух мала УВО, яка тоді налічувала приблизно 2 тис. членів²⁵ — здебільшого професійно вишколених військових. Віденський центр його очолювали Дацків і Гроскопф, берлінський — Дорош і Фішер. У Львівському окрузі ним командували Миколайчук і Мичник. У Станіславському — Голуб і Каченко. Зв'язок між командуванням вищих ланок і бойовими підрозділами на місцях підтримували понад 50 активістів УВО, за якими поліція встановила пильне стеження²⁶.

Однак оволодіти селянською стихією, надати їй організованого характеру жодне з політичних угруповань не змогло. За нашими підрахунками, зробленими за відомостями поліції та військової дефензиви, у жовтні — листопаді 1922 р. партизанські загони і повстанські групи активно діяли в 19 повітах Східної Галичини²⁷. Бойові дії повстанців і селянські акти саботажу набули таких масштабів і масовості, що їхні виступи подекуди переросли в локальні спалахи громадянської війни.

В обстановці шаленого терору проходили вибори до польського сейму. Всі галицько-українські партії та їхня Міжпартійна рада, Петрушевич і його оточення, колишні парламентарі ЗУНР, що перебували в краї, а також москвофільське керівництво Галицько-руської організації (ГРО) ще задовго до проведення заявили про бойкот виборів. Абсолютна більшість українського населення Галичини підтримала цю акцію. З 2054 тис. виборців трьох південно-східних воєводств не брали участі у виборах до сейму 5 листопада 1922 р. 63 %. 12 листопада відбулися вибори до сенату, в яких з 1762 тис. виборців, що мали право голосувати, не взяли участі 58 %²⁸. Лише незначна частина українського населення проголосувала за п'ятьох кандидатів хліборобської партії, утвореної С. і М. Твердохлібами та М. Яцковим. Угодовська програма цієї партії проголошувала захист інтересів середнього і заможного селянства²⁹.

На Волині, Поліссі, Підляшші і Холмщині українське населення, об'єднавшись з національними меншинами в один блок, провело до сейму 20 і до сенату 6 депутатів³⁰. Від УСДП до сейму тут було обрано 4 чол.

Через розкол КПСГ не мала єдиної тактичної лінії на виборах. Тоді як КПСГ — опозиційна бойкотувала вибори, КПСГ — офіційна утворила легальну організацію — Союз пролетаріату міст і сіл Східної Галичини і через неї провела до сейму двох представників — С. Круліковського (Станіславський округ) і С. Ланцуцького (Перемишльський округ). Проблема тактики комуністів на виборах стала предметом тривалої дискусії, аналізу якої присвячена спеціальна монографія польського історика Т. Бернацека. Він вважає, що “тактика КПСГ — офіційної — була правильною, а тактика КПСГ — опозиційної — помилковою”³¹. Це висновок, зроблений у світлі тодішніх установок Комінтерну, навряд чи можна вважати слушним хоча б тому, що Польща не мала права проводити вибори на території, де вона була лише тимчасовим окупантом. Та й саме національно-визвольне повстання в краї, зрозуміло, не потребувало участі революціонерів у парламентських виборах.

Отже, вибори у Східній Галичині були позбавлені будь-якої легітимності. Майже одностайний бойкот їх галицько-українським населенням фактично означав антипольський плебісцит. Однак з цим не хотіли раху-

ватися ні польські правлячі кола, ні можновладці західних держав, які остаточно визначили статус Східної Галичини на користь Польщі, сподіваючись за рахунок національних інтересів українського народу стабілізувати політичну рівновагу в Європі і водночас зміцнити “санітарний кордон” проти наступу російського “комунізму”. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти схвалила рішення, яким визнавала за Польщею “суверенне право” на володіння Східною Галичиною. Від імені народу України радянський уряд виступив з рішучим протестом проти анексії Східної Галичини. 13 березня уряд УСРР у своїй декларації заявив, що “буде вважати недійсним встановлення будь-якого режиму у Східній Галичині без його попередньої згоди і без опитування самого населення”³².

Анексіоністська ухвала Ради послів була сприйнята українським населенням краю з глибоким обуренням. У своєму звіті за березень 1923 р. дирекція поліції Львова відмічала: “У зв’язку з рішенням Ради послів спостерігається значно більший, ніж раніше, інтерес місцевих українців... до Радянської України, на яку вони ще більше і у все більшій кількості починають орієнтуватися”³³. 18 березня відбулася 40-тисячна демонстрація протесту львів’ян. Радикальна частина української молоді, як доповідав 3 квітня староста Дрогобицького повіту, мала намір “в найближчому часі виступити збройно проти польських властей на території Східної Малопольщі і в цей спосіб опротестувати включення її до польської держави”³⁴.

“Узаконення” анексії послужило поштовхом до нового сплеску масового національно-визвольного руху. В 1923 р. у Західній Україні зареєстровано 4630 випадків заворушень, соціальних конфліктів, опору представникам влади та інших виступів і понад 500 підпалів здебільшого на соціальній основі. У чотирьох воєводствах краю з армії дезертирували 4950 осіб³⁵, що поповнили в основному повстанські групи й партизанські загони, які найактивніше діяли на Волині.

До небаченого раніше рівня піднялася страйкова боротьба. Якщо в 1922 р. у Західній Україні відбулося 59 страйків, то в 1923 р. їх кількість збільшилася до 256³⁶, досягнувши апогею в жовтні — листопаді того року. Оголошений на 5 листопада загальнодержавний політичний страйк проходив під висунутими лівими силами гаслами встановлення влади робітничо-селянського уряду, з яким пов’язувалося розв’язання національного питання в Західній Україні.

У новій політичній ситуації найактивнішою виявилася позиція ліво-радикальних сил, представлених комуністами й тими політичними угрупованнями, які блокувалися з ними і стояли на платформі радянського державницького соборництва. Не останню роль серед них відігравала УСДП, яка із середини 1920 р. неухильно обстоювала інтернаціоналістську позицію, що ґрунтувалася на ідеях антиокупаційної боротьби західних українців і об’єднання їх земель в єдиній Українській радянській державі. VI з’їзд УСДП, що відбувся 18 березня 1923 р., одностайно засудив рішення Ради послів як незаконний імперіалістичний акт і в своїй декларації заявив, що українське населення краю ніколи не відмовиться від свого права на самовизначення³⁷.

Ідею радянського соборництва поділяла незалежна група УНТП, яка з 1 листопада 1923 р. почала видавати у Львові газету “Наш прапор” і дотримувалася прорадянської орієнтації. Цей новий політичний курс лівої групи національно-демократичного крила дістав підтримку і серед української еміграції в Чехословаччині, Австрії та Німеччині. 1—3 листопада 1923 р. у Відні відбулася конференція галицької емігрантської інтелігенції народно-трудового, радикального і соціал-демократичного напрямів, де

констатовано безплідність їхнього попереднього досвіду, коли сили національного руху були розпорошені на антипольському й антибільшовицькому фронтах. Було вирішено ліквідувати фронт зі Сходу і, використовуючи революційні й парламентські засоби, готувати передумови до державного об'єднання Західної України із Східною Україною³⁸. У руслі постанов цієї конференції проводив політику Є. Петрушевич, уряд якого після анексії саморозпустився, але сам глава його залишався президентом Української національної ради і виражав прорадянські настрої ліберальної інтелігенції. З рішенням конференції солідаризувалася також і частина її політичних груп Західної України.

Непримиренну позицію з-поміж партій, що входили до Міжпартійної ради, розпущеної одразу ж після рішення Ради послів, зайняла УРП. 1 квітня 1923 р. відбувся з'їзд радикалів, який схвалив платформу так званого антирадянського соборництва. Постулати її ґрунтувалися на тому, що регіональна державність західноукраїнських земель вважалася відступом від ідеї соборної української державності, заперечувалося значення Української СРР для її побудови, яка оцінювалася як “форма московської окупації України”³⁹. В рішенні з'їзду підкреслювалося, що український народ не досягне справжнього соціального визволення без здобуття соборної незалежної української державності на всіх його землях, а тому “буде боротися проти усіх сусідів, які розчвертували українську територію”⁴⁰. Це означало, що радикали перейшли від регіонально-галицької державницької концепції, яку вони раніше відстоювали, до загальноукраїнської державно-соборницької доктрини — побудови української республіки, де вся повнота влади належатиме трудовому народові.

21 травня 1923 р. відбувся з'їзд УНТП, який висловив рішучий протест проти санкціонування Радою послів анексії як неправочинного акту, що заперечував деклароване 25 червня 1919 р. Паризькою мирною конференцією право Східної Галичини на самовизначення. З'їзд відмовився від політики відновлення втраченої державної незалежності Східної Галичини і намітив дві цілі національно-визвольного руху, розраховані на невизначено віддалену й найближчу перспективу. Кінцевою метою його мала бути незалежна об'єднана демократична держава на всій території України, а на шляху до неї ставилася перехідна мета — об'єднати всі українські землі під Польщею і надати їм національно-територіальної автономії⁴¹.

Отже, масові виступи трудящих після “узаконення” анексії свідчили про те, що вони не підкорилися чужоземним поневолювачам, які самочинно вирішували їхню історичну долю, й продовжували боротися за своє національне та соціальне визволення. Заможні верстви та їхні політичні угруповання пішли натомість по шляху конформізму з режимом, щоб зберегти те, що вони мали за панування габсбурзької монархії. Вслід за Українською хліборобською партією висловила готовність до угоди з окупаційним режимом Християнсько-народна партія, створена на початку квітня 1923 р. О. Бачинським, М. Галушинським, В. Дациковичем та Г. Костецьким. Змінила свою політичну орієнтацію і УНТП, з'їзд якої схвалив “автономічну резолюцію”. Розмежування відбулося і в соціалістичному русі: УСДП повністю перейшла на прорадянську платформу КПЗУ, а УРП відмовилася від концепції державно-галицького сепаратизму і стала на позицію антирадянського загальноукраїнського соборництва.

Таким чином, нова політична ситуація, що виникла після анексії, внесла відповідні зміни до міжпартійних і середпартійних відносин, які торкнулися практично усіх українських партій краю. Вирішальними факторами, що визначили ці зміни, було ставлення керівництва партій до

польського політичного режиму і статусу в ньому Західної України, з одного боку, та ставлення його до радянської державності і здійснюваної нею політики “коренізації” й “українізації” — з іншого.

Зміна міжнародного статусу Східної Галичини зміцнила інкорпорацію її території в складі Другої Речі Посполитої Польської, правлячі кола якої, як виявилось, і не думали надавати українським землям не тільки територіальної, а й ще більш обмеженої воєводської автономії, обіцяної напередодні виборів до польського парламенту. На цьому ґрунті в партії трудовиків загострюється боротьба між так званими автономістами і прихильниками нової прорадянської орієнтації (група Є. Петрушевича). Поглиблюється розмежування і серед старорусинів та соціал-демократів.

Внутріполітичні розбіжності спонукали керівництво українських політичних партій і груп перегрупувати свої ряди та консолідуватися на оновленій платформі. Так, 11 липня 1925 р. на об’єднавчому з’їзді партій народно-трудової, національної роботи і парламентської групи Волині було проголошено утворення Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) — ліберально-демократичної партії парламентського типу, яка очолила правоцентристське крило національно-визвольного руху. В 1928 р. вона об’єднувала у своїх рядах близько 10 тис. чол.⁴² — представників нечисленного українського поміщицтва, промислових і торгових підприємців, частини селян, духовенства та інтелігенції. Тут згуртовувалися переважно ті, хто жив з державної платні і боявся її втратити. Захищаючи інтереси національного підприємництва, нова партія ставила своїм завданням “оволодіти усіма галузями національного господарства власними силами української буржуазії”⁴³. Поєднуючи політичну діяльність з господарською, УНДО справляла вирішальний вплив на функціонування Ревізійного союзу українських кооперативів, товариства “Сільський господар”, а також культурно-освітні заклади — “Просвіти”, “Спілки жінок” та ін. Найвпливовіші діячі УНДО були одночасно директорами Центробанку (К. Левицький), Землеробсько-іпотечного банку (Л. Кульчицький), Народної торгівлі (М. Заячківський), страхового товариства “Дністер” (Я. Ковтуняк), парцеляційного товариства “Земля” (А. Гавиків) й інших⁴⁴.

Установчий з’їзд УНДО відмовився від прорадянського курсу колишнього глави ЗУНР Є.Петрушевича, а очолене Д. Левицьким нове правоцентристське керівництво партії проголосило “орієнтацію на власні сили” у змаганні за українську незалежну державність легітимними методами, перебуваючи водночас ще на позиції формального невизнання окупаційного режиму. Однак після виборів до польського парламенту 1928 р., коли УНДО провело до сейму 27 своїх послів, опозиція його керівництва щодо державної приналежності краю змінилася на опозицію до польського уряду, “та й то не завжди і не зовсім послідовну”⁴⁵. Кампанії мітингів та віч проти польської осадницької колонізації, збору підписів і заяв батьків проти колонізації українського шкільництва та інші масові виступи в середині 20-х років при активній участі в них трудовиків перейшли в співробітництво керівництва останніх з польськими діловими колами.

На лідерство в національно-визвольному русі претендувало також радикальне угруповання націоналістичної орієнтації — Українська військова організація.

Політичну діяльність УВО погоджувала до 1923 р. з емігрантським урядом ЗУНР. Після офіційного визнання Антантою анексії Східної Галичини УВО пережила глибоку кризу. Від неї відвернулися легальні угруповання, що відкидали тероризм як засіб національно-визвольних змагань. Багато її членів, розчарованих тактикою збройного опору, залишили ряди УВО. Політична криза військової організації, викликана психологічним

надломом частини молоді від поразки державницьких ідей угруповань національно-демократичного спрямування, причинила розмежування в націоналістичному русі і консолідацію ультраправих елементів на ідеях екстремізму правого тоталітаризму. В документі “Загравісти або партія українських фашистів”, надісланому 15 червня 1923 р. львівському воєводі, командувач 6-м окружним корпусом генерал Єджеєвський інформував: “Тоді як старші (головним чином трудовики і християно-суспільники) остаточно визнали, що “програли” і почали “переоцінювати цінності”, щоб прийти до концепції про початок “легальної боротьби” і тим самим “угоди з Польщею”, на молодих це подіяло в напрямі зміцнення націоналізму, розпалювання до “червоності” і підготовки до боротьби з “чужинцями” на життя або смерть. З цих гасел власне вимальовується новий ідейний український (швидше всеукраїнський) напрямок...”⁴⁶. Його прихильники гуртувалися навколо тижневика “Заграва”, який видавав Д. Донцов. “Загравісти” Східної Галичини та Волині, у тому числі багато офіцерів УГА, на з’їзді в Станіславі 20 квітня 1924 р. об’єдналися в Українській партії національної роботи (УПНР).

На протилежному, лівому крилі УВО з’явилася досить сильна “червона група”, яка восени 1925 р. виокремилася під назвою Західноукраїнська національно-революційна організація, яка відмовилася від тактики тероризму і проголосила прорадянську орієнтацію.

І все ж, попри розкол в організації і репресивні акції польської адміністрації проти активу УВО, її провід завдяки глибокої конспірації швидко подолав внутрішню кризу і відновив осередки на місцях. За визнанням служби безпеки Польщі, УВО, запускаючи дедалі глибше свої коріння серед української людності, залишалась найнебезпечнішою для держави організацією, яка масовим та індивідуальним терором намагалася підтримувати в краї революційне напруження.

Головну ставку в боротьбі з окупантами УВО робила на патріотично настроєну українську молодь, насамперед академічну. Здебільшого із студентів у першій половині 20-х років були створені екстремістські угруповання: Група української національної молоді у Празі (1922 р.), Ліга українських націоналістів у Падебрадах (1925 р.) і Союз української націоналістичної молоді у Львові (1925 р.), які діяли у тісному контакті і під керівництвом Головного проводу УВО.

Перемогу національної революції в Західній Україні провідники УВО пов’язували з міжнародним воєнним конфліктом, а тому контактувалися з тими державами, які потенційно могли розв’язати війну або сприяти підготовці антипольського повстання. Домінуючою тенденцією діяльності проводу УВО залишалась орієнтація на політичну і фінансову підтримку Німеччини, яка конфронтувала з Польщею і постачала Українській військовій організації озброєння, боєприпаси і гроші через Гданськ, Чехословаччина — через Санок⁴⁷.

Враховуючи загострення відносин СРСР з Англією і на Далекому Сході, провід УВО вважав, що міжнародна обстановка сприятлива для підготовки такого повстання та участі у потенційному воєнному конфлікті і почав робити практичні кроки щодо формування власних збройних сил.

Водночас угруповання крайньої націоналістичної орієнтації, зважаючи на політичну ситуацію, що змінилась у “санаційній” Польщі і світі, дійшли переконання про нагальну потребу об’єднання своїх сил для практичного здійснення державницьких ідеалів українства. Представники УВО та студентських націоналістичних груп на Віденському конгресі, що відбувся 28 січня — 3 лютого 1929 р., проголосили утворення Організації українських націоналістів. ОУН зберегла попередню конспіративну війсь-

кову структуру, в якій УВО стала військово-бойовою референтурою. Співробітничати з ОУН погодилися екстремістські елементи наддніпрянської еміграції.

Схвалена конгресом програма ОУН проголосила “всеукраїнство”, “надпартійність” і “монократизм” основними політичними засадами діяльності організації, а її стратегічною метою — створення Української самостійної соборної держави⁴⁸. Засобом для досягнення мети передбачалася перемога “перманентної національної революції”. Цьому завданню підпорядковувалися партійне будівництво і революційні тактичні установки.

ОУН була недемократичною партією, а орденем революціонерів, побудованим на засадах монократизму (провідництва). Члени і послідовники ідей ОУН без застережень підпорядковувалися партійній дисципліні, ідеології і практиці тоталітарно-націоналістичного руху, що появився як реакція на невдачу попередньої національно-визвольної боротьби українців. На формування його ідеології найбільший вплив мав Д. Донцов, який 1926 р. видав книгу “Націоналізм”, котра обґрунтовувала постулати чинного (дієвого) інтегрального націоналізму.

Ідеологія ОУН була еkleктичною, представленою низкою запозичених ідей з расових, етатистських, елітаристських та інших розповсюджених тоді теорій. Нею були запозичені також і певні доктринальні положення української політичної думки кінця XIX — початку XX ст., проти якої (як системи поглядів) теоретики інтегрального націоналізму (Д. Донцов, М. Сціборський, Ю. Вассіян та ін.) так запально боролися⁴⁹. В ірраціоналістичному світогляді останніх оголошувався примат волі над розумом, емоцій і дії над думкою. Особлива увага зверталася на утвердження у членів ОУН культу боротьби, вихованню вольових якостей і жертвенності, вірності ідеї нації на життя і смерть.

ОУН декларувала себе надпартійною організацією, що мала діяти як інтегральне ціле всього українського народу, а не представляти інтереси окремих класів чи регіональних груп. А це означало, що ОУН прагнула забезпечити собі монопольне керівництво національним рухом, максимально розширити його соціальну базу з використанням у ньому революційного потенціалу масових організацій і різних форм “війни” проти окупаційних режимів.

Звідси випливав всеукраїнський характер оунівського руху, спрямованого на “мілітаризацію українського суспільства і підготовку його до збройної боротьби”⁵⁰ для перемоги національної революції і встановлення “національної диктатури” з наступним скликанням “найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з урахуванням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української держави”⁵¹.

Правосоціалістичної орієнтації дотримувалася Українська соціалістично-радикальна партія, утворена в лютому 1926 р. внаслідок об’єднання Української радикальної партії із соціалістами-революціонерами Волині. Соціалісти-радикали вважали себе “народниками” — виразниками політичних та економічних інтересів трудящих селян, сільських наймитів і фабрично-заводських робітників, яких закликали до міжкласового єднання у спільній боротьбі проти соціального і національного гніту⁵². За соціальним складом УСРП була здебільшого селянською партією, а тому головним постулатом її соціальної програми була вимога передачі землі від поміщиків, спекулянтів, держави, церкви та інших великих землевласників малоземельним і безземельним селянам без викупу⁵³.

Вирішальними умовами розв’язання соціальних проблем ця партія вважала звільнення українського народу від національного утиску, звід-

кіля б він не йшов: з Варшави, Москви, Праги чи Бухареста, і побудову незалежної держави ⁵⁴.

Подібну політичну платформу з орієнтацією на об'єднання українських земель в незалежній державі й соціалістичні цінності мало інше реформістське угруповання — відновлена 1928 р. Українська соціал-демократична партія (УСДП). Відмінність між ними, по суті, стосувалася лише їхньої соціальної бази. УСРП спиралася головним чином на селянство, УСДП — на українських робітників та ремісників. Обидві партії входили до II Соціалістичного Інтернаціоналу, проводили опозиційну тактику, а політичний курс визначали на основі ідей українського народницького соціалізму.

Ліворадикальну тактику в революційному та національно-визвольному русі проводили КПСГ (з 1923 р. — КПЗУ) і революційно-демократичні угруповання, які дотримувалися спільного з ними політичного курсу у розв'язанні основних суспільних проблем.

Національною програмою комуністів проголошувалося право західних українців на національно-державне самовизначення, возз'єднання їхніх земель в єдиній Українській радянській державі, а досягнення цього завдання пов'язувалося з перемогою соціальної революції у Польщі. II з'їзд КПЗУ (жовтень 1925 р.) засудив ультралівих сектантів (націонал-більшовиків), що закликали маси до негайного сепаратистського національно-визвольного повстання, приреченого в тогочасній обстановці на поразку, і постановив вважати першорядними такі гасла, які об'єднують робітників і селян усіх національностей краю, спрямовують їхню “революційну енергію на повалення влади польської буржуазії і встановлення робітничо-селянського уряду в Польщі” ⁵⁵.

Віддаючи данину догмам більшовизму, які дістали відображення в рішеннях Комінтерну, КПЗУ у своїй діяльності використовувала легальні й нелегальні можливості, але завжди віддавала пріоритет революційному насиллю. Це, зрештою, викликало настороженість каральних органів польської влади до неї як масової політичної партії, яка “прагне шляхом усвідомлення робітників, селян та інтелігенції до того, щоб викликати соціальну революцію і захопити владу до своїх рук” ⁵⁶.

У революційній практиці КПЗУ блокувалася з лівими течіями в ППС і Поалей-Ціоні, польськими ліворадикальними селянськими партіями — Незалежною селянською партією (1924—1927) та Об'єднанням селянської лівиці — Самодопомога (1928—1932), які виступали за робітничо-селянський союз у революційному русі і поділяли національну програму комуністів. Та найбільш масовою легальною опорою для комуністів були революційно-демократичні партії Селянського союзу та Народної волі, які в жовтні 1926 р. утворили Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання (Сельроб). Поклавши в основу програми соціалістичні ідеї, Сельроб висував своїм завданням у галузі національної політики “об'єднання західних земель з Радянською Україною, що може наступити після перемоги пролетаріату в усій Польщі” ⁵⁷.

Компартія в перші повоєнні роки співробітничала з УСДП, яка після падіння ЗУНР змінила своє ставлення до радянської державності в Україні. Під впливом ліворадикальних сил виконком УСДП схвалив резолюцію, в якій визначалося ставлення партії до майбутнього національно-державного самовизначення західноукраїнських земель. “Єдиною реальною формою української державності, — зазначалося в ній, — нині є Українська Соціалістична Радянська Республіка... Сучасна Радянська Україна хоч і не є цілковитим сповненням наших прагнень і гасел, але і не є їх фікцією, а тільки єдиною можливою формою реальної дійсності, яка може

здійснити усі національні і суспільні постулати українських трудящих мас. На захист тих форм уряду повинен стати увесь український пролетаріат. Українська соціал-демократія, відстоюючи завжди позицію об'єднання усіх українських земель, домагається приєднання до Радянської України тих українських територій, державна приналежність яких досі остаточно не визначена, тобто Східної Галичини, Волині, Підляшшя, Прикарпатської Русі і Північної Буковини ⁵⁸.

У березні 1923 р. VI з'їзд УСДП усунув від керівництва партією правих лідерів (Л.Ганкевича, І.Квасницю та ін.) і обрав новий провід головної управи, яку очолив львівський друкар О. Панас. В основу стратегічного курсу партії було покладено політичну платформу III Інтернаціоналу. Польський уряд швидко відреагував, заборонивши функціонування УСДП “з причини виключно комуністичного напрямку діяльності як самої партії, так і організацій та товариств, що перебували під її впливом” ⁵⁹. Після розпуску УСДП (січень 1924 р.) немало її членів вступили до рядів КПЗУ, а депутати — соціал-демократи Я. Войтюк, А. Пашук, О. Скрипа і Х. Приступа, вибрані на українських північно-західних землях, об'єдналися в сеймі з послами-комуністами С. Круліковським і С. Ланцуцьким в одну фракцію, заявивши при цьому, що разом боротимуться за торжество революційно-визвольних ідей, спираючись на масовий рух робітників, селян і трудової інтелігенції.

На піднесенні перебував тоді страйковий рух робітників. Так, на Львівщині протягом 1922—1928 рр. відбулося 332 страйки, в яких узяли участь 142,7 тис. працюючих ⁶⁰. Багато страйкових виступів були складовими, а деякі — продовженням робітничих страйків у промислових центрах Польщі. Досить активним елементом робітничого руху стали масові виступи безробітних, які вимагали роботи і матеріальної допомоги. У відповідь на виступ майже 2000 безробітних Стрия 31 березня 1926 р. влада наказала стріляти. 13 чол. було вбито і кілька десятків поранено ⁶¹.

Особливо масовим був селянський рух. У 1922—1925 рр. тривала повстанська боротьба, яка за її гостротою та масштабністю знаходилася на межі переростання в громадянську війну українського населення проти польської окупації. Однак після впровадження воєнного стану активність розпорошених, здебільшого стихійних збройних виступів селян почала спадати. Якщо в 1924 р. у Західній Україні зареєстровано 267 нападів повстанців на панські садиби, поліцейські ділянки та інші об'єкти, то в 1925 р. їх кількість зменшилася до 150 ⁶². Ні УВО, яка під час виборів до польського парламенту в 1922 р. здійснила на Прикарпатті близько 400 різного роду актів саботажу проти окупантів ⁶³, ні КПЗУ, багато первинних осередків якої були перетворені в бойові групи повстанців, що вели збройну боротьбу з режимом, не спромоглися ввести стихійну боротьбу селян, яка розвивалася ізольовано від робітничого руху, в організоване русло.

Встановлення авторитарно-терористичного режиму санації в Польщі (травень 1926 р.) внесло суттєві зміни в розклад політичних сил краю. По шляху тісного співробітництва з польським урядом пішов Український народний союз (голова управи С. Данилевич), утворений у січні 1926 р. як “загальноселянська організація”, що стояла на платформі, спільній з польським заможним селянством, домагаючись “усіх належних їй прав в рамках конституції” ⁶⁴. Захищаючи інтереси заможних верств села, з'їзд УНС схвалив тимчасовий статут за взірцем ПСЛ “П'яст”. У національному питанні програма УНС не йшла далі домагання для українського населення на землях, де воно становило локальну більшість, територіальної автономії без порушення засадничих основ державної єдності” ⁶⁵.

На позиціях угодовства з режимом, крім УНС, стояли також Українсько-руська партія хліборобів, Українська народна партія (соціалісти-самостійники), Українська народна партія єдності та інші дрібні угруповання.

Під впливом змін у політичному житті Польщі, з одного боку, та успіхів національно-культурного відродження народу України, з іншого, при незавершеності процесу соціальної стратифікації корінного населення Західної України відбувалося розмежування у партіях як лівого, так і правого крила національно-визвольного руху. Цей процес не обійшов і УНДО, де праві сили, що групувалися навколо газети “Діло” (В. Бачинський, В. Охримович, Ф. Федорців та ін.), виступили за проведення “реальної політики... на основі конституції Речі Посполитої”. Це означало, як наголошував в одному з циркулярів львівський воєвода, що партія, “обмежуючись діловою критикою польського уряду і його національної політики зокрема, прагне до реальних здобутків на ниві шкільництва і господарства”⁶⁶. Тим часом радикальні елементи, що групувалися навколо газети “Рада”, “вимагали проводити далі безкомпромісну політику по відношенню до Польщі, залишатися в непримиренній опозиції до уряду, поборювати будь-який угодовський рух”⁶⁷. У травні 1927 р. представники лівого крила УНДО утворили окреме угруповання — Українську партію праці (УПП), обравши головою її виконкому В. Будзинівського. УПП відстоювала гасло самовизначення і національного об’єднання українського народу в єдиній державі “незалежно від форми її устрою і внутрішньої суспільної структури”. Радянську Україну, як значилося в характеристиці Міністерства внутрішніх справ Польщі, ця партія визнає “як досягнення першорядної ваги для майбутнього народу і ставиться до неї позитивно”⁶⁸.

На основі ставлення до радянської державності як політичної форми розв’язання національного питання на всіх українських землях сталося розмежування і в русофільському русі, де ліворадикальні сили відокремилися в самостійну партію Народної волі, яка згодом об’єдналася із Селянським союзом в Сельробі, а правоконсервативні елементи увійшли до складу Руського народного об’єднання, що діяло на території всієї Польщі. Це нове політичне угруповання було утворене на установчому з’їзді 2 лютого 1927 р. у Львові. Галичину в його центральному виконавчому органі представляв голова ГРНО Г. Малець. Будучи слухняним знаряддям режиму, Руське народне об’єднання орієнтувалося на забезпечення своїм членам сприятливих умов для господарської і культурно-освітньої діяльності, а в політичній сфері відстоювало національну ідентичність східнослов’янських народів.

Реакційні сили москвофільського руху в Галичині об’єднувалися в Галицько-руській народній організації (з 1923 р. — РНО), яка визнавала її анексію Польщею і водночас була одержима ілюзорною великодержавницькою ідеєю, вважаючи “землю, де вона діє, за частину великоросійської імперії”⁶⁹.

Здійсненню “реальної політики” українських заможних верств і їхніх політичних партій — УНДО, УНС, РНО, РАП та інших сприяли економічні заходи санаційного уряду щодо кредитування українських господарських організацій і кооперативів, заохочення експорту товарів їхнього виробництва, а також “федералістична” національна програма пілсудчиків, що мала чітко виражену антибільшовицьку спрямованість. Водночас українським партіям, які проводили “реальну політику”, були створені політичні можливості для захисту інтересів буржуазних і дрібнобуржуазних верств у парламенті. Так, на виборах 4 березня 1928 р. УНДО змогло

провести до сейму 27 депутатів. УСРП, яка порівняно з УНДО мала у своїх рядах більше членів, через “негативне відношення її до Польської держави в такій непримиренній формі”⁷⁰, спромоглася здобути в сеймі лише 8 мандатів.

До учасників революційно-визвольного руху санація застосовувала жорстокі методи. Так, над комуністами, революційними демократами, підпільниками УВО в Ковелі, Володимирі-Волинському, Стрию й інших містах пройшли судові процеси. Проти судових розправ і політичного терору виступили не тільки ліворадикальні, а й усі демократичні сили. У червні 1926 р. розпочалася загальнодержавна кампанія за звільнення політ’язнів, яких тоді в Польщі налічувалося понад 13 тис. чол. У ній взяла участь близько 200 тис. демократів⁷¹.

Досвід амністичної й наступної антивоєнної кампанії 1927 р., проведених під загальнодемократичними гаслами, засвідчив можливість створення спільного фронту демократичних сил у боротьбі проти наступу національної реакції. Проте КПЗУ зігнорувала зміну політичної обстановки і аж до середини 30-х років не урахувувала загальнодемократичного фактора в антисанаційній боротьбі.

Сильний удар революційному рухові завдала внутріпартійна криза 1927—1928 рр. у КПЗУ, викликана не тільки традиційними внутрішніми суперечками, а й сталінськими перекрученнями у здійсненні національної політики в Україні. З критикою народжуваного культу особи Сталіна і пов’язаного з ним бездумного знищення надбань українізації в УСРР виступила більшість у ЦК КПЗУ, очолювана Й. В. Кріликом (Васильковим), Р. В. Кузьмою (Турянським) та К. А. Савричем (Максимовичем). Протиставивши останніх КП(б)У і Комінтерну, назвавши їх агентурою санації й українського буржуазного націоналізму, генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович спирався на меншість у ЦК КПЗУ — П. Мінца (Бренера) і Н. Шапіра (Сухого), які недооцінювали значення українського національного питання, а у відносинах з КПП блокувалися з лівими сектантами в її рядах. Провокаційні дії Кагановича проти керівних діячів партії, підтримані Виконкомом Комінтерну, викликали розкол у КПЗУ та Сельробі. Це призвело до тимчасового скорочення кількісного складу в обох партіях і суттєвого зменшення їхнього впливу. Так, на виборах 1928 р. до сейму обидва угруповання Сельробу, що виступали з окремими списками, спромоглися провести до парламенту 7 депутатів, а від КПЗУ не було обрано жодного представника.

Відновлення єдності КПЗУ і Сельробу дало їм можливість очолити страйкову боротьбу на селі. У другій половині 1928 р. аграрні страйки розпочалися на Львівщині — в Рава-Руському і Жовківському повітах, а наступного року вони поширилися на поміщицькі фільварки 130—150 сіл двадцяти повітів краю, втягнувши у боротьбу близько 50 тис. постійних і строкових сільськогосподарських робітників та селян⁷², які поряд з економічними висували також і політичні вимоги: встановлення влади робітничо-селянського уряду, розподілу без викупу поміщицької землі між наймитами і селянами тощо.

У 1930 р. піднялася нова хвиля національно-визвольного руху. В липні — листопаді того ж року у Східній Галичині зафіксовано 218 актів саботажу, з них на серпень—вересень припадає 156 (17 нападів на залізницях та об’єктах зв’язку і 139 підпалів у маєтках поміщиків, осадників, церкви й інших власників)⁷³. Диверсії на державних об’єктах і підпали майна експлуататорів та урядників були виявом політичного протесту мас проти соціального й національного гніту, вкрай загостреного економічною кризою. Вони дали поштовх масовим антиокупаційним виступам, з них 160

стихійних заворушень супроводжувалося активним опором трудящих властям⁷⁴. У виступах брали участь не тільки сільські наймити та зубожілі селяни, а й певна частина міських жителів, збіднілих в умовах кризи, і навіть радикальні елементи інтелігенції.

На піднесення національно-визвольної боротьби санаційний уряд відповів жорстокою розправою. Каральні експедиції поліції та війська вчинили погром 450 громад у 16 повітах Східної Галичини, де у населення було вилучено 1572 гвинтівки й іншу зброю. Було заарештовано понад 1700 чол., з них 1143 — віддано до суду⁷⁵. В ув'язненні опинилися 30 опозиційних українських послів парламенту. Криваві розправи вкрай загострили національно-визвольну боротьбу, підвели її до межі громадянської війни.

І понині не згасає інтерес до цих подій. З останніх спеціальних досліджень виділяється праця М. М. Швагуляка, в якій широко розкривається політична ситуація в Західній Україні на початку 30-х років. Однак у трактуванні “саботажницької акції” автор використовує оцінку її польським урядом, який для виправдання жорстоких заходів “умиротворення” національно-селянського руху в регіоні пустив версію про те, що організували його УВО—ОУН⁷⁶ на суто національній основі. А відтак осторонь залишається соціальна природа масових селянських заворушень і причини зміни ставлення до них українських політиків у ході “пацифікації”. Адже не тільки правоконсервативні, а й партії так званої легальної опозиції та навіть і окремі керівники сил, близьких до УВО—ОУН, не схвалювали спонтанний вибух революційної енергії, що нагромадилась у селянстві. 1 жовтня 1930 р. у пресі з'явилася заява УНДО, УСРП і УСДП, в якій три партії відмежовувалися від “саботажницького руху”, визнавши доцільними зусилля щодо його “пацифікації”⁷⁷. Коли ж “умиротворення” перетворилося в погром українських господарських і культурно-освітніх закладів, ці партії докорінно змінили своє ставлення до селянського руху. Парламентські представники їх у сеймі звернулися до Ради Ліги націй із скаргою про невиконання Польщею міжнародних зобов'язань щодо окупованої нею Західної України. Після довготривалого зволікання з розглядом петиції Ліга націй не зробила жодного реального кроку для зменшення гостроти польсько-українських відносин.

Що ж стосується позиції УВО—ОУН, то документи свідчать, що “певний процент випадків саботажу можна записати на рахунок УВО або занархізованих одиниць поміж українців”. Таким способом планувалося звернути на себе увагу окупантів і “примусити їх дати більше поступок”⁷⁸. Бойовики УВО—ОУН іноді нападали на державні об'єкти або підкидали вогонь під панські скирти, але змінити соціальну природу селянського руху і спрямувати його на реалізацію ідеї “перманентної національної революції” не змогли. “Червоний півень” спочатку запалав у Західній Галичині, а потім поширився і на східногалицькі землі, де горіли маєтки не тільки польських поміщиків та осадників, а й українських панів як світських, так і духовних, які прислужували окупантам⁷⁹. Не менш масового характеру ця форма селянського протесту набула на Волині, де в 1930 р. зареєстровано 393 підпали, а в 1931 р. — 416⁸⁰.

Комуністи Польщі і Західної України по-різному ставилися до стихійного селянського руху. Тоді як КПП на своєму V з'їзді (серпень—вересень 1930 р.) заявила про безумовну підтримку антиокупаційних виступів українського населення, КПЗУ, недооцінюючи їх соціально-політичну спрямованість, дотримувалася хвостистської тактики.

І хоч КПЗУ й самоусунулася від революційних подій, вплив її в масах тоді ще не зменшився. Не в останню чергу цьому сприяла хвиля протестів в Україні, як і в багатьох країнах Заходу, проти насильницької “пацифікації”.

“Пацифікацію” було проведено не тільки у відповідь на саботажницьку акцію селян, а й з метою залякування українського населення парламентськими виборами. Внаслідок терору і виборчих зловживань, негативного ставлення до селянських виступів легітимних українських партій останні на виборах у листопаді 1930 р. зазнали відчутної поразки. Якщо в 1928 р. вони зуміли провести до сейму та сенату 59 депутатів, то в 1930 р. — всього 34 ⁸¹.

Піднесення антиокупаційної боротьби і розгул “пацифікаційного” терору прискорили реорганізацію політичних угруповань серед правого крила українського національно-визвольного руху. Зменшити його гостроту і спрямувати в русло співробітництва з режимом спробували на цей раз правоконсервативні клерикальні угруповання, які консолідували свої ряди на самостійницькій платформі, яка передбачала “об’єднання усіх українських земель в одну незалежну Українську державу” ⁸², звісно мирним шляхом. Так, у 1930 р. станіславський єпископ Г. Хомишин заснував Українську католицьку народну партію (УКНП), а на початку наступного року з ініціативи митрополита А. Шептицького з’явився Український католицький союз (УКС). Об’єднавши країні праві консервативні сили греко-католицького духовенства і віруючих, співпрацюючи з легітимними українськими угрупованнями, УКНП і УКС намагалися перехопити у них ініціативу, аби спрямувати її на співпрацю із санаційним урядом та його представництвом на місцях у боротьбі проти революційного радикалізму як зліва, так і справа.

На платформі “вірності ідеалам Пилсудського” в червні 1931 р. було утворено Волинське українське об’єднання (ВУО) — партію проурядового спрямування, яка згуртувала українських поміщиків, підприємців, багатих селян та наддніпрянських емігрантів, що становили в ній керівне ядро. Ідейним натхненником ВУО був голова православної церкви на Волині єпископ П. Сікорський.

Про співпрацю з режимом заявила також численна група противників “порозуміння з українськими сепаратистами”, яка вийшла зі складу Руської народної організації й в 1926 р. відновила Хліборобський союз, а 3 січня 1928 р. на з’їзді хліборобів утворила Руську аграрну партію. РАП — це праве крило москвофільського табору, що мало прихильників переважно “серед старшої поважної громадськості, яка зв’язана з довоєнними традиціями цього руху”. Саме завдяки підтримці властей РАП вдалося провести в 1930 р. депутатами сейму понад 10 своїх представників ⁸³.

Під впливом економічної кризи і “пацифікації”, серйозної поразки на парламентських виборах 1930 р., розгортання масових репресій сталінського тоталітаризму проти української інтелігенції (інспірований процес над СВУ) та “розселення” в ході насильницької колективізації в Україні сталося помітне зрушення вправо провідної партії краю — УНДО. Починаючи з 1930 р., вона переходить від опозиції “на шлях доброзичливого відношення до уряду за страх і за надії” ⁸⁴. IV з’їзд УНДО (березень 1932 р.) пішов ще далі: тимчасово зняв гасла незалежності і соборності. Своїм рішенням з’їзд доручав “партійному проводові вповні використати у політичній боротьбі всі конституційні та легальні можливості й, не зрікаючись найвищої національної мети (побудови незалежної держави. — І. В.), вимагати від Польщі виконання прийнятих нею міжнародних зобов’язань супроти українського народу”, тобто надання йому національно-територіальної автономії в межах Речі Посполитої, визнаної в листопаді 1919 р. Верховною Радою Антанти в статуті для Східної Галичини ⁸⁵.

І все ж ні праві національно-демократичні, ні москвофільські й клерикальні консервативні сили не були спроможні протистояти зрослому

впливові ліворадикальних угруповань. Одне з них — Сельроб-єдність — діяло легально в тісному контакті з КПЗУ. За даними відділу безпеки воєводського управління, в 1930 р. на Львівщині налічувалося 120 місцевих організацій Сельробу-єдності з 2435 членами⁸⁶, що працювали в різних масових організаціях на місцях. Та найпомітніших результатів у змаганнях за маси селян добилися на Волині, де їх налічувалося понад 10 тис. До осені 1932 р. вони підпорядковували своєму впливові 80—85 % українських кооперативів і читальень “Просвіти” Волинського воєводства. Вплив їх у Снятинському, Косівському та Коломийському повітах Станіславщини поширювався на 6 кооперативів і 24 читальні “Просвіти”⁸⁷.

Постійні удари санації не зменшили припливу і в ряди компартії. Якщо у 1929 р. вона об’єднувала 1500 чол., то в жовтні 1931 р. — 2500, березні 1932 р. — 3600, у березні 1933 р. — 4600 чол.⁸⁸

В умовах економічної кризи і загострення соціально-політичної ситуації значні групи населення краю виходили з-під впливу правих партій і поповнювали революційні течії національно-визвольного руху. Цьому процесові сприяли радикальні гасла, на які не скупилися ні комуністи, ні оунівці. КПЗУ, не знімаючи вимоги возз’єднання, як кінцевої мети національно-визвольного руху, в 1931 р. на перший план висунула лозунг негайного, необмеженого самовизначення Західної України аж до відокремлення⁸⁹.

Діставали підтримку, особливо серед молоді, й радикальні ідеї УВО—ОУН, яка значно розбудувала свою конспіративну організаційну структуру. В 1932 р. вона здобула серед населення Львівщини вирішальний вплив у 59 громадах і слабкіший — у 120 населених пунктах 12 повітів⁹⁰. Найбільшою популярністю УВО—ОУН користувалася у Дрогобицькому, Львівському, Жовківському, Рава-Руському і Сокальському повітах.

Практично в кожному населеному пункті, як правило, поєднувалися впливи різних політичних партій і течій. Саме такий конгломерат поглядів мав місце серед бойків Ліського та сусідніх повітів Львівщини, що стали влітку 1932 р. центром політичного життя усієї Польщі. Відділ безпеки Львівського воєводського управління констатував, що тут “агітатори ОУН, з одного боку, а селянські — з іншого, кинули ряд гасел, які в голові пересічного селянина викликали бродіння”⁹¹. Ці гасла знайшли благодатну соціальну основу, створену кризою. Було достатньо найменшої іскри, що запалила б пожежу масового соціального протесту. І такою іскрою в Ліському повіті стало так зване “свято праці” — безплатний ремонт селянами доріг. Запровадження його послужило приводом до народного повстання, в якому протягом 19 червня — 9 липня 1932 р. взяли участь понад 30 тис. селян Ліського, Добромильського, Турківського і Сяноцького повітів⁹². До них активно приєдналися й нафтовики та деревообробники. Стихійно розпочате повстання очолили місцеві комуністи, які мали там 25 комітетів й осередків, а також селянські й ліві людівці. Власні жорстоко розправилися з учасниками повстання. Було заарештовано 278 чол., з них 89 — передано до суду. На довічне ув’язнення були засуджені В. Дуник, М. Малецький, П. Мадей і А. Паславський⁹³.

Ліське повстання започаткувало новий сплеск національно-визвольної боротьби в п’яти повітах Північної Волині та в південній частині Польського воєводства Західної Білорусії.

Повстанців підтримали селяни інших місцевостей.

Стурбований розмахом селянської боротьби, уряд запровадив на Волині й Поліссі воєнний стан і силами військ та поліції жорстоко розправився з її учасниками. Сподіваючись обезглавити революційно-визвольний рух, 26 вересня 1932 р. власті розпустили Сельроб-єдність і закрили його

друковані органи, а активних функціонерів кинули за ґрати. Тільки у Волинському і Станіславському воєводствах було проведено 1705 обшуків і заарештовано понад 600 чол.⁹⁴ Чергове “умиротворення” завдало відчутного удару національно-визвольному рухові в регіоні. Утворена в липні 1931 р. нова демократична партія — Українське селянське об’єднання (УСО) — хоч і діяла легально до 1934 р. і мала замінити Сельроб у випадку його розпуску, але здобути впливу свого попередника не змогла.

Розраховуючи внести у селянський рух, який розвивався не тільки на національній, а й на соціально-класовій основі, розкол, уряд спробував консолідувати і протиставити українському селянському радикалізмові польський людовський рух. 15 березня 1931 р. внаслідок об’єднання П’яста, Визволення і Стронніцтва хлопського було утворено одну польську селянську партію — Стронніцтво людове (СЛ).

На розвиткові національно-визвольного руху в регіоні великою мірою позначилися процеси, які відбувалися з кінця 20-х років у СРСР. Різке посилення впливу сталінського тоталітарного режиму на всі сфери суспільного життя України, набирання обертів репресивною машиною в Україні, “розстріляне відродження”, що наступило з припиненням “українізації”, насильницька колективізація і голодомор 1932—1933 рр. — усе це звучило вплив радянської України на настрої західних українців. Та особливим поштовхом до зміни політичної орієнтації національно-демократичних сил послужив договір про ненапад між СРСР і Польщею, укладений 25 липня 1932 р., згідно з яким радянська сторона визнала цілісність території Польської держави і недоторканість її кордонів, що означало визнання права останньої на володіння західними українськими і білоруськими землями⁹⁵. Це позбавило надію демократичних кіл стосовно справедливого вирішення українського національного питання в Польщі, змінило їхню прорадянську орієнтацію на націоналістичну.

Усі ці події гальмували розробку Комуністичною партією Західної України нової політичної орієнтації, перехід її від лівого доктринерства та сектантства до консолідації антифашистських, антивоєнних і національно-визвольних сил.

Проте з приходом нацистів до влади в Німеччині і укладенням 26 січня 1934 р. польсько-німецької угоди про незастосування сили політична обстановка в Польщі зазнала суттєвих змін. Протидіючи включенню Польщі до системи колективної безпеки, рівняючись на гітлерівський режим, санація здійснювала фашизацію суспільно-політичного життя в країні. Обмеживши роль законодавчих органів (сейму й сенату), звівши на нівель громадянські права і свободи, Конституція 1935 р. зміцнювала авторитарну владу президента. Владні функції місцевого самоврядування були передані старостам і воєводам. В економіці посилено розвивалися тенденції етатизму й автаркії.

Нецивілізованих форм набрала національна політика, спрямована на те, щоб роз’єднати українське населення за етнічними групами, розпалити ворожнечу між українофілами і русофілами, підтримати останніх на виборах до законодавчих і самоврядувальних органів. Власті персонально затверджували адміністраторів на Лемківщині, де був сильним русофільський рух. Щоб обмежити зв’язки між окремими українськими землями, уряд своїм розпорядженням відібрав у 1934 р. від РСУК право контролю й ревізії українських кооперативів на Волині, Поліссі, Холмщині, Підляшші і Лемківщині, передавши його польським ревізійним союзам, а в 1937 р. розпустив там товариства “Сільського господаря”, обмеживши сферу його діяльності Східною Галичиною. Почалася нова хвиля польської осадниць-

кої колонізації й наступу на українське шкільництво, включаючи обмеження функціонування національних приватних шкіл.

Водночас санація обрешувала нові й нові удари проти політичного радикалізму в національно-визвольному русі. За прикладом гітлерівців польський уряд створив у 1934 р. концтабір у Березі Картузкій, що біля Бреста, де близько 75 % в'язнів були запідозрені в антидержавній діяльності українців.

Із зростанням загрози війни в Західній Україні поглибився процес поляризації політичних сил. Поряд з революційно-визвольним рухом набирала сили профашистська течія, адепти якої орієнтувалися на допомогу нацистської Німеччини у здійсненні їхніх національно-державницьких планів. Це стосується не тільки УВО—ОУН, яка традиційно була зв'язана з мілітаристськими колами Німеччини, а й нового політичного угруповання, що з'явилося невдовзі після приходу гітлерівців до влади. Виступивши проти угодовського керівництва УНДО, яке продовжувало дотримуватися “реальної політики” щодо Польщі і більше займалося господарськими, ніж політичними справами, численна група Д.Паліїва вийшла з УНДО і в листопаді 1933 р. проголосила утворення Фронту національної єдності (ФНЄ), котрий за ідеологічними постулатами й організаційною побудовою нагадував партію німецьких націонал-соціалістів. Перша крайова конференція ФНЄ (березень 1935 р.) “рішуче виступила проти всіх егоїстичних класових доктрин” і устами його лідерів заявила про необхідність об'єднання усіх “творчих сил українського націоналізму” для “самоздійснення української нації” і відновлення її державності. “Нема української держави без земель над Дніпром, — патетично заявляв Паліїв. — Минули ті добрі часи, коли українська державність могла втікати з-над Дніпра й існувати над Дністром. Тому [...] українці західноукраїнських земель без огляду на те, що з ними станеться, так прагнуть відбудувати державу над Дніпром”⁹⁶.

Фронт національної єдності розпочав кампанію не тільки проти ідей і практики комунізму, а й “гнилої демократії” УНДО, її угодовства з режимом, намагаючись обійняти керівництво українським національним рухом. Паліївців підтримувала ОУН, програму якої ФНЄ поширював “серед старшого покоління”, не поділяючи лише її екстремістської тактики і політичного терору.

Партія інтегральних націоналістів (ОУН), віддаючи в створенні незалежної соборної Української держави пріоритет зовнішньополітичному фактору, не останню роль відводила політичній та психологічній підготовці українського народу до державотворчої роботи, виховуючи в ньому дух постійного протесту проти окупації та її конкретних носіїв. Тому в політичному арсеналі її й далі використовувалися терористичні акти та експропріації. Так з метою одержання коштів для своєї діяльності боївки ОУН здійснили напади на кооперативний банк у Бориславі, поштові каси у Богородчанах, Калуші, Львові, Долині, Трускавці, Городку Ягелонському та ін.⁹⁷ На їхньому рахунку — невдалий замах на Ю. Пілсудського, вбивства відомого прибічника компромісу між поляками й українцями Т. Голувка, секретаря радянського консульства у Львові О. Майлова, міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, куратора Львівського шкільного округу С. Собінського та ін. Після вбивства Перацького, вчиненого 1934 р. на знак протесту проти сумнозвісної “пацифікації”, польська влада здійснила масову розправу над сотнями членів ОУН. Зокрема, на довічне ув'язнення було засуджено організаторів замаху С. Бандеру та М. Лебеда.

Після виходу з УНДО паліївців гору у цій партії з її прагненням до неподільного керівництва національним рухом взяли прихильники угоди з

Польщею, з середовища яких вийшла ініціатива об'єднати зусилля українських політичних угруповань та громадських організацій, які дотримувалися державницької орієнтації, з метою створення їхнього авторитетного представництва й антирадянського фронту всієї української нації, держава якої, як вони вважали, “може повстати лише на руїнах більшовицької імперії”. Звідси випливало завдання партії “приєднатися до протисовітського фронту в світі”⁹⁸.

На антирадянській платформі наприкінці 1933 р. у Львові відбулися крайові з'їзди товариств “Просвіти” і “Рідної школи”, а впродовж першої половини 1934 р. з ініціативи УНДО проводилася політична кампанія по скликанню всеукраїнського національного конгресу, організатори якого прагнули викликати у народі справедливе обурення насильницькою колективізацією селянських господарств та голодомору в радянській Україні. На конгресі передбачалося також об'єднати політичні сили краю, що протистояли революційному радикалізмові. До складу підготовчого комітету конгресу, створеного у Львові, увійшли представники УНДО, УСРП, УСДП, УНО. Поза рамками цієї кампанії залишалися праворадикальні націоналістичні угруповання і частина консерваторів, унаслідок чого рух за скликання конгресу не став загальнонаціональним.

Неабияку роль у провалі спроби утворення загальнонаціонального союзу відіграла контракція КПЗУ, яка паралельно з УНДО започаткувала кампанію по скликанню робітничо-селянського конгресу. Її підтримали УСО і Загальноєврейська партія праці (ЗЄПП), створена 1931 р. з лівих елементів єврейського національного руху і діяла в 9 містах Львівщини⁹⁹. На початку квітня 1934 р. ініціативний комітет РСК звернувся до трудящих регіону з відкритим листом, закликавши до “зміцнення робітничо-селянського союзу і братерської єдності трудящих мас усіх націй”¹⁰⁰. І цього разу санаційний режим вдався до насильства: 16 липня 1934 р. було заарештовано членів центрального оргкомітету робітничо-селянського конгресу і водночас розпущено УСО та ЗЄПП. Своїми деструктивними діями комуністи допомогли уряду зірвати скликання всеукраїнського національного конгресу.

Невдалі спроби по скликанню обох конгресів спонукали їх ініціаторів внести суттєві зміни до своїх політичних курсів. Тоді як УНДО невдовзі перейшла до “політики нормалізації” відносин із санаційним режимом, комуністи, щоб не опинитися в ізоляції, почали активніше шукати нового підходу до консолідації антисанаційних сил. Делегати IV з'їзду КПЗУ (жовтень—листопад 1934 р.), хоч і не відмовилися від ліводогматичного курсу, що виключав демократичний етап соціальної революції і виходив з нереальної перспективи негайного визрівання революційної кризи, все ж виступили з важливою ініціативою створення єдиного народного фронту, в якому передбачалося об'єднати сили усіх політичних угруповань, що виступали проти фашизму та війни¹⁰¹.

Нову політичну орієнтацію й єдину тактику остаточно КПП, КПЗУ і КПЗБ розробили на VII конгресі Комінтерну, тимчасово знявши лозунг боротьби за радянську владу. Враховуючи співвідношення політичних сил у Польщі, керівні діячі комуністичного руху краю дійшли висновку, що після повалення санаційної диктатури можливе створення різних варіантів урядів народного антифашистського фронту з участю комуністів, селянських та інших демократичних партій. Було визнано пріоритетність загальнодемократичних завдань народного фронту, який за своїм соціальним змістом, по суті, був робітничо-селянським, а за політичною спрямованістю — антисанаційним.

Головним завданням народного фронту в західноукраїнському регіоні мало бути вирішення національного питання, що передбачалося здійсню-

ти у ході масової боротьби робітників і селян спільно з пролетаріатом Польщі на багатопартійній основі. Щоб вирішити ці завдання, ще в 1935 р. ЦК КПЗУ доповнив свою програму з національного питання вимогою часткової національно-територіальної автономії для Західної України, залишивши водночас гасло її самовизначення аж до відокремлення і возз'єднання з радянською Україною як кінцеву мету національно-визвольного руху.

Здійснюючи новий політичний курс, КПП, КПЗУ і КПЗБ домагалися єдності дій із соціалістами та об'єднаними профспілками. Це позначилося і на страйковій боротьбі робітників, в якій посилювалося національно-визвольне спрямування, а розмах її набагато перевершив попередні роки. У 1922—1938 рр. на Західній Україні відбулося 2337 робітничих страйків, з них більш як половина припадала на 1934—1938 рр. У зв'язку із зростанням організованості робітництва страйковий рух набув політичної гостроти. Виступи солідарності та політичного протесту робітників охоплювали вже не окремі підприємства або галузі, а цілі промислові райони. Так, у Львівському воєводстві в 1922—1938 рр. з 1638 страйків поліція зафіксувала близько 40 масових політичних страйків, в яких взяли участь понад 130 тис. чол.¹⁰²

Особливої гостроти набула загальнонародна боротьба проти політичного терору санації. Так, похорон безробітного В.Козака, вбитого під час двобою поліції і демонстрантів, 16 квітня 1936 р., перетворився у справжні барикадні бої на вулицях робітничого Львова, в яких загинуло 46 і було поранено понад 300 чол., а близько 2000 робітників та активістів народного фронту опинилися за тюремними ґратами¹⁰³. Прямим продовженням цього виступу стали першотравневі демонстрації, в яких на Західній Україні взяли участь понад 130 тис. чол.

Робітничий клас завоював довір'я широких мас трудящих села, показавши приклад страйкування, в якому з'явилося більше рис національно-визвольного характеру. У боротьбі за свої права сільські трударі переходили від оборони до наступу. Якщо в 1934—1935 рр. розрізнені й нечисленні аграрні страйки відбулись у 28 маєтках та лісництвах, то у 1936 р. їх хвиля охопила уже понад 60 маєтків 25 повітів Західної України. У них взяли участь понад 12 тис. постійних і строкових робітників¹⁰⁴. Керували ними організації Остронництва людowego, УСРП, КПЗУ, які на місцях почали співробітничати на антисанаційній основі.

Робітничо-селянський рух, що розвивався під гаслами народного антифашистського фронту, дістав активну підтримку з боку значної частини інтелігенції. Про це свідчив антифашистський конгрес діячів культури Західної України і всієї Польщі, скликаний у травні 1936 р. у Львові з ініціативи письменників ліворадикального спрямування. Платформу конгресу підтримали письменники радикально-селянського напрямку, деякі митці прокатолицької орієнтації, інші прогресивні діячі Польщі, які вбачали у фашизмі непримиренного ворога культури і пов'язували з народним фронтом свої надії на демократичні зміни в суспільному житті, а також на відвернення загрози війни.

Склад конгресу виявив реальний розклад політичних сил у середовищі тогочасної української інтелігенції регіону. Конгрес був представлений діячами лівого крила культури, але серед його учасників не виявилось адептів національно-демократичної, клерикальних і москвофільських партій, які проводили конформістську політику. 29 травня 1935 р. УНДО офіційно уклало угоду про співробітництво з урядом, за що одержало належну політичну компенсацію. На парламентських виборах у вересні 1935 р., які бойкотувалися майже всіма українськими партіями, угодовські політики

УНДО здобули в сеймі 14 мандатів і в сенаті — 8 ¹⁰⁵, а голова УНДО В.Мудрий дістав посаду віце-маршала сейму.

В антифашистській акції у Львові відмовилися взяти участь і представники українських соціалістичних партій, а також вчені з Наукового товариства ім. Шевченка, яких сталінський тоталітарний режим з фантастичною легкістю перетворив з радянофілів у своїх ворогів, називаючи їх не інакше, як “фашисти” чи “УНДО-фашистами” ¹⁰⁶.

Саме тоді, коли боротьба проти тоталітаризму й загрози війни перебувала на піднесенні, революційно-визвольний рух у Польщі, Західній Україні і Західній Білорусії зазнав організаційного розгрому. Його підступно підготував за вказівкою Москви Комінтерн. В обстановці безпідставної підозри та грубого свавілля сталінщини керівництво КПП та її територіально-автономних організацій — КПЗУ і КПЗБ — обвинуватили у широкому проникненні до їхніх рядів провокаторів, агентів польської охоранки. Але насправді це була недолуга спроба приховати злочин сталінського режиму, який не бажав змиритися з тим, що КПП, КПЗУ і КПЗБ відмовилися від боротьби за радянську владу і після переходу до нового політичного курсу, по суті, вийшли з-під контролю Комінтерну. В серпні 1938 р. Виконком Комінтерну на основі сфальсифікованих матеріалів прийняв рішення про розпуск КПП, КПЗУ і КПЗБ, які за станом на вересень 1936 р., об’єднували 13 485 членів (КПЗУ — 4719 чол.). Одночасно був розпущений і Комуністичний союз молоді Польщі, в якому налічувалося 19 500 членів, у тому числі 8 тис. — це члени КСМЗУ ¹⁰⁷.

Розпуск дієздатних партій, під впливом яких перебували значні верстви населення, докорінно змінив співвідношення сил у регіоні на користь правих партій і посилив потяг молодих людей до ОУН, яка напередодні Другої світової війни налічувала у своїх рядах уже 20 тис. членів ¹⁰⁸. Контактуючи з ФНЄ, ОУН домагалася впливу на маси через такі організації, як Союз українських студентських організацій Польщі, заснований 1934 р., Союз українок, що мав у своєму складі 50 тис. членів, спортивні товариства “Сокіл” і “Великий луг”, які здійснювали воєнно-фізичну підготовку кадрів для боївків.

ОУН орієнтувалася на нацистську Німеччину та антикомінтернівський блок Рим — Берлін — Токіо, заявляючи про ідейну спорідненість з правим тоталітаризмом. В “Короткому курсі українського націоналізму”, підготовленому 1937 р. проводом ОУН, підкреслювалося, що “нові націоналістичні рухи носять різну назву в різних краях: в Італії — фашизм, ... в Німеччині — гітлеризм, у нас — український націоналізм” ¹⁰⁹. Як праворадикальна націоналістична течія оунівський рух зберігав виразні елементи національної винятковості, агресивності і ксенофобії, що зближала його з іншими різновидами правого тоталітаризму. Найбільш близькими до ОУН були словацькі і хорватські націоналісти. Політично споріднювали їх відсутність національних держав і сподівання здійснення їх державницьких ідей на воєнні успіхи третього рейху у майбутній війні з СРСР. У документах II-го Великого Збору ОУН (серпень 1939 р.) підкреслювалось: “ОУН бореться проти комуністичного світогляду, проти інтернаціоналізму і капіталізму..., за знищення неволі, за розвал московської тюрми народів, за знищення цілої комуністичної системи” ¹¹⁰. Якщо схвалені Збором програмні постулати “антиінтернаціоналізму” і “антикапіталізму” були декларативними гаслами, розрахованими на розширення впливу серед соціальних низів, то з ліквідацією “московської тюрми народів” ОУН пов’язувала відродження незалежної і соборної Української держави, звісно, за допомогою Німеччини. Нацистський уряд, підтримуючи на словах державницьку ідею українських націоналістів і посилено залучаючи їх до

співробітництва у реалізації його “східної політики”, яка передбачала поспідовний розгром Польщі, а потім і більшовицької імперії, не мав жодного наміру ділитися владою і планував перетворити Україну в одну із своїх колоній.

ОУН особливо активізувала свою діяльність після розчленування Чехословаччини й проголошення автономії Карпатської України, вважаючи її складовою частиною майбутньої незалежної Української держави. Уже до середини жовтня 1938 р. з Польщі до Закарпаття нелегально прибули близько 2 тис. українців ¹¹¹, які мали поповнити збройні сили автономії. Організацією збройного легіону для Закарпатської України з Берліна керував А. Мельник, який після вбивства агентом НКВС Є. Коновальця очолив провід ОУН.

Під гаслами та участю ОУН 1 листопада 1938 р. у Львові відбулися масові вуличні демонстрації, присвячені 20-річчю проголошення ЗУНР, захисту автономії Закарпаття та бойкоту виборів до польського парламенту. На вулицях міста відбулися гострі сутички демонстрантів з польською шовіністичною молоддю, яка при підтримці влади громила українські інституції, магазини та інші об’єкти. З нагоди 20-річчя злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1939 р. майже в усіх повітових осередках та численних селах пройшли урочисті богослужіння та сходи, учасники яких вимагали надання державності Західній Україні ¹¹².

Закарпатський фактор дав сильний поштовх до піднесення руху українства за автономізацію краю, охопивши усі його політичні сили. Служба державної безпеки Польщі була настільки шокована, що почала випускати спеціальні “Українські бюлетені” для службового користування. В одному з них, датованому 29 грудня 1938 р. під № 3, підкреслювалося: “Тоді як 10 років тому справа автономії для українців у Малопольщі вважалася націоналістичною “хруніадою”, то зараз..., маючи запевнену підтримку з боку Німеччини, загал українців вважає справедливою вимогу автономії у Східній Галичині, якщо уже не повної її незалежності” ¹¹³.

Аби протистояти наступу “санаційної” реакції і об’єднаних в Комітеті порозуміння польських громадських організацій, опозиційні партії українського визвольного руху з ініціативи К. Левицького створили Контактний комітет для міжпартійного співробітництва у вирішенні державницьких завдань. Однією з акцій цього комітету був бойкот виборів 6 листопада 1938 р. до польського сейму, який здійснювали усі опозиційні українські партії, окрім УНДО, УНО і ВУО. Водночас з метою створення політично-правового поля для майбутньої автономізації краю ці партії вирішили взяти участь у виборах, що відбулися в березні 1939 р. до муніципальних і громадських органів місцевого самоуправління.

Протиборство політичних сил спричинилося до банкрутства “політики замирення і нормалізації відносин між українським і польським народами”, яку протягом трьох років проводили національні демократи. Своєю декларацією від 7 травня 1938 р. ЦК УНДО засудив політичний радикалізм у національно-визвольному русі і водночас відмовився від “політики нормалізації” ¹¹⁴, хоча внутріпартійна боротьба ще тривала. Згодом, щоб не опинитись у хвості подій та не самоізолюватися, лідери УНДО повернулися до традиційних постулатів автономізації, підтримали вимогу інших легітимних партій, які почали вимагати утворення національно-державної автономії на зразок закарпатської. 3 грудня 1938 р. В. Мудрий вніс у польському сеймі проект від імені українського клубу про надання галицько-волинській землі автономії у кордонах Польщі ¹¹⁵.

Керівництво ФНЄ, УСРП та УСДП і Дружини княгині Ольги (ДКО) розпочало міжпартійні переговори про обрання відповідного представни-

цького органу — Української національної ради, яку на пропозицію ФНЄ мав очолити митрополит А. Шептицький¹¹⁶. Згодом до переговорів приєдналася й УНДО. Однак подолати амбіції лідерів правоцентристських сил тоді не судилося й ідея автономізації краю не була реалізована. Ця ідея не дістала підтримки з боку радикально настроєних націоналістичних кіл ОУН, які всіляко компрометували цю політику, з ходу відкинули ідею автономії Західної України як перехідного етапу до повної державної самостійності України. Якщо при цьому врахувати позицію партійно-радянського керівництва, яке тривалий час залишалося байдужим до долі українців та білорусів під Польщею, особливо після укладення з нею в 1932 р. договору про ненапад, то стане цілком очевидним, чому в українських радикальних колах регіону зміцнювалася державницька ідея ОУН, яка домогалася утворення “Великої України” під протекторатом Німеччини шляхом “відриву силою Малопольщі від решти країни”¹¹⁷.

Початком незалежної соборної України, на думку самостійників, мала стати відновлена з допомогою Німеччини галицько-волинська державність. “Серед українців, — підкреслювалося в № 3 “Українського бюлетеня” від 29 грудня 1938 р., — попросту розповсюджується гасло “Зі Львова на Київ”, але не так, як у 1918—1919 рр., а так, щоб створити тут, у Східній Малопольщі — міцний ґрунт під ногами, після чого приступити до визволення радянської України”¹¹⁸, звісно, в союзі з Німеччиною.

В стосунках Польщі з Німеччиною ОУН робила ставку на “східну політику” останньої, обслуговуючи потреби генштабу вермахту. Ще 1938 р. провід ОУН одержав від абверу завдання підготувати до вторгнення вермахту у Польщі повстання українців, аби прискорити її падіння. З цією метою до диверсійних і саботажницьких структур, підпорядкованих німецькій військовій розвідці, згідно з її документами, до кінця серпня 1939 р. було залучено близько 4 тис. українців¹¹⁹. Тільки на теренах Львівщини у січні—липні 1939 р. зареєстровано понад 650 виступів боївок та активістів ОУН проти безпеки Польської держави: нищення державної символіки, актів саботажу і терору проти представників влади на місцях¹²⁰.

Вирішальний вплив на подальшу дестабілізацію політичної ситуації в краї мало підписання 23 серпня 1939 р. німецько-радянського пакту про ненапад та таємного протоколу про поділ сфер впливу у Східній Європі, що істотно зміцнили пронімецькі настрої тієї частини українства, яка пов’язувала вирішення проблеми української державності з реалізацією “східної політики” третього рейху. Газета “Громадський голос” № 33, що на початку вересня 1939 р. завершив випуск цього органу УСРП, писала: “...Берлінський уряд ніколи не трактував інакше наших фашистів (йдеться про ОУН. — І. В.), як тільки своє знаряддя у своїй власній політиці. Це остаточно отворить очі всім, які були дотепер засліплені”.

І хоча після укладення пакту Ріббентропа—Молотова гітлерівці відмовилися від плану антипольського повстання українців Галичини, ОУН залишалась у полоні ілюзій пронімецької орієнтації аж до невдалої спроби відновлення Української держави, проголошеного у Львові 30 червня 1941 р., та арешту гітлерівцями членів її уряду.

На відміну від ОУН українські політичні партії легальної опозиції схвалили англо-франко-польський союз проти агресії. Українська парламентарна репрезентація сейму (у ній переважали представники УНДО) 2 вересня заявила, що українці “виконають обов’язок і принесуть усі жертви для оборони держави”¹²¹. Закликав українців до захисту держави і митрополит А. Шептицький.

Ставлення населення Західної України до інтервенції на їхню територію Червоної армії, здійсненої у вересні 1939 р. згідно з таємним протоко-

лом до пакту Ріббентропа—Молотова, було неоднозначним. Більшість політичної людності краю і в першу чергу бідніші верстви, котрі мріяли про запровадження соціальної справедливості і гарантування демократичних прав та свобод, сприйняли вступ радянських військ на їхню землю як визвольну акцію, сподіваючись на те, що з реалізацією соборності відновиться фактично знищена до кінця 30-х років українська національна державність. Ці настрої позначилися на результатах виборів депутатів установчих Народних Зборів Західної України, що відбулися 22 жовтня 1939 р. і проходили під гаслами встановлення радянської влади в краї і возз'єднання його з матірною територією.

Коли йдеться про наслідки виборів, то між офіційними (підтасованими) і реальними показниками участі населення у виборах є велика різниця. За даними, оприлюдненими для офіційного вжитку, із зареєстрованої кількості 4 776 275 виборців у голосуванні взяли участь 92,83 %, з них 90,93 % голосували за кандидатів, виставлених владою в усіх виборчих округах по одному безальтернативному бюлетеню. Однак, за нещодавно опублікованими даними Комітету по організації виборів, реальна цифра участі виборців у голосуванні становила лише 83 % ¹²². Якщо додати виборців, котрі не з'явилися до виборчих дільниць на голосування, з тими, хто голосував проти угодних режимові кандидатів, то загальна кількість невдоволених недемократичними виборами становила 26 % ¹²³. Це понад 1242 тис. осіб у віці 18 років і старше, яких правлячий режим зарахував у категорію “класово ворожих елементів”, тобто уявних “ворогів народу”, що підлягали “соціальній чистці” (депортації або фізичній ліквідації).

Обрані за демократичними формальностями Українські Народні Збори прийняли рішення про інкорпорацію, названу возз'єднанням Західної України з Українською РСР, і закони про соціально-економічні перетворення, здійснення яких відбувалося у політично-правовому полі більшовицької моделі державно-казарменного соціалізму. Тоталітарна диктатура, уніфікуючи політичну систему в західних областях України, ліквідувала багатопартійність і запровадила керівництво в усіх органах влади та управління однієї комуністичної партії більшовиків. Усі політичні партії, громадські й інші організації та інші товариства й установи, що легітимно діяли раніше в краї, припинили своє існування. Їхні керівники повідомили відповідні органи радянської влади про саморозпуск. І лише Організація Українських Націоналістів не визнала акта возз'єднання, трактуючи його як заміну одних окупантів іншими. Вона зберегла конспіративну організаційну структуру в західних областях України і, перемістивши центр політичної діяльності до Кракова, що перебував під німецькою окупацією, продовжувала безкомпромісну боротьбу з комуністичним режимом за самостійну, соборну Україну.

Тим часом у західних областях України набирала оберти радянська репресивна машина. Уже до 1941 р. із Західної України до таборів ГУЛАГу і на поселення в різних регіонах півночі та сходу СРСР без суду і слідства було депортовано близько 10 % населення усіх національностей та віку ¹²⁴ і не менше 15 тис. в'язнів у тюрмах Львова, Золочева, Тернополя, Чорткова, Кременця, Дубного, Рівного, Луцька та інших міст були розстріляні на початку німецько-радянської війни ¹²⁵. Такою трагічною була ціна інкорпорації, що відбулася внаслідок воєнного розгрому Польщі і поділу її території між двома тоталітарними державами на основі попередньої змови їхніх диктаторів.

Акт возз'єднання, звісно, не можна оцінити однозначно. З точки зору міжнародного права ця акція була здійснена як акт відкритої агресії проти суверенної Польської Республіки: радянська сторона розтоптала умови

Ризького мирного договору 1921 р. і радянсько-польського договору про ненапад 1932 р., зігнорували основоположним принципом міжнародного права, що однозначно кваліфікує таку акцію терміном “окупація”.

Вирішення західноукраїнської проблеми у воєнній кампанії СРСР проти Польщі не було вирішальним фактором для офіційного Кремля, який устрям у війну, звісно, не заради “збирання” століттями роз’єднаних земель українського народу в його суверенній державі. Вступ СРСР у війну проти Польщі зумовлювався ідеологічними мотивами (адже залишалася живою спокуса експортувати соціальну революцію через західні українські землі в країни Центральної і Південно-Східної Європи), а також геополітичними — перемістити кордон якомога далі на захід, аби поліпшити воєнно-стратегічне положення СРСР і використати його для реалізації імперських амбіцій Сталіна та його найближчого оточення. Задля досягнення цієї мети більшовицька диктатура не гребувала жодними засобами.

І все ж, попри тінювий бік радянсько-німецьких домовленостей 1939 р., на основі яких воєнно-силовим способом здійснено “прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР”, й злочини сталінщини, вчинені в регіоні в 40-х роках (жорстокі депортації, антигуманні методи колективізації селянських господарств тощо), не можуть поставити під сумнів історичну закономірність об’єднання українського народу і правомірність державного кордону України з Польщею, встановленого після Другої світової війни в основному по “лінії Керзона”, яка визначалася за етнографічним принципом як східний кордон Речі Посполитої. У світлі сказаного звершене було логічним результатом національно-визвольної боротьби в Західній Україні, відповідало справедливим сподіванням всього українського народу. Інкorporація західноукраїнських земель у складі радянської України прискорила процес формування модерної української нації й об’єктивно сприяла підготовці передумов до відродження сучасної суверенної об’єднаної незалежної держави — України.

¹ Кривава книга. — Відень, 1919. — Ч. 1. — С. 5.

² ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 2856, арк. 8.

³ Там же, спр. 455, арк. 81.

⁴ Там же, арк. 106.

⁵ Т е с л ю к М. М. У боротьбі за возз’єднання (сторінки спогадів). — Львів, 1979. — С. 110—112.

⁶ К о н о в а л е ц ь Є. Причинки до історії української революції. — Прага, 1928. — С. 35.

⁷ Там же.

⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 455, арк. 98, 102.

⁹ Там же, арк. 98—99.

¹⁰ Там же, арк. 95.

¹¹ Там же, ф. 271, оп. 1, спр. 324, арк. 4.

¹² Там же, ф. 1, оп. 52, спр. 8, арк. 136.

¹³ Там же, спр. 58, арк. 23.

¹⁴ Miesięcznik statystyczny, t. V, 1922. — Zeszyt 6. — S. 24—27.

¹⁵ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 27, арк. 5, 14, 16.

¹⁶ Там же, спр. 122, арк. 14—15.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Л е н і н В. І. Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 172.

¹⁹ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 122, арк. 15—16.

²⁰ Там же, спр. 122, арк. 16; спр. 107, арк. 2.

²¹ Там же, спр. 122, арк. 5.

²² Там же, арк. 16.

²³ Г а л у ш к о Є. М. Нариси історії КПЗУ, 1919—1928. — Львів, 1965. — С. 107, 115.

²⁴ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 8, арк. 33.

²⁵ С у б т е л ь н и й О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 384.

- ²⁶ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 122, арк. 3—19.
- ²⁷ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 80, арк. 1—14; ф. 68, оп. 2, спр. 33, арк. 16—22; спр. 37, арк. 1.
- ²⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 55, арк. 2.
- ²⁹ Там же, арк. 3; спр. 367, арк. 24.
- ³⁰ Там же, спр. 367, арк. 24.
- ³¹ Вієгнасек Т. Spor o taktyke. — Zielona Wora, 1985. — S. 123.
- ³² Документы внешней политики СССР. — Т. VI. — С. 225—226.
- ³³ ДАЛО, ф. 1, оп. 1, спр. 139, арк. 11.
- ³⁴ Там же, оп. 52, спр. 2907, арк. 9.
- ³⁵ Rocznik statystyki. — 1924. — S. 258—259.
- ³⁶ Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні. — К., 1959. — С. 69.
- ³⁷ Вісті. — 1923. — 25 берез.
- ³⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 455, арк. 153—156.
- ³⁹ Лозинський М. З новим роком 1924. — Женева, 1924. — С. 36.
- ⁴⁰ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 455, арк. 113—114; спр. 297, арк. 25.
- ⁴¹ Там же, ф. 1, оп. 52, спр. 297, арк. 25.
- ⁴² Там же, спр. 407, арк. 15; ф. 271, оп. 1, спр. 1597, арк. 9.
- ⁴³ Цит. за: Макарук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983. — С. 185.
- ⁴⁴ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 701, арк. 6.
- ⁴⁵ Крушельницький А. Самооманою і брехнею. — Львів, 1932. — С. 6.
- ⁴⁶ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 2911, арк. 2.
- ⁴⁷ Там же, спр. 793, арк. 5; спр. 1033, арк. 10а.
- ⁴⁸ Розбудова нації. — 1929. — № 3—4. — С. 132.
- ⁴⁹ Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 51.
- ⁵⁰ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 545, арк. 5.
- ⁵¹ Розбудова нації. — 1929. — № 3—4. — С. 132.
- ⁵² ДАЛО, ф. 271, оп. 1, спр. 1597, арк. 12.
- ⁵³ Там же, арк. 16.
- ⁵⁴ Там же, арк. 14, 22.
- ⁵⁵ Постанови II з'їзду Комуністичної партії Західної України. — Львів, 1925. — С. 24—25.
- ⁵⁶ ДАЛО, ф. 243, оп. 1, спр. 70, арк. 5.
- ⁵⁷ Там же, арк. 13.
- ⁵⁸ Там же, ф. 271, оп. 1, спр. 292, арк. 32.
- ⁵⁹ Там же, спр. 291, арк. 6.
- ⁶⁰ Кравець М. М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. — К., 1959. — С. 69, 123.
- ⁶¹ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 86, арк. 60—68; Світло. — 1926. — 11 квіт.
- ⁶² Rosznik statystyki — 1925. — S. 259; 1925—1926. — S. 447.
- ⁶³ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 477, арк. 3.
- ⁶⁴ ДАЛО, ф. 121, оп. 2, спр. 195, арк. 12.
- ⁶⁵ Там же, арк. 35.
- ⁶⁶ Там же, ф. 271, оп. 1, спр. 310, арк. 4.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ Там же, ф. 1, оп. 52, спр. 700, арк. 30.
- ⁶⁹ Там же, ф. 121, оп. 2, спр. 213, арк. 30.
- ⁷⁰ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 700, арк. 15.
- ⁷¹ Там же, ф. 271, оп. 1, спр. 299, арк. 326; Historia polskiego ruchu robotniczego, 1864—1964. Warszawa, 1967. — S. 382.
- ⁷² Наша правда. — 1930. — № 5—6. — С. 31; Nulkowski T. Proletariat Polski w ogniu walk strajkowych. — Moskwa, 1936. — S. 24.
- ⁷³ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 741, арк. 6—12, 15—25.
- ⁷⁴ Statystyka sadownictwa, wiezionictwa i przestepczosci. — Warszawa, 1932. — S. 12.
- ⁷⁵ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 88—89.
- ⁷⁶ Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. ССХХІІ: Праці історико-філологічної секції. — Львів, 1991. — С. 111.
- ⁷⁷ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 87—88.
- ⁷⁸ Там же, спр. 747, арк. 22; спр. 724, арк. 56.

- ⁷⁹ Там же, спр. 741, арк. 6—12, 15—25, 40—41.
- ⁸⁰ О к с е н ю к Р. Нариси історії Волині, 1861—1939. — Львів, 1970. — С. 218.
- ⁸¹ F e l i ś k i М. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. — Warszawa, 1931. — S. 75.
- ⁸² ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 387, арк. 4.
- ⁸³ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 1051, арк. 17; оп. 51, спр. 873, арк. 4, 18.
- ⁸⁴ Там же, оп. 51, спр. 874, арк. 2—3, 12—46, 55—56, 60—133.
- ⁸⁵ Діло. — 1932. — 30 берез.
- ⁸⁶ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 426, арк. 49—55.
- ⁸⁷ ДАІФО, ф. 2, оп. 2, спр. 905, арк. 140, 23, 29, 33, 62—67.
- ⁸⁸ Коммунистический Интернационал. — 1938. — № 34—35. — С. 83.
- ⁸⁹ Резолюції поширеного засідання ЦК КПЗУ 3 червня 1931 р. — Львів, 1931. — С. 10.
- ⁹⁰ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 1510, арк. 4.
- ⁹¹ Там же, ф. 121, оп. 2, спр. 148, арк. 105.
- ⁹² К а р п е н к о О. Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932—1933 рр. — К., 1955. — С. 54—55, 78—79.
- ⁹³ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 1510, арк. 5—6; ф. 121, оп. 2, спр. 148, арк. 103.
- ⁹⁴ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 905, арк. 123—127, 143.
- ⁹⁵ Там же, спр. 1303, арк. 6.
- ⁹⁶ ФНЄ. До ідеології і тактики фронту національної єдності. — Львів, 1935. — С. 36.
- ⁹⁷ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 545, арк. 18—19.
- ⁹⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 898, арк. 7.
- ⁹⁹ Там же, спр. 1407, док. 1—2; спр. 2860, арк. 1—5.
- ¹⁰⁰ Там же, спр. 898, арк. 13.
- ¹⁰¹ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 256, арк. 9.
- ¹⁰² З історії революційного руху у Львові, 1917—1939: Документи і матеріали. — Львів, 1957. — С. 101—150.
- ¹⁰³ Під прапором Жовтня, 1929—1939 рр.: Документи і матеріали. — Львів, 1966. — С. 290—291.
- ¹⁰⁴ В а с ю т а І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр. — С. 176—192.
- ¹⁰⁵ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 269, арк. 59—60.
- ¹⁰⁶ Р у б л ь о в О. С., Ч е р ч е н к о Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 42.
- ¹⁰⁷ S i m e k Н. Sojusz robotniczo — chłopski w Polsce 1918—1939. — Warszawa, 1989. — S. 447, 451.
- ¹⁰⁸ С у б т е л ь н и й О. Назв. праця. — С. 385.
- ¹⁰⁹ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1546, арк. 74.
- ¹¹⁰ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали // Сучасність, 1993. — Т. 3. — С. 11.
- ¹¹¹ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1560, арк. 3.
- ¹¹² Там же, спр. 15, 26, арк. 199; ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 2798, арк. 14.
- ¹¹³ ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 1053, арк. 2.
- ¹¹⁴ Діло. — 1938. — 13 трав.
- ¹¹⁵ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 2035, арк. 2.
- ¹¹⁶ Там же, спр. 1526, арк. 188.
- ¹¹⁷ ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 1054, арк. 7.
- ¹¹⁸ Там же, спр. 1053, арк. 5.
- ¹¹⁹ S o w a А. L. Postawypoleczności ukraińskiej w okresie kampanii wzżeśniowej 1939 roku // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawce. 1992—1993. — Т. 1—2. — Kraków, 1993. — S. 168.
- ¹²⁰ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 2799, арк. 58; спр. 2800, арк. 24; спр. 2802, арк. 54; спр. 2805, арк. 28; спр. 2806, арк. 39, 72.
- ¹²¹ Діло. — 1939. — 5 верес.
- ¹²² Б а б і й Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. — К., 1954. — С. 177—178.
- ¹²³ С в а р н и к І. І. Маловідомі сторінки з історії “Золотого вересня” // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Випуск І. — К., 1992. — С. 401—414.
- ¹²⁴ П а р с а д а н о в а В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — С. 44.
- ¹²⁵ Ж у к о в с ь к и й А., С у б т е л ь н и й О. Нарис історії України. — Львів, 1992. — С. 119.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Н. М. ЮСОВА (Київ)

Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці

Концепція давньоруської народності в радянський час, починаючи з 40-х років, набула статусу найбільш аргументованої наукової теорії щодо етнічного розвитку східних слов'ян давньоруської доби, незважаючи на те, що в її рамках була представлена певна розбіжність думок дослідників стосовно деяких проблемних питань. Переважна більшість радянських істориків сходилася на тому, “що вже в IX — на початку XII ст. на основі півтора десятка східнослов'янських племінних об'єднань склалася відносно єдина давньоруська етнічна спільність, головною умовою консолідації якої була Київська Русь”¹. Аналізуючи праці радянських вчених з проблем етнічного розвитку Давньої Русі, академік П.П. Толочко різноманітні погляди, що зустрічаються в них стосовно стійкості давньоруської народності, зводить до трьох основних тезових узагальнень. Це — 1) “давньоруська народність” не представляла собою стійкої етнічної спільноти, і її розклад визначився державним розпадом Русі епохи феодальної роздробленості; 2) “давньоруська народність була стійкою етнічною спільнотою і в часі значно пережила Київську Русь; 3) “давньоруська народність” у XII—XIII ст. переживала час подальшої консолідації і була одним з основних елементів єдності руських земель”². Зі здобуттям незалежності України навіть перша теза в українській історіографії “зазнає неабиякого випробування”³. Взагалі дану концепцію безапеляційно оголошують витвором офіційної радянської історичної науки і на цій підставі відкидають.

У наш час на концепцію давньоруської народності, а іноді й на її прихильників націплюються образливі й ідеологічно заангажовані ярлики, які викликають емоційно-негативне сприйняття теорії серед широкого загалу фахово не підготовлених читачів. Напевно, найбільш урізноманітнений лексикон образливих термінів можна знайти в працях Л.Л. Залізняка. Ось, наприклад, які найменування вчений використовує для знецінення даної концепції: “давньоруська народність — історичний міф”⁴, “... імперський міф”⁵, “...псевдонаукова побудова”⁶, “тенденційна псевдоісторична конструкція”⁷, “псевдонаукова конструкція”⁸, “неоімперська концепція”⁹, “свідома фальсифікація”¹⁰, “ганебна пляма” (мається на увазі пляма, що лежить на радянській історіографії. — Н. Ю.)¹¹, “типовий витвір кремлівських ідеологів”¹², “типовий витвір ідеологічно-пропагандистської машини тоталітарного режиму”¹³, “офіційна радянська версія російського імперського міфу про “спільну давньоруську колиску”¹⁴ тощо. Подібне шельмування в дусі “сталінських часів” цілком може перевести дискусію з наукової площини в політичну, проти чого виступає й сам Л.Л. Залізняк¹⁵.

Як зазначають О.П. Толочко та П.П. Толочко, в більшості випадків проблемою давньоруської народності “переймаються люди, котрі ніколи

професійно її не досліджували, а отже, не володіють ні джерелознавчою базою, ні історіографічними набутками попередніх поколінь істориків”¹⁶. Нерідко ці історіографічні набутки свідомо чи несвідомо перекручуються, некоректно інтерпретуються, згідно з упередженими поглядами подібних непрофесіоналів.

В даній статті робиться спроба висвітлити частку історіографічної спадщини радянських вчених — дослідників давньоруської народності, — яка стосується питання виникнення концепції давньоруської народності та першого періоду її розвитку.

Першим зробив спробу оглянути історіографію з проблеми давньоруської народності український історик, один з учнів Д.І. Багалія — А.І. Козаченко¹⁷. Власне, ця спроба саме і стосується першого періоду розвитку названої концепції. А.І. Козаченко зауважує, що перші намагання щодо постановки питання про давньоруську народність були здійснені В.В. Мавродіним — відомим радянським істориком, коло інтересів якого пов’язане з історією Росії від давнини до XVII ст. Однак і А.І. Козаченко цю постановку питання В.В. Мавродіним відносить чомусь до 1950 р., коли вийшла стаття вченого “Основные этапы этнического развития русского народа”¹⁸. Детальний огляд історіографії концепції “давньоруської народності” подається в колективній монографії “Советская историография Киевской Руси” (1978) під редакцією самого В.В. Мавродіна¹⁹. Найбільш повний і в той же час найменш заідеологізований нарис історіографії по даній проблемі ще в радянський час зроблено учнем В.В. Мавродіна — І.Я. Фрояновим в одному з його монографічних досліджень²⁰. В цій праці І.Я. Фроянов пише, що початок обговорення проблеми давньоруської народності “був покладений ще в 50-ті роки минулого (XIX. — Н. Ю.) століття М.П. Погодіним і М.А. Максимовичем, коли між ними зав’язалася дискусія про те, кого потрібно вважати справжніми “россами, жителів півдня чи півночі”²¹. Перша постановка питання про давньоруську народність у теоретичному аспекті в радянській історіографії, за І.Я. Фрояновим, мала місце в працях В.В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства” (1945) та “Древняя Русь” (1946)²². Початковий період формування концепції давньоруської народності, хоча й розглянуто І.Я. Фрояновим, але спеціально цей період не виділено. Деякі важливі питання, що є дискусійними і актуальними для сьогодення, випущені дослідником.

Одразу зауважимо, що нами не розглядаються праці історіографічних студій із зазначеної проблеми діаспорних дослідників. Зокрема таких, як О. Оглоблин, Б. Крупницький, М. Чубатий²³. В сучасній українській історичній науці в багатьох працях побіжно робиться огляд історіографії тематики давньоруської народності, але перший період її становлення залишається поза увагою науковців. Історіографії з даної проблеми торкаються, зокрема, В.Д. Баран та О.П. Толочко і П.П. Толочко в монографіях, які вийшли в серії “Україна крізь віки”²⁴. У цих фахових виданнях виникнення концепції “давньоруської народності” та перший період її розвитку також фактично не розглядається. Зате вказаних питань повсякчас у своїх науково-популярних працях торкається Л.Л. Залізняк²⁵. Його виклад історії виникнення концепції видається занадто спрощеним (якщо не сказати карикатурним). Л.Л. Залізняк, наприклад, постійно підкреслює, що “відкриття” “давньоруської народності” зробив В.В. Мавродін. Але це подається таким чином, нібито останній виклав свою концепцію зовсім “на піску”, не маючи жодного попередника, всупереч дослідженням провідних українських та російських вчених як дореволюційного часу, так і радянської доби 20—40-х років. Тому його “радикальні судження”,

“контраверсійність і бездоказовість висловлювань”²⁶ викликали несприйняття концепції провідними московськими вченими, яке нібито засвідчила дискусія в Інституті історії АН СРСР у лютому 1951 р. А після дискусії, за Л.Л. Залізняка, майже всі опоненти В.В. Мавродіна стають її прибічниками. На думку Л.Л. Залізняка, причина такої різкої трансформації поглядів науковців криється в тому, що в дискусію втрутився ЦК КПРС, який у своїх тезах “Про 300-річчя возз’єднання України з Росією” (1954) проголосив давньоруську народність “колискою трьох братніх народів”. Таким чином, поруч з В. Мавродіном, “батьком” концепції, за Л.Л. Залізняка, був і ЦК КПРС²⁷. Л.Л. Залізняк вважає, що “відкриття” “давньоруської народності” В.В. Мавродін зробив у праці “Формирование русской нации”, яку сучасний дослідник датує 1948 р. Виходячи з цієї дати, він пропонував “прибічникам існування окремого давньоруського етносу, що був “спільною колискою” східних слов’ян”, відзначати у 1998-у році 50-літній ювілей проблеми²⁸. Зазначимо також, що в усіх працях Л.Л. Залізняка на цю тему постійно ототожнюється окремий термін “давньоруський етнос” з тезою “спільна колиска” східних слов’ян”²⁹, хоча, очевидно, що це — різні поняття. Отже, за Л.Л. Залізняка, В.В. Мавродін декларував своє положення про давньоруську народність у 1948 р. в такій формі: “На підставі злиття в єдиний етномасив східнослов’янських племен у IX—XI ст. постав руський народ, предок руської, української та білоруської нації”³⁰. Відразу ж варто звернути увагу на те, що в наведеній цитаті В.В. Мавродін вживає термін “руський народ” (“русский народ”), а не “давньоруська народність”. Останній знаковий термін, як і саму постановку проблеми “давньоруської народності”, дійсно в історичну науку ввів В.В. Мавродін, але сталося це не в 1948 р. Того року, як це легко перевірити по “Книжной летописи” за 1948 р., праці під такою назвою у В.В. Мавродіна не виходило. Не дивно, що Л.Л. Залізняк у жодній із своїх праць не наводить повних вихідних даних цієї книги, окрім назви й року. Наведену цитату також подано без посилання на конкретну сторінку. Ймовірно, що мається на увазі брошура В.В. Мавродіна під аналогічною назвою — “Формирование русской нации”, яка є стенограмою публічної лекції, прочитаної 7 липня 1947 р. в Ленінграді і виданої того ж року³¹.

Процитоване мавродінське положення про “руський народ” не можна вважати оригінальним та першим за часом тезисом на тему етнічної єдності східнослов’янських племен періоду Київської Русі. Так, перші спроби осмислити походження “русского народа” відносяться до другої половини XVII ст. Зокрема, українські історики того періоду Феодосій Софонович, Інокентій Гізель не сумнівалися щодо історичної спорідненості східнослов’янських народів, які мають єдиний етнічний корінь³². “Русские или паче российские народы, — писав Інокентій Гізель, — тыижде суть Словяне. Єдиного бо єства... и тогожде языка”³³. Недарма В.В. Мавродін в одній із своїх праць пише: “Ще в XVII ст. добре знали, що від Вісли до Волги “один народ і одна віра”³⁴. Етнічну спорідненість усіх східних слов’ян стверджували українські та російські історики XVIII — початку XIX ст.: В. Татищев, П. Симоновський, О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський та ін.³⁵ Останній з названих істориків, здається, першим висловив тезу-твердження про Київську Русь як “вітчизняну колиску”³⁶. Не заперечували усталеної концепції єдності, але при цьому віддаючи переважне право на київську спадщину українцям, і українські вчені О. Шафонський, Я. Маркович, М. Маркевич, росіянин Ю. Венелін³⁷. Майже ніхто з українських та російських вчених XIX — початку XX ст., незважаючи на різні погляди щодо етнічного розвитку східних слов’ян, не

заперечували їхньої етнічної спорідненості та певної єдності в Київський період³⁸. В той же час, постулюючи наступність між Київською Руссю та Московською державою, вони фактично протиставляли ці держави одну одній та заперечували прямий генетичний зв'язок між етноутворенням східних слов'ян Київської Русі та майбутніми росіянами. М.С. Грушевський та його учні, а також радянська школа М.М. Покровського стояли на думці, що Київська Русь — утворення тільки предків українського народу, і відкидали будь-яку можливість існування “загальноруської народності” в ті часи³⁹. І.Я. Фроянов вважає, що відновив усталені з XVII ст. погляди на характер етнічної єдності східнослов'янських племен Київського періоду та Київську Русь як загальноруську державу відомий російський історик О.Є. Пресняков⁴⁰, якого Л.Л. Залізняк беззастережно включає до прибічників концепції М.С. Грушевського⁴¹. У своїх “Лекциях по русской истории”, прочитаних вперше в 1907/1908 рр. (видані в 1938 р.), О.Є. Пресняков виходив з поняття “єдності руської народності”⁴². Він наполягав на тому, що київський період слід розглядати “як пролог не південноруської, а загальноросійської історії”⁴³. Зазначену єдність Є. Пресняков, за І.Я. Фрояновим, ґрунтує на таких ознаках, як культурно-психологічні риси, антропологічні дані, мова, територія і державна організація⁴⁴. Взагалі в післяреволюційній радянській історіографії термін “народність” стосовно східнослов'янських племен київського періоду вживався досить широко⁴⁵. Та, як зазначає І.Я. Фроянов, вчені того часу не вкладали в нього того наукового змісту, який прийнято зараз⁴⁶. Ймовірно, одним з перших, хто вжив термін “народність” щодо східнослов'янських племен давньоруської доби, був Микола Костомаров. Щоправда, він “давньоруських народностей” налічує аж шість: південноруська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська і новгородська⁴⁷. Одночасно з терміном “народність” у 20—30 роках XX ст. використовувалися найменування “руський народ”, “руські”, “руське плем'я”, “руські слов'яни”, “східні слов'яни” і навіть просто “слов'яни”⁴⁸. Тобто, як видно з самих цих назв-термінів, хоч вони теоретично й не були розкриті, вчені, які їх вживали, безперечно, мали на увазі той чи інший ступінь етнічної єдності східнослов'янських племен. Та в ті роки радянські вчені, зайняті більше вивченням соціально-економічних проблем періоду Київської Русі, не особливо переймалися розкриттям питань етногенезу східних слов'ян цього періоду. Розвиток ідей О.Є. Преснякова знайшов своє місце в працях Б.Д. Грекова кінця 30—40-х років. Цей відомий радянський академік у більш ясній формі, але не розгорнуто, підкреслює етнічну єдність руського народу в київський період⁴⁹. У черговому перевиданні 1944 р. своєї фундаментальної праці “Киевская Русь” Б.Д. Греков пише, що в той період етногенетичний процес завершився “формуванням слов'янської народності”⁵⁰. В цій праці він декларує “національну й культурну єдність” “руського народу” в період Київської Русі⁵¹. А в першому виданні даної монографії (1939 р.) вчений писав, що “етнічна єдність руського народу” зберігалась і в період феодальної роздробленості⁵². Б.Д. Греков також підкреслює єдність “слов'янської народності” такими ознаками, як єдність мови, в першу чергу літературної, почуття єдності Русі і руського народу⁵³. “Руський народ”, за Б.Д. Грековим, “виступив на історичній арені в VI ст.”⁵⁴. В іншому дослідженні він також зазначає, що “руський народ” існував і до виникнення Київської держави⁵⁵. Потрібно звернути увагу: з названих вище праць зрозуміло, що для Б.Д. Грекова поняття “східні слов'яни”, “слов'янська народність” і “руський народ” виступають як рівноцінні⁵⁶. Так, у “Киевской Руси” (1939) він пише: “східні слов'яни, тобто народ руський”⁵⁷. На відміну від дореволюційних російських істориків та

шкіл М.С. Грушевського і М.Н. Покровського Б.Д. Греков уже в цій праці вказує, що всі три східнослов'янських народи склалися ще в Київський період⁵⁸. Вчений робить висновок: “Історія Київської держави — це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії”⁵⁹. Коріння всіх трьох народів або “трьох гілок Русі”, зазначає він, вийшли з Київської доби⁶⁰. Тому Б.Д. Греков, перефразовуючи вираз В.О. Ключевського про Київську Русь як “колиску руської народності”, можливо, першим в радянській історіографії сформулював тезу про “спільну колиску” східнослов'янських народів: “Київська держава — колиска великоруського, українського і білоруського народів”⁶¹. Ця теза швидко завоювала популярність серед радянських вчених, у тому числі й українських. Серед останніх був і відомий історик, етнолог К.Г. Гуслистый, який у 1950 р. видав науково-популярну книгу з подібною назвою — “Київська Русь — колиска трьох братніх народів — російського, українського і білоруського”⁶². Праці Б.Д. Грекова з історії Київської Русі високо оцінені радянськими вченими, фахівцями з даної проблематики. Так, професор С.О. Покровський у своїй статті “Киевская Русь в работах советских историков” (1946) висловлює, ймовірно, загальну думку про те, що в працях Б.Д. Грекова зроблено “правильне рішення ... питання місця Київської держави в історії російського, українського і білоруського народів”⁶³. Далі С.О. Покровський пише, що висновки Б.Д. Грекова “про Київську державу, як колиску названих народів, — “важливе досягнення радянської історичної науки”⁶⁴. Оцінюючи загалом усі праці Б.Д. Грекова, зокрема по соціальній і економічній історії Русі київського й докиївського періодів, А.І. Козаченко в згадуваній статті пише, що вони уможливили вивчення питання давньоруської народності⁶⁵.

Відомий український історик-медієвіст М.Н. Петровський⁶⁶, який у 1942—1947 рр. займав посаду директора Інституту історії АН УРСР, а з 1945 р. до своєї смерті в 1951 р. був членом-кореспондентом АН УРСР, спираючись на перше видання греківської монографії “Київська Русь” (1939), закумулював погляди Б.Д. Грекова на етнічне утворення східних слов'ян у Києво-Руську добу в доповіді “Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського й білоруського народів”, що була виголошена на сесії відділу суспільних наук АН УРСР у січні 1942 р. в м. Уфі⁶⁷. Вчений акцентував увагу на ознаках єдності східнослов'янських племен, як у період Київської Русі, так і в час феодальної роздробленості (XII—XIII ст.). На наш погляд, М.Н. Петровський розумів неоднозначність терміна “руський народ”, тому намагався його уникати, натомість постійно використовував словосполучення “єдиний народ”, “єдність народу”, який “населяв Київську державу і феодальні князівства XII—XIII ст.”⁶⁸. В названі періоди східнослов'янські племена, за М.Н. Петровським, становили “один народ”⁶⁹. Історик не вживає і словосполучення “етнічна єдність”, але перелічує і розкриває всі основні ознаки, які вказують на неї. Проте він подає значно більшу кількість ознак єдності східнослов'янських племен, ніж Б.Д. Греков. Власне на розкритті ознак єдності “руського народу” й оснований концепція В.В. Мавродіна про “давніоруську народність”. Тому, коли М.Н. Петровський детально аргументує ознаки єдності, то цим він випереджає в часі положення В.В. Мавродіна. За М.Н. Петровським, ознаками єдності східнослов'янських племен, як єдиного народу доби Київської Русі та феодальних князівств XII—XIII ст., є державна єдність, єдність **розмовної** (підкреслено нами. — *Н. Ю.*) та літературної мови, релігійна єдність, однаковість соціальної стратиграфії (князі, бояри, смерди тощо), спільність торговельних шляхів, єдність правової бази, династична єдність, єдність та спільність

культури⁷⁰, єдність у боротьбі проти іноземних загарбників⁷¹. На відміну від Б.Д. Грекова і В.В. Мавродіна М.Н. Петровський не виділяє такої провідної ознаки етнічної єдності, як етнічна (або національна) самосвідомість, зате ним додатково виділяються такі ознаки, як однаковість соціальної стратиграфії (“єдність класів”) та спільність торговельних шляхів. Коли Б.Д. Греков пише, що розпад єдиного “руського народу” відбувся ще в надрах Київської Русі, а В.В. Мавродін у працях до 1950 р. зазначає, що це сталося в період феодальної роздробленості, то М.Н. Петровський дає зрозуміти: дана єдність зберігалася до нашестя орд хана Батия. Тобто, за розподілом П.П. Толочка поглядів учених щодо стійкості етнічного утворення східних слов’ян у давньоруську добу, концепцію М.Н. Петровського можна віднести до третього типу, згідно з яким давньоруська народність (“один народ” доби Київської Русі і феодальних князівств XII—XIII ст.⁷²) в XII—XIII ст. переживала час подальшої консолідації і була одним з основних елементів єдності руських земель. Зміст доповіді дає підстави зробити такий висновок: вираз М.Н. Петровського про “**спільний** початковий період” по суті тотожний тезі про “**спільну** колиську” (підкреслено нами. — Н. Ю.). Як доказ існування єдності “руського народу” в цей “спільний початковий період” М.Н. Петровський наводить і свідчення з українських джерел XVI—XVII ст. стосовно збереження навіть і в ті часи “пам’яті” про “єдиний народ” у давньоруську добу⁷³.

Отже, “пальму першості” у висуванні концепції єдиної східнослов’янської етноспільноти періоду Київської Русі та періоду давньоруських феодальних князівств XII—XIII ст., близької до концепції “давньоруської народності”, напевне, слід віддати Б.Д. Грекову (тільки стосовно часу існування Київської Русі) та М.Н. Петровському.

Але найбільш чітко й виразно на теоретичному рівні виклав концепцію “давньоруської народності” справді В.В. Мавродін. Цю концепцію він поставив як проблему, але сталося це не в 1948 р. і навіть не в 1947, коли ним була виголошена публічна лекція “Формирование русской нации” в рамках діяльності Товариства по розповсюдженню політичних та наукових знань.

У IX розділі своєї наукової монографії “Образование древнерусского государства”, що вийшла у 1945 р., вчений ставить для майбутньої дискусії чотири питання, серед яких третє так і називається “Проблема давньоруської народності”⁷⁴. Своє бачення цієї проблеми В.В. Мавродін і розкриває в даній монографії. Він вважає, що головним чинником для формування народності був той суспільний розвиток, який привів до створення Давньоруської держави. Остання, на думку В.В. Мавродіна, політично об’єднала східнослов’янські, “руські” племена, з’єднала їх спільністю політичного життя, культури, релігії, спільною боротьбою із зовнішніми ворогами та спільними інтересами на міжнародній арені, історичними традиціями, сприяла появі та закріпленню поняття єдності “Русі та руських”. Усі ці явища в сукупності обумовили формування давньоруської народності. В основі названого процесу лежала не тільки спільність походження східних слов’ян та їх побуту, але й єдність історично витворених форм суспільно-політичного, державного життя, єдність культури та релігії, спільність традицій, державних кордонів та інтересів⁷⁵. У IX розділі монографії В.В. Мавродін детально розкриває ознаки єдності давньоруської народності⁷⁶. Народність, підкреслює він, як поняття етнічне визначають два основних фактори: мова й національна свідомість⁷⁷. Тому вчений приділяє достатньо уваги аргументації наявності у східних слов’ян київського періоду єдиної літературної мови, нетотожної давньоцерковній, та націо-

нальної самосвідомості. Він особливо наголошує на тому, що “...зміни в бік єдності в ентокультурному вигляді руського населення Східної Європи ідуть передусім по лінії встановлення єдності в мові, оскільки мова — основа народності”⁷⁸. Серед інших ознак вказується на “єдність законів для всієї Русі”, єдність та спільність культури та побуту, зокрема ужиткового мистецтва тощо. На основі всіх вищеперелічених ознак вчений робить висновки про єдину народність, етнічну спільноту, яка слідує за племенами і союзами племен. Цю спільноту він називає “давньоруською народністю”⁷⁹. Необхідно зазначити, що В.В. Мавродін не переоцінював ступеня етнічної єдності у східнослов'янських племен. Адже, на його думку, давньоруська народність не була одноманітною⁸⁰, вона зберігала “яскраві, живі сліди етнічної, племінної строкатості в діалектах, матеріальній, духовній культурі”⁸¹. До того ж, В.В. Мавродін у цій праці неодноразово наголошує, що процес складання давньоруської народності не завершився⁸². “Руські IX—XI ст. тільки почали об'єднуватися в певний етнічний масив, про них можна говорити, “як про єдину народність, яка перебувала в стані утворення, але, правда, так до кінця і не створилася”⁸³. В той же час ця народність, на думку В.В. Мавродіна, дала початок усім трьом слов'янським народностям Східної Європи, а “Київська Русь була колискою всіх трьох братніх слов'янських народів, київський період був їх далеким дитинством”⁸⁴. Підкреслимо, що вчений поняття “колиска...” вживає по відношенню до держави, а не до народності, як це чомусь видається Л.Л. Залізняка⁸⁵. Проте, згідно з позицією В.В. Мавродіна, Київська держава не тільки не встигла, вона “не могла злити східнослов'янські племена в єдину народність”⁸⁶. Головну причину того, що процес складання давньоруської народності перервався, В.В. Мавродін вбачав у феодальній роздробленості, яка розчленила давньоруську народність на частини, створила передумови виникнення етнічних утворень, відповідних значним самостійним феодальним державам⁸⁷.

У більш популярній формі свою концепцію давньоруської народності В.В. Мавродін виклав у книзі “Древняя Русь” (1946)⁸⁸. Зазначимо, що відомий український мовознавець Г.П. Півторак, який в одній із своїх останніх науково-популярних праць викладає історію виникнення концепції за посібником Л.Л. Залізняка “Від склавів до української нації” (1996), на відміну від останнього саме в “Древней Руси” вбачає початковий момент виникнення концепції давньоруської народності⁸⁹.

Обидві книги В.В. Мавродіна, в першу чергу “Образование Древнерусского государства”, наразилися на серйозну критику провідних радянських спеціалістів з історії давньої Русі. В 1946 р. вийшло чотири критичних статті та рецензії: дві С.О. Покровського і по одній — К.В. Базилевича та М.Л. Рубінштейна⁹⁰. Вчені зазначають, що названа праця В.В. Мавродіна є першою спробою синтетичного дослідження давньої історії східних слов'ян, яке поєднує досягнення радянських фахівців з різних дисциплін гуманітарної науки: історії, археології, етнографії, мовознавства тощо. Як зазначає С.О. Покровський, такого характеру праці дуже потрібні, але В.В. Мавродін не посилив поставленого перед собою завдання⁹¹. Його обидві праці, вважає рецензент, “спираються на надзвичайно багатий матеріал досліджень радянських археологів, що ввели в науковий обіг велику кількість нових даних, на висновки радянської школи мовознавства та праці по етногенезу окремих народів”⁹². К.В. Базилевич також зазначає, що рецензована книга В.В. Мавродіна “стала спробою узагальнити результати праць радянських істориків на ділянці давньої історії слов'ян і Київської Русі”⁹³. Названі вище вчені критикують праці історика з багатьох питань, але відбуваються мовчанкою стосовно проблеми

“давньоруської народності” і жодного разу не згадують сам термін. У статті “О начале русского государства” С.О. Покровский лише констатує: “Основні положення автора з питання етногенезу східного слов’янства **не викликають заперечень і відповідають сучасному рівню** (підкреслено нами. — Н. Ю.) радянської історичної науки”⁹⁴. А К.В. Базилевич тільки приєднується до висновків, зроблених В.В. Мавродіним щодо значення Київського періоду, спадщина якого з’єднала “три слов’янських народи Східної Європи в єдине, нерозривне ціле”⁹⁵. М.Л. Рубінштейн, хоча й критикує впродовж двох сторінок мавродінську концепцію етногенезу східних слов’ян, однак проблематики давньоруської народності майже не торкається, а лише “закидає” автору змішання понять “народність” і “народ”. “Руський народ, — вважає М.Л. Рубінштейн, — більш складне і більш пізнє явище, що виникає, коли вже існує усвідомлення себе “народом”⁹⁶. Далі він продовжує: “Руські формувалися не в народність, а в народ, створювали єдність “Руської землі”; народом до цього часу вони **вже стали** (підкреслено нами. — Н. Ю.), і руським народом вони себе усвідомлювали”⁹⁷. Вказуючи В.В. Мавродіну на суперечність висловлювань, М.Л. Рубінштейн сам допускає протиріччя: якщо руські в київський період ще склалися в народ, то як вони могли одночасно вже “стати” народом?! А для того, щоб не плутатися в термінах, В.В. Мавродін і вводить новий термін — “давньоруська народність”, відмінний від “руської народності XIV—XVI ст. (тобто “великоруської”), але М.Л. Рубінштейн нібито цього не помічає.

Як зазначає В.Д. Баран, “історики радянського періоду... — К.Г. Гуслистый, В.Й. Довженко, Б.Д. Греков, М.Н. Тихомиров, Б.О. Рибаків та ін. — дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави, розглядаючи цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східнослов’янських племен...”⁹⁸. У названих статтях-рецензіях 1946 р. В.В. Мавродіна головним чином звинувачували в прихильності до “норманізму”, а в тих умовах подібне звинувачення легко могло призвести до політичних висновків. Тим більше, що К.В. Базилевич “викривав” В.В. Мавродіна і в тому, що він “часто посиляється на праці М.С. Грушевського, **приєднуючись** (підкреслено нами. — Н. Ю.) до окремих його висновків, і ніде не дає загальної оцінки брехливої концепції походження Київської Русі...”⁹⁹. Як це не дивно, але В.В. Мавродін якраз підкреслює великий внесок М.С. Грушевського у боротьбу з норманізмом. Зокрема, він пише, що М.С. Грушевський підніс “своїми капітальними працями ... спір з норманістами на відповідну висоту, вільний у своїх дослідженнях від фантастичних побудов”¹⁰⁰. Ймовірно, тому в житті В.В. Мавродіна був такий період, коли його на рік відсторонили від викладацької діяльності (1947).

В період між 1946 та 1950 рр. В.В. Мавродін стояв практично на позиціях Б.Д. Грекова та іншого визначного радянського академіка — М.С. Державіна, що підкреслює й І.Я. Фроянов¹⁰¹. Обидва академіки використовували термін “руський народ” стосовно етнічної спільноти київського часу. Показово, що в “знаковій” для Л. Залізняка лекції В.В. Мавродіна “Формирование русской нации” (1947—1948?!)¹⁰² вчений саме під впливом Б.Д. Грекова та М.С. Державіна використовує вищевказаний термін. Хоча М.С. Державін у своїх працях середини 40-х років не розкриває детально ступінь єдності давньоруських племен, але стверджує, що останні в київський період становили “собою в цілому руський народ”¹⁰³.

В зазначеній лекції В.В. Мавродін, ймовірно, у зв’язку з критикою, а також, як зазначалося вище, під впливом Б.Д. Грекова і М.С. Державіна

відмовляється від терміна “давньоруська народність” на користь найменування “руський народ”. Ось, що він пише: “Я приймаю по відношенню до київського періоду історії східних слов’ян термін “руський народ”, а не “давньоруська народність”, як це мало місце в моїх працях “Образование Древнерусского государства” і “Древняя Русь”, що відповідає передусім самій народній свідомості, так як вона відобразилася в писемності й фольклорі”¹⁰⁴. “Я гадаю, — писав В.В. Мавродін до того, — що правильніше буде вживати по відношенню до етнічного утворення, що виникло в дофеодальний період, термін “народ” ... в якості етнічної категорії”¹⁰⁵. Зрозуміло, що посилення на “народну свідомість” звучить не дуже вагомо, бо в науці здебільшого користуються штучно витвореними термінами, до яких власне належать “етнос”, “нація”, “народність” тощо. Прикметник “руський” у поєднанні з іменником “народ”, вжитий щодо етнічної спільноти східних слов’ян давньоруської доби, по-перше, не дає можливості одразу відрізнити назване етнічне утворення від “руського народу” (“російського”, “великоруського”) пізніших часів; а, по-друге, звучить неоднозначно стосовно українців та білорусів, немов би виключаючи їх з цієї спільноти. Саме запропонований В.В. Мавродіним термін “давньоруська народність” має більш коректне звучання в цьому відношенні. Між іншим, сам В.В. Мавродін ще тоді, коли він вживав термін “руський народ”, зазначав, що “народ більш широке поняття, ніж народність”¹⁰⁶. У цій же спрямованості висловлювався провідний ленінградський мовознавець, професор Л.П. Якубинський (помер в 1945)¹⁰⁷. 1947 р. було опубліковано вступні глави до його монографії “История русского языка”, що готувалася в той час до друку. Л.П. Якубинський, можливо, й справив вплив у цьому питанні на В.В. Мавродіна. В названій праці, ніби з кимось полемізуючи, мовознавець наполягає: “Коли мова йде про ту нову етнічну спільноту, в яку з розвитком класового суспільства зливаються споріднені племена, ми вживали і будемо вживати, як термін, сучасне російське слово “народність””¹⁰⁸. В працях другої половини 40-х років — “Формирование русской нации” (1947), “Основные моменты развития русского государства до XVIII ст.” (1947), “И.В. Сталин о феодализме в России” (1949) — В.В. Мавродін у цілому повторює свої основні положення стосовно давньоруської народності. В першій з названих праць він додатково зазначає щодо положення про спільну давньоруську мову: вона являла собою “особливий діалект ..., в основу якого було покладено діалект “Русі”, тобто Києва, землі полян ...”¹⁰⁹. В цій праці В.В. Мавродін наводить дещо суперечливі тези: 1) “Навряд чи хто-небудь буде зараз сумніватися в тому, що в IX—XI ст. східне слов’янство **складалося** (підкреслено нами. — *Н. Ю.*) в єдиний руський народ”; 2) “Так, на основі злиття в єдиний етно-масив східнослов’янських племен у IX—XI ст. **склався** (підкреслено нами. — *Н. Ю.*) єдиний руський народ київських часів — предок російської, української та білоруської націй”¹¹⁰. Але подібне можна зустріти в працях й інших дослідників того часу, зокрема, у того ж М.Л. Рубінштейна. Останню тезу В.В. Мавродіна повсякчас цитує Л.Л. Залізняк. Але і в зазначеній лекції В.В. Мавродін повторює положення про розпад єдиної народності, яка ще тільки була в процесі творення в період феодальної роздробленості, та про те, що єдність руського народу, яка створювалася, “поступається місцем ізольованості місцевих етнічних утворень східних слов’ян”¹¹¹. А феодальна роздробленість “змінювала й видозмінювала, згруповала й перегруповувала східнослов’янські діалекти, діалекти руської мови київської пори. Ці трансформовані діалекти “національних областей” — земель і князівств Русі, послужили базою російської, української та білоруської мов, що склалися пізніше”¹¹². Це ж саме В.В. Мавродін повторює

і в уже згадуваній статті 1947 р.¹¹³ Тут він розподіляє етноспільноту східнослов'янського населення на такі етапи: “1) племена і союзи племен ...; 2) руський народ (IX—XII ст.); 3) етнічні утворення періоду феодальної роздробленості ...; 4) народності ... (великоруська, українська та білоруська), які формуються в XV—XVI ст.”¹¹⁴ Таким чином, хоч у другій половині 40-х років XX ст. концепція В.В. Мавродіна і зазнає деяких змін, уточнень, та все ж у цілому вона зберігає основну сутність праць вченого 1945—1946 рр.

На думку Л.Л. Залізняка, “радикальні судження”, “контраверсійність і бездоказовість висловлювань”¹¹⁵ В.В. Мавродіна спричинили неприйняття його концепції провідними московськими вченими, що нібито засвідчила дискусія в Інституті історії АН СРСР у лютому 1951 р. З точкою зору одного з провідних московських вчених, директора Інституту історії АН СРСР, академіка Б.Д. Грекова ми вже ознайомилися. Перейдемо до поглядів інших відомих вчених тієї епохи. Але спочатку звернемося до статті В.В. Мавродіна “Основные этапы этнического развития русского народа” (1950), яка й лягла в основу його доповіді на теоретичній конференції в лютому 1951 р. В даній статті вчений не висловлює жодних сумнівів у тому, що в IX—XI ст. “склався руський народ”, “східне слов'янство консолідувалося в єдину руську народність”¹¹⁶. Але і тут він дає зрозуміти, що цей процес не прийняв остаточно стійкої форми, а тому й не міг дійти до свого завершення. Він знову вказує, що даний процес в XI—XII ст. уповільнився, а згодом і зовсім перервався, що “намічалися етнічні утворення, які відповідали значним самостійним феодальним державам періоду феодальної роздробленості”. Старі мовні й етнокультурні особливості, успадковані від племен і земель Русі і не ліквідовані спільністю київських часів, ускладнювалися новими, що виникали в період феодальної роздробленості й обумовлювалися економічною та політичною ізоляваністю давньоруських князівств¹¹⁷. Однак на цей раз В.В. Мавродін уже не вважає феодальну роздробленість головною причиною розчленування давньоруської народності на три більш пізні народності східних слов'ян. Він вважає, що процес подальшої консолідації і розвитку єдиної народності у східних слов'ян був перерваний Батиєвим нашествям, відчуженням руських земель, загарбанням багатьох руських земель сусідніми державами¹¹⁸. Подібну думку ще в 1942 р. висловив М.Н. Петровський. Як зазначалося вище, В.В. Мавродін у концептуальному плані не висловив принципово нового твердження щодо єдності східнослов'янських племен у київський період порівняно з Б.Д. Грековим, М.Н. Петровським та М.С. Державіним. Майже в той же час Б.Д. Греков у черговому перевиданні своєї монографії “Киевская Русь” (1949) стверджував, що “Київська держава ... сильно сприяла злиттю слов'янських племен в єдиний руський народ”¹¹⁹. А в перевиданні цієї монографії 1951 р. він, повторюючи свої положення першої половини 40-х років, пише про початок розкладу давньоруської народності ще в надрах Київської Русі, не пов'язуючи цей процес безпосередньо з феодальною роздробленістю¹²⁰.

Підтримував положення В.В. Мавродіна відомий дослідник давньоруських літописів радянського часу А.М. Насонов. Влітку 1951 р. він виголосив доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії АН СРСР на тему “До питання про утворення давньоруської народності”¹²¹. Вчений, зокрема, констатував, що давньоруська держава злила воедино північну і південну групу східнослов'янських племен¹²². У доповіді, як і в монографії того ж року видання “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства” А.М. Насонов приймає термін В.В. Мавродіна “давньоруська народність”¹²³. Щоправда, у нього цей термін тотожний

термінам “східнослов’янська народність” і навіть — “руські слов’янські племена”. Всі три східнослов’янських народи, зазначає А.М. Насонов, “однаково своїми витокami мають давньоруську народність”. Вчений також вважає, що “давньоруська народність не була стійкою етнічною спільнотою”¹²⁴, і склалася вона у VI—XI ст.¹²⁵ А.І. Козаченко наголошує на тому, що “А.М. Насонов багато зробив для з’ясування питання про етнічну територію давньоруської народності”¹²⁶.

Майже одночасно (1950 р.) український історик К.Г. Гуслистий зауважував, що в період Київської Русі “йшов процес злиття цих племен в єдину давньоруську народність”¹²⁷. Він вказує на ті ж самі ознаки єдності, що й М.Н. Петровський, В.В. Мавродін та частково Б.Д. Греков: “Спільність державно-політичного життя, єдність права, культури, релігії, боротьба проти спільного ворога ..., почуття єдності Руської землі ...”¹²⁸. Як і В.В. Мавродін у працях 1945—1946 рр., К.Г. Гуслистий пише, що “процес складання єдиного давньоруського народу в період Київської Русі не завершився. Він був перерваний розвитком феодальної роздробленості”¹²⁹. Ці ж висновки К.Г. Гуслистий повторює і в 1963 р.³⁰ Підкреслимо, що його особиста позиція практично однакова, як задовго до виходу відомих тез ЦК КПРС 1954 р., так і після того.

Відразу сприйняв термін “давньоруська народність” і провідний московський спеціаліст з проблем давньоруської історії Б.О. Рибаків, але, на відміну від вищеназваних вчених, він робить значно радикальніші висновки щодо початку формування даної народності та її стійкості, вважаючи, що вона почала виокремлюватися й формуватися на сході Середнього Придніпров’я в V—VII ст., а в IX—X ст. “закінчився ранній період формування давньоруської народності”¹³¹. На думку Б.О. Рибаків, єдність давньоруської народності утримувалась аж до XIV ст. Вчений вважав: “За археологічними матеріалами руського міста і села XII—XIII ст. ми не можемо уловити ознаки розкладу на три групи”¹³².

Про формування єдиної давньоруської самосвідомості, як ознаки єдиного народу, писав у 1945 р. і Д.С. Лихачов у своїй монографії під промовистою назвою “Национальное самосознание Древней Руси ...”¹³³. Погляди Д.С. Лихачова дістали свій подальший розвиток у монографії “Возникновение русской литературы” (1952). Дослідник писав, що “процес утворення давньоруської народності почався, очевидно, задовго до появи ранньофеодальної давньоруської держави”¹³⁴. Він також вважав, що “з розвитком феодального устрою і розкладом відносин родового суспільства окреслився перехід від східнослов’янських племен до єдиної давньоруської народності”¹³⁵. Д.С. Лихачов наголошує на мовній, економічній, територіальній, психічній та культурній єдності даної народності, хоча, на відміну від нації, перелічені ознаки єдності не були усталеними¹³⁶. Руська література XI—XIII ст., яка виросла “на єдиній основі давньоруської народності”, на думку Д.С. Лихачова, в свою чергу, “сприяла складанню цієї народності, створюючи ту спільність культури, яка є однією з необхідних ознак створення народності, а потім і нації”¹³⁷.

В 1948 р. вийшов перший, а в 1951 р. — другий том колективної монографії “История культуры Древней Руси” під загальною редакцією М.М. Вороніна та М.К. Каргера¹³⁸. У вступному розділі до першого тому В.В. Мавродіним подано загальний нарис давньої історії Русі. Ось, що він пише про “руський народ” періоду феодальної роздробленості: “Незважаючи, однак, на політичну роздробленість, руський народ ... ніколи не забував своєї етнічної й культурної єдності”¹³⁹. Про етнокультурну єдність східних слов’ян у київську добу та період феодальної роздробленості пишуть й інші автори даної колективної монографії, серед яких відомі

фахівці давньоруської історії та культури — П.Н. Третьяков, Д.С. Лихачов, Б.О. Рибаків, Н.Н. Воронін, М.К. Каргер, А. Н. Робінсон, Н.Я. Черних та ін.

Розглянемо погляди вчених, які були присутні на теоретичній конференції в Інституті історії АН СРСР 1—2 лютого 1951 р. Десять приблизно в той час, коли відбувалася ця конференція, вийшов другий номер наукового історичного часопису “Вопросы истории” за 1951 р., в якому було опубліковано дискусійну статтю В.Т. Пашуто та Л.В. Черепніна “О периодизации истории России эпохи феодализма”¹⁴⁰. В.Т. Пашуто — один з учасників названої конференції. У статті в категоричній формі було сказано про період феодальної роздробленості: “Всі руські феодальні “напівдержави” були населені руським народом”¹⁴¹. Автори мали на увазі саме єдиний “руський народ”, бо далі вони називають усі основні ознаки єдності, відомі нам з праць М.Н. Петровського і В.В. Мавродіна¹⁴². Тому В.Т. Пашуто не міг відкидати на дискусії “саму можливість існування давньоруської народності”, як це здається Л.Л. Залізняка¹⁴³. Як і Б.Д. Греков та М.С. Державін, В.Т. Пашуто східнослов’янську етнічну спільноту київських часів просто називає “руським народом”, але на конференції він не відкидає й терміна “давньоруська народність”¹⁴⁴. Дискусуючи з В.В. Мавродіном, він зауважує, що “формування давньоруської народності потрібно поставити у взаємозв’язок з формуванням народності східнослов’янської, інакше поява у VIII—IX ст. єдиної народності Київської Русі, що перебувала в процесі складання, виявляється несподіваною й історично не підготовленою”¹⁴⁵. З наведеної цитати видно, що В.Т. Пашуто правильно зрозумів: В.В. Мавродін не стверджував повного завершення процесу формування давньоруської народності та її стійкості. Ймовірно, ідеологічним затьмаренням під впливом книги Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания”, що вийшла в 1950 р., та дискусії на сторінках газети “Правда” з проблем формування нації і мови можна пояснити те, що **мовознавці** (підкреслено нами. — Н. Ю.) Г.Д. Санжеев, В.Н. Сидоров та інші піддали критиці “уявлення В.В. Мавродіна про давньоруську народність як таку, що цілком сформувалася і була стійкою спільнотою”¹⁴⁶. Як видно із статті В.В. Мавродіна “Основные этапы...” та його праць 1945—1946 рр., він такого і не стверджував, хоча, можливо, під час дискусії задля полемічного загострення міг допуститися більш радикальних висловлювань. Тому він так легко в кінці конференції погоджується “переглянути питання ступеня єдності й спільності народності Київської Русі”¹⁴⁷. В інформаційному звіті про хід дискусії не бачимо жодного натяку на те, що її учасники не сприйняли терміна “давньоруська народність”. На думку В.Т. Пашуто, до якої приєднався й Г.Д. Санжеев, “Великоруська становить певний етап розвитку давньоруської народності”¹⁴⁸. Якби її учасники не сприйняли концепцію “давньоруської народності”, то в кінці дискусії В.В. Мавродіну не довелося б відстоювати свою тезу “про державний розпад давньоруської народності в XII—XIII ст.” та своє розуміння періоду феодальної роздробленості “як часу розпаду економічних, культурних, політичних й етнічних зв’язків між населенням руських земель”¹⁴⁹. Саме цю позицію В.В. Мавродіна критикували його опоненти, які вважали, що “політичні взаємовідносини між руськими землями в період феодальної роздробленості стали більш розвинутими й складними, ніж у київський час”¹⁵⁰. Те ж стосується й економічних зв’язків. На поглиблення культурної єдності в період феодальної роздробленості у своєму виступі вказав М.М. Воронін¹⁵¹ — редактор і автор багатьох розділів в обох томах “Истории культуры Древней Руси”. В заключному розділі (т. II), підсумовуючи колективний доробок авторів, він підкреслює, що в період фео-

дальшої роздробленості зберігалось “усвідомлення єдності руського народу”¹⁵², а висока культура Київської Русі розповсюджувалася “в ширину і в глибину”¹⁵³. М.М. Воронін робить висновок: “Таким чином, тенденціям феодальної “розпорошеності” руської культури XI—XIII ст. протистояв розвиток міст і міських ремесел, **єдність київської культурної спадщини** (підкреслено нами. — *Н. Ю.*) і, зрештою, схожість загальних умов феодального ладу в усіх областях Русі. Завдяки цим умовам, руська культура XI—XIII ст. при всьому розмаїтті та багатстві місцевих, обласних відтінків зберігала свою єдність”¹⁵⁴. На його думку, руська культура того періоду “постає перед нами як цілісна та могутня”¹⁵⁵. Отже, М.М. Воронін не відкидає етнокультурної єдності “руського народу” в період Київської Русі.

Твердження Г.Д. Санжеева, до якого приєдналися В.Т. Пашуто та О.А. Зімін, про те, що в “Київській Русі були ті три різновидності східнослов’янської єдності, котрі пізніше дали початок трьом братнім східнослов’янським народностям: російській, українській та білоруській”¹⁵⁶, в принципі не заперечує концепцію В.В. Мавродіна щодо існування єдиної давньору́ської народності, яка перебувала у процесі становлення. Подібне поєднання поглядів простежується, зокрема, в названих працях Б.Д. Грекова. Загалом з інформаційного звіту про дискусію здебільшого важко зрозуміти до кінця позиції її учасників. Але і з наявної скупой інформації можна зробити висновок, що провідні московські вчені не заперечували існування етнічної єдності східних слов’ян періоду Київської Русі, вони тільки вказували на необхідність визначення ступеня єдності та посилення лінгвістичного і включення цілої низки інших аргументів на користь існування цієї єдності¹⁵⁷. Аналогічного висновку про хід дискусії 1951 р. дотримується й О.П. Моця¹⁵⁸.

Як уже зазначалося, на дискусії не викликав заперечення і термін В.В. Мавродіна “давньору́ська народність”.

Л.Л. Залізник постійно наголошує на тому, що поява концепту “давньору́ська народність” сталася з ініціативи ЦК КПРС. Як і В.В. Мавродін, “батьком” цього “типового витвору кремлівських ідеологів”¹⁵⁹ Л.Л. Залізник вважає ЦК КПРС¹⁶⁰. На його думку, “провідні російські історики” розкритикували “давньору́ську народність”, а ЦК КПРС втрутився 1954 р. в дискусію і поклав їй край¹⁶¹. Насправді, КПРС втрутилася в дискусію не в 1954 р., і не тільки В.В. Мавродін виявився “на коні”, як вважає слідом за Л.Л. Залізником і Г.П. Півторак¹⁶².

Значний вплив на вивчення давньору́ської народності, на думку І.Я. Фроянова, справила відкрита в газеті “Правда” дискусія з питань мовознавства та публікація книги Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания” (1950). Саме ця праця наклала “різкий відбиток на характер досліджень спеціалістами з проблем вивчення історії давньору́ської народності”, вона паралізувала “творче дослідження питання давньору́ської народності”¹⁶³. Про вплив даної праці Й.В. Сталіна на радянську гуманітарну науку, передусім на її історичну галузь, свідчать факти, наведені в інформаційному звіті про сесію Відділення історії, філософії АН СРСР, присвячену річниці виходу в світ вищеназваної книги. Там, між іншим, мова йде про те, що протягом року після її виходу в Інституті історії АН СРСР було проведено більше 15-ти засідань, зборів і теоретичних конференцій з питань, безпосередньо пов’язаних з цією книгою¹⁶⁴. У звіті говорилося, що співробітники Інституту “досліджують на конкретному історичному матеріалі **в світлі праць Й.В. Сталіна** (підкреслено нами. — *Н. Ю.*) ... походження народів взагалі, і в першу чергу народів Радянського Союзу”¹⁶⁵. Тоді ж відбулося засідання Вченої ради Інституту історії АН СРСР, присвячене тій же події. Серед чотирьох доповідей, заслуханих на засідан-

ні, була й уже розглянута нами доповідь А.М. Насонова, в якій “було зроблено спробу розглянути в світлі праць Й.В. Сталіна з мовознавства питання про утворення давньоруської народності”¹⁶⁶. Зазначимо, що в цьому плані І.Я. Фроянов виділяє Б.О. Рибакіна, перша праця якого на цю тему “К вопросу об образовании древнерусской народности” (1951) була написана вже в “руслі” книги Й.В. Сталіна, а наступна вже самою назвою — “Проблема образования древнерусской народности в свете трудов Й.В. Сталина” (1952) — підкреслювала її ідеологічну заданість. З першої сторінки Б.О. Рибакіна наголошує, що “праця Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания” відкрила нову добу у вивченні проблеми утворення племен, народів і націй”¹⁶⁷. В цій статті автор повторює й уточнює визначення давньоруської народності, що було сформульоване ним у попередній праці. Він пише, що IX—X ст. — це період складання “єдиної культури, єдиної мови, єдиної державної території ... В цю пору склалася давньоруська народність”¹⁶⁸. Вчений робить досить радикальний висновок про пізнє виокремлення українського й білоруського народів з єдиної руської народності: “Лише після монгольського завоювання й подальшої політичної роздробленості єдина руська народність виділяє ... український і білоруський народи”¹⁶⁹. І в цій праці Б.О. Рибакіна акцентує увагу на думці про існування давньоруської народності аж до XIV ст. Свої погляди щодо першопочатку виникнення давньоруської народності він розвиває у наступній статті “Древние русы...” (1953). На думку Б.О. Рибакіна, руська народність складається вже у VI—VII ст.¹⁷⁰ Між іншим, це положення автор висловлює, спираючись на тезу мовознавців, зокрема В.Н. Сидорова — опонента В.В. Мавродіна на конференції 1951 р. Ось ця теза: “Союз споріднених племен, виявившись внаслідок тих чи інших історичних умов міцним і довготривалим, неминуче вже через одно-два століття перетворюється в народність”¹⁷¹. Оцінюючи праці Б.О. Рибакіна з проблеми давньоруської народності, А.І. Козаченко наголошував, що вчений “поклав початок дослідженню та розробці окремих питань даної проблеми ..., подав своє рішення питання про складання ядра давньоруської народності, а тим самим і про її утворення”¹⁷².

А от відомий український історик і археолог В.Й. Довженко у своїй доповіді на VI Науковій конференції в Інституті археології АН УРСР (Київ, 1953) стверджував, що постановка питання про давньоруську народність “стала можливою тільки після виходу в світ праці Й.В. Сталіна з мовознавства”¹⁷³, а часом формування народності є період розкладу первісного ладу і перехід до класового суспільства. На його думку, в основі давньоруської народності лежала передусім культурна та етнічна спільність, хоча Київська держава й зіграла певну роль у формуванні народності. В.Й. Довженко вважав, що єдність давньоруської народності була порушена татарським нашествям¹⁷⁴, а в 1954 р. він уже доводив, що початок створення давньоруської народності варто відносити до античних часів¹⁷⁵.

Окрім В.Й. Довженка, як зазначає А.І. Козаченко, “спроби узагальнити висновки дослідників з окремих питань та вирішити проблему в цілому зробили... укладачі “Історії Української РСР” і “Очерков истории СССР IX—XVI ст.”¹⁷⁶. А.І. Козаченко має на увазі видання 1953 р. Того року вийшов перший том “Історії УРСР”, другий та третій розділи якого написані К.Г. Гуслигим. В них український історик серед інших питань приділяє увагу і проблемі давньоруської народності¹⁷⁷. В параграфі 6-му — “Культура древньої Русі” — другого розділу він робить такі висновки: “Незважаючи на наявність місцевих, обласних відтінків, які відзначалися багатством і різноманітністю, давньоруська культура в основі була спіль-

ною для всіх частин древньої Русі. Вона склалася й розвивалася, як культура всієї давньоруської народності, як культура всієї Руської землі. Вона є спільним джерелом культурного розвитку трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, які сформувалися пізніше”¹⁷⁸. А в 7-му параграфі — “Історичне значення давньоруської держави” — К.Г. Гуслистий повторює: “Київська Русь з її культурою була загальноруським утворенням ..., **спільною колискою** російського, українського і білоруського народів, які склалися пізніше ..., в цей період східне слов’янство було єдиною руською (давньоруською) народністю” (підкреслено нами. — *Н. Ю.*)¹⁷⁹. Здається, саме тут вперше прозвучало знакове словосполучення “спільна колиска”. Далі вчений повторює основні ознаки етнічної єдності, що нам вони відомі з праць М.Н. Петровського, В.В. Мавродіна та Б.Д. Грекова¹⁸⁰. К.Г. Гуслистий також приєднується до думки останніх двох вчених у тому, що “єдина давньоруська народність не стала цілком стійкою спільнотою”, а процес її розкладу почався в період феодальної роздробленості¹⁸¹. У третьому розділі в параграфі “Культура руських князівств” він одночасно зазначає спільність і єдність культури руських князівств у період феодальної роздробленості¹⁸².

В 1953 ж році вийшла й перша частина нової праці “Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV ст.” під редакцією Б.Д. Грекова. Одна з її глав — “Виникнення давньоруської народності” — написана відомим дослідником цього періоду Л.В. Черепніним¹⁸³. В цій главі автор, відштовхуючись від вищеназваної праці Й.В. Сталіна, якого кілька раз цитує, робить висновок: “З окремих слов’янських племен склалася давньоруська народність; з неї згодом вирости народності великоруська, українська, білоруська, історична і мовна основа яких була єдиною ...”¹⁸⁴. Він також вважає, що давньоруська народність склалася в епоху розкладу первісного ладу і виникнення класового суспільства. Вчений вказує на такі ознаки єдності народності, як територія, мова, психічний склад, зазначаючи при цьому, що ці форми єдності могли мати місце “лише на основі певної ... економічної спільності”¹⁸⁵. Л.В. Черепнін надає великого значення мовній єдності давньоруської народності і особливо наголошує на почутті єдності всіх руських людей Русі, національній свідомості, патріотизму, якими пройняті фольклор, літературні твори, літописи Київської Русі¹⁸⁶.

Отже, у період з 1950 р., коли вийшла книга Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания” і була опублікована стаття В.В. Мавродіна “Основные этапы развития...”, і до 1954 р., коли вийшли “Тези про 300-ліття возз’єднання України з Росією (1654—1954 рр.)”, майже всі провідні радянські спеціалісти з давньоруської історії сприйняли концепцію і сам термін «давньоруська народність». При цьому погляди на єдність і стійкість цієї народності багатьох з них були більш радикальні, ніж погляди В.В. Мавродіна. На думку історика, археолога В.Д. Барана, погляди В.В. Мавродіна, викладені ним в “Основных этапах...” навіть прозвучали “дисонансом у ... вельми згуртованому хорі” перебільшувачів етнічної єдності східнослов’янських племен у період Київської Русі¹⁸⁷. В.Д. Баран підкреслює, що В.В. Мавродін визнає “етнографічні і мовні відмінності спочатку племен, потім земель Русі, які не були повністю знівельовані в часи Києво-Руської держави”, а також те, що “етнічні утворення, що відповідали “самостійним” державам періоду феодальної роздробленості, визначають хід історичного процесу”¹⁸⁸.

Згідно з поділом думок вчених щодо стійкості давньоруської народності, запропонованим академіком П.П. Толочком¹⁸⁹, уже до 1954 р. можна виокремити відповідні погляди дослідників цієї пори. Так, до першого тезового узагальнення П.П. Толочка щодо несталості давньоруської народ-

ності, слід віднести погляди насамперед В.В. Мавродіна, Б.Д. Грекова, А.Н. Насонова, К.Г. Гуслистого та деяких інших вчених; другому — стосовно стійкості даної народності і того, що вона значно пережила Київську Русь, — відповідають погляди Б.О. Рибаківа; до третього узагальнення — про те, що дана народність у XII—XIII ст. переживала подальшу консолідацію і була одним з основних елементів єдності руських земель, як нам здається, тяжіли М.Н. Петровський, В.Й. Довженко та Л.В. Черепнін.

Перша частина “Очерков истории СССР ...”, що вийшла в світ 1953 р. під редакцією Б.Д. Грекова, остаточно легалізувала термін і концепцію давньоруської народності в радянській історичній науці ще до виходу в 1954 р. тез ЦК КПРС. Останні тільки констатували загальний висновок, зроблений радянськими істориками давньоруської доби про те, що з IX—XI ст. у державі Русь склалася праруська народність з єдиною мовою, культурою, самосвідомістю і патріотизмом; що внаслідок окупації Русі татарами, Литвою та Польщею вона розпалася на три східнослов'янські народності. “Російські, українські та білоруські народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу Київську Русь”. Такий остаточний висновок був сформульований у названих тезах ЦК КПРС на основі колективного доробку радянських учених тієї доби¹⁹⁰.

Отже, підбиваючи підсумки нашої статті, повторимо головні її положення в таких тезах:

— Концепція етнічної єдності східнослов'янських народів доби Київської Русі виникла не в російській, а в українській історіографії в другій половині XVII ст., дістала свій розвиток у XVIII — першій половині XIX ст. в працях як українських, так і російських вчених. Причому, першим висловив тезу про спільну “вітчизняну колиску” український історик Д.М. Бантиш-Каменський.

— Поновив ці погляди в 1915—1916 рр. О.Є. Пресняков, а подальший розвиток вони отримали в кінці 30-х та в першій половині 40-х років у працях Б.Д. Грекова. Концептуально їх виклав український історик М.Н. Петровський у 1942 р.

— Найбільш чітко й розгорнуто на теоретичному рівні сформулював концепцію і поставив її як проблему в 1945 р. В.В. Мавродін, який того ж року вперше ввів термін “давньоруська народність”, від якого під впливом Б.Д. Грекова та М.С. Державіна між 1946—1950 рр. відмовився, але знову обережно запропонував його в 1950 р.

— У 1950—1951 рр. даний термін був сприйнятий К.Г. Гуслистим, Б.О. Рибаківим, А.Н. Насоновим та іншими радянськими істориками.

— На конференції в Інституті історії АН СРСР у 1951 р. концепція В.В. Мавродіна в деяких положеннях була піддана критиці, але етнічна та культурна єдність східнослов'янських народів періоду Київської Русі не викликала сумнівів, принципово не був відкинтий і термін “давньоруська народність”.

— Між 1950 та 1954 рр. в рамках концепції висловлювалися більш радикальні погляди, ніж у В.В. Мавродіна, зокрема Б.О. Рибаківим. У той період її розвивали практично всі радянські фахівці з проблем давньоруської історії. Ними був також сприйнятий термін “давньоруська народність”. Остаточного “легалізовано” термін і саму концепцію в першій частині “Очерков истории СССР”, яка вийшла під редакцією Б.Д. Грекова 1953 р.

— Ідеологічний вплив, який певною мірою паралізував творче дослідження питання давньоруської народності, мала праця Й.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания” (1950), а не Пленум ЦК КПРС 1954, який у своїх тезах тільки підбив підсумок колективного наукового доробку з названої проблеми радянських істориків.

Що ж до першого періоду розвитку концепції давньоруської народності в радянській історіографії, то його доречно обмежити хронологічними рамками з 1939 р., коли вийшла монографія Б.Д. Грекова “Киевская Русь”, до 1954 р., коли вийшли тези ЦК КПРС. У цьому періоді слід виокремити три етапи. Перший хронологічно припадає приблизно на 1939—1945 рр. На цьому етапі виходять праці Б.Д. Грекова та М.Н. Петровського, в яких висувуються основні положення щодо етнічної єдності східнослов’янських народів давньоруської доби. Другий етап припадає на 1945—1950 рр. На ньому погляди Б.Д. Грекова та М.Н. Петровського розвиває на теоретичному рівні В.В. Мавродін, який вперше ставить проблему давньоруської народності і пропонує більш коректний термін стосовно означення етнічної єдності східнослов’янської спільноти давньоруської епохи — “давньору́ська наро́дність”. Третій етап розпочався з виходу в 1950 р. вищеназваної книги Й.В. Сталіна та нової праці В.В. Мавродіна “Основные этапы развития...”. На цьому етапі, незважаючи на ідеологічне втручання КПРС, концепція Б.Д. Грекова — М.Н. Петровського — В.В. Мавродіна позитивно сприймається більшістю провідних радянських спеціалістів з проблем давньоруської історії, в її рамках з’являються нові погляди на початок виникнення, період формування, час розпаду давньоруської народності тощо. Остаточного входить до наукового вжитку і сам термін. Кінець даного етапу і першого періоду розвитку концепції — 1953 р., коли вийшли “Очерки истории СССР IX—XV ст.” та перший том “Історії Української РСР”. Вихід у світ “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654—1954 гг.)”, прийнятих на Пленумі ЦК КПРС, відкрив наступний період вивчення давньоруської народності. Зацікавлення вчених даною проблемою активізувалося й поглиблювалося, але їх дослідницька діяльність здебільшого обмежувалася компартійною ідеологією згаданих “Тез...”, набуваючи іноді абсурдного догматичного характеру.

¹ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 294.

² Толочко П. П. Древняя Русь. — К., 1987. — С. 135.

³ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 295.

⁴ Залізник Леонід. Давньору́ська наро́дність: імперський міф чи історична реальність? // Пам’ять століть. — 1996. — № 2. — С. 3.

⁵ Там же. — С. 2.

⁶ Залізник Л. Де, як і коли виникла давньору́ська наро́дність (До 50-річчя проблеми) // Пам’ять століть. — 1998. — № 6. — С. 11.

⁷ Залізник Л. Проблема україногенези: чи застаріло “застаріле”? // Вісник НАН України. — 1999. — № 7. — С. 59.

⁸ Там же. — С. 60.

⁹ Залізник Л. Де, як і коли виникла давньору́ська наро́дність... — С. 2.

¹⁰ Там же. — С. 9.

¹¹ Там же.

¹² Залізник Л. Проблема україногенези... — С. 59.

¹³ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 11.

¹⁴ Залізник Л. Проблема україногенези... — С. 60.

¹⁵ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 7.

¹⁶ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 295.

¹⁷ Козаченко А. И. Древнерусская народность — общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. — 1954. — № 2. — С. 3—5.

¹⁸ Там же. — С. 4; Мавродін В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. — 1950. — № 4.

¹⁹ Советская историография Киевской Руси / Под ред. В. В. Мавродіна. — Л., 1978. — 280 с.

- ²⁰ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. — Л., 1990. — С. 6—29.
- ²¹ Там же. — С. 6.
- ²² Там же. — С. 10.
- ²³ Див., наприклад: Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — 87 с.; його ж. Завдання української історіографії в еміграції // Український історик. — 1978. — Ч. 4. — С. 59—63; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1956). — Мюнхен: Б.В., 1957. — 122 с.; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Праці філос.-істор. секції. — Нью-Йорк, Париж, 1964. — 159 с. // Записки НТШ. — Т. CLXXVIII; його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). — Філадельфія, 1971. — 52 с.
- ²⁴ Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 140—164; Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 287—295.
- ²⁵ Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994; його ж. Україна в Російській імперії. — К., 1994; його ж. Походження українського народу. — К., 1996; його ж. Давньоруська народність: імперський міф чи реальність // Пам'ять століть. — 1996. — № 2; його ж. Від склавинів до української нації. — К., 1997; його ж. Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. — 1998. — № 6; його ж. Проблема україногенези: чи застаріло “застаріле”? // Вісник НАН України. — 1999. — № 7.
- ²⁶ Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи... — С. 3.
- ²⁷ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 6—7.
- ²⁸ Там же. — С. 2.
- ²⁹ Там же. — С. 2; його ж. Від склавинів до української нації... — С. 89.
- ³⁰ Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи... — С. 3.
- ³¹ Мавродин В. В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде // Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. — Л., 1947. — С. 16. По цій книзі й надалі ми робитимемо посилання.
- ³² Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 288; Див. також: Залізник Л. Від склавинів до української нації... — С. 87.
- ³³ Киевский Синопис. — К., 1836. — С. 8.
- ³⁴ Мавродин В. В. Основные моменты развития русского государства до XVIII века // Вестник ЛГУ. — 1947. — № 3. — С. 91.
- ³⁵ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 289.
- ³⁶ Див.: Баран В. Д. Назв. праця. — С. 150.
- ³⁷ Толочко О. П., Толочко П. П. Назв. праця. — С. 296.
- ³⁸ Баран В. Д. Назв. праця. — С. 289—292.
- ³⁹ Залізник Л. Від склавинів до української нації... — С. 89—90; Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 7.
- ⁴⁰ Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 7—8; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории: В 2-х т. — Т. 1: Киевская Русь. — М., 1938.
- ⁴¹ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 5.
- ⁴² Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 1, 10.
- ⁴³ Там же. — С. 10.
- ⁴⁴ Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 8.
- ⁴⁵ Див.: Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении: В 12-ти т. — Т. 1. — Пг., 1919. — С. 95; Пархоменко В. А. У истоков русской государственности. — Л., 1925. — С. 9.
- ⁴⁶ Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 8.
- ⁴⁷ Див.: Баран В. Д. Назв. праця. — С. 150.
- ⁴⁸ Див.: Рожков Н. А. Указ. соч. — С. 237; Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры. — Ч. 1. — М.—Л., 1925. — С. 177; его же. Русская история в самом сжатом очерке. — М., 1934. — С. 21—22; Пархоменко В. А. Указ. соч. — С. 6, 100; Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919.
- ⁴⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 7, 9; его же. Борьба Руси за создание своего государства. — М.—Л., 1945. — С. 48, 50, 66—67; его же. Культура Киевской Руси. — М.—Л., 1944. — С. 38—39, 56—72; его же. Киевская Русь. — М., 1949. — С. 7, 9, 401.
- ⁵⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1944. — С. 309.

- ⁵¹ Там же. — С. 75.
- ⁵² Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 7.
- ⁵³ Его же. Киевская Русь. — М.—Л., 1944. — С. 335.
- ⁵⁴ Его же. Борьба Руси за создание... — С. 77.
- ⁵⁵ Его же. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 7.
- ⁵⁶ Див., наприклад: Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 7, 9; его же. Борьба Руси за создание своего государства. — М.—Л., 1945. — С. 48, 50, 66—67; его же. Культура Киевской Руси. — М.—Л., 1944. — С. 38—39, 56, 72.
- ⁵⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1939. — С. 9.
- ⁵⁸ Там же. — С. 8.
- ⁵⁹ Там же. — С. 9.
- ⁶⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1944. — С. 75.
- ⁶¹ Там же. — С. 335.
- ⁶² Гуслисти К. Г. Київська Русь — колыска трьох братніх народів — російського, українського, білоруського. — К., 1950.
- ⁶³ Покровский С. А. Киевская Русь в работах советских историков // Советская книга. — 1946. — № 34. — С. 18.
- ⁶⁴ Там же. — С. 18—19.
- ⁶⁵ Козаченко А. І. Указ. соч. — С. 4.
- ⁶⁶ Білокінь С. Петровський Микола Неонович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. Серія українські історики. — Вип. 1. — К., 1998. — С. 249—250.
- ⁶⁷ Петровський М. Н. Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. — Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. — Уфа, 1942. — С. 5—22.
- ⁶⁸ Там же. — С. 6.
- ⁶⁹ Там же. — С. 6.
- ⁷⁰ Там же. — С. 9—14.
- ⁷¹ Там же. — С. 14—22.
- ⁷² Там же. — С. 6.
- ⁷³ Там же. — С. 13—14.
- ⁷⁴ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. — Л., 1945. — С. 380.
- ⁷⁵ Там же. — С. 395—402.
- ⁷⁶ Там же. — С. 392—400.
- ⁷⁷ Там же. — С. 396.
- ⁷⁸ Там же. — С. 392.
- ⁷⁹ Там же. — С. 395—402.
- ⁸⁰ Там же. — С. 400.
- ⁸¹ Там же. — С. 401.
- ⁸² Там же. — С. 395, 401.
- ⁸³ Там же. — С. 395.
- ⁸⁴ Там же. — С. 401.
- ⁸⁵ Залізник Л. Де, як і коли... — С. 2.
- ⁸⁶ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства... — С. 395.
- ⁸⁷ Там же. — С. 400—401.
- ⁸⁸ Мавродин В. В. Древняя Русь. — Л., 1946. — С. 304—310.
- ⁸⁹ Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов // Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колыски”. — К., 2001. — С. 55—56.
- ⁹⁰ Покровский С. А. Новый труд об образовании Древнерусского государства // Советское государство и право. — 1946. — № 5—6. — С. 89—93; его же. О начале Русского государства // Вестник древней истории. — 1946. — № 4. — С. 101—109; Базилевич К. В. Из истории образования древнерусского государства // Большевик. — 1947. — № 5. — С. 51—56; Рубинштейн Н. Л. Путанная книга по истории Киевской Руси // Вопросы истории. — 1946. — № 8—9.
- ⁹¹ Покровский С. А. Новый труд... — С. 89.
- ⁹² Покровский С. А. О начале русского... — С. 101.
- ⁹³ Базилевич К. В. Указ. соч. — С. 51.
- ⁹⁴ Покровский С. А. О начале русского... — С. 101.
- ⁹⁵ Базилевич К. В. Указ. соч. — С. 56.
- ⁹⁶ Рубинштейн Н. Л. Указ. соч. — С. 112.

- ⁹⁷ Там же. — С. 112.
- ⁹⁸ Баран В. Д. Назв. праця. — С. 151.
- ⁹⁹ Базилевич К. В. Указ. соч. — С. 55.
- ¹⁰⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского... — С. 382.
- ¹⁰¹ Фроянов И. Я. Указ. соч. — С. 11.
- ¹⁰² Мавродин В. В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции... — С. 16; Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи... — С. 3.
- ¹⁰³ Державин Н. С. Происхождение русского народа. — М. 1944. — С. 48, 57, 77; его же. Славяне в древности. — М.—Л., 1945. — С. 25.
- ¹⁰⁴ Мавродин В. В. Формирование русской нации... — С. 12.
- ¹⁰⁵ Там же. — С. 11.
- ¹⁰⁶ Мавродин В. В. И.В. Сталин о феодализме в России // Вестник ЛГУ. — 1949. — № 19. — С. 64.
- ¹⁰⁷ Якубинский Л. П. Образование народностей и их языков // Вестник ЛГУ. — 1947. — № 1. — С. 139—153.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 153, прим. 9.
- ¹⁰⁹ Мавродин В. В. Формирование русской нации... — С. 13.
- ¹¹⁰ Там же. — С. 16.
- ¹¹¹ Там же. — С. 16—17.
- ¹¹² Там же. — С. 21.
- ¹¹³ Мавродин В. В. Основные моменты развития русского государства... — С. 90.
- ¹¹⁴ Там же. — С. 95, прим. 1.
- ¹¹⁵ Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи... — С. 3.
- ¹¹⁶ Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. — 1950. — № 4. — С. 62.
- ¹¹⁷ Там же. — С. 63.
- ¹¹⁸ Там же. — С. 62—63.
- ¹¹⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М.—Л., 1949. — С. 475.
- ¹²⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1951. — С. 10.
- ¹²¹ Заседание ученого совета Института истории. Информационный отчет // Вестник АН СССР. — 1951. — № 8. — С. 69—70. Зауважимо, що А.І. Козаченко та І.Я. Фроянов невірно роблять посилання на дану працю як на окрему статтю А. Насонова у Віснику АН СРСР.
- ¹²² Там же. — С. 64.
- ¹²³ Див.: Там же; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 7.
- ¹²⁴ Заседание ученого совета... — С. 69—70.
- ¹²⁵ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование... — С. 7.
- ¹²⁶ Козаченко А. И. Указ. соч. — С. 4.
- ¹²⁷ Гуслистый К. Г. Назв. праця. — С. 38.
- ¹²⁸ Там же. — С. 38.
- ¹²⁹ Там же.
- ¹³⁰ Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. — К., 1963. — С. 106—107.
- ¹³¹ Рыбаков Б. А. К вопросу об образовании древнерусской народности // Тезисы докладов и выступлений сотрудников Ин-та истории материальной культуры АН СССР, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований. — М., 1951. — С. 20.
- ¹³² Там же. — С. 21.
- ¹³³ Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси. Очерки истории русской литературы. — М.—Л., 1945. — С. 57—61, 66—67...
- ¹³⁴ Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы. — М.—Л., 1952. — С. 224.
- ¹³⁵ Там же. — С. 224.
- ¹³⁶ Там же. — С. 224—225.
- ¹³⁷ Там же. — С. 231.
- ¹³⁸ История культуры Древней Руси. — Т. 1. — М.—Л., 1948; Т. II. — М.—Л., 1951 / Под ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера.
- ¹³⁹ Там же. — Т. I. — С. 41.
- ¹⁴⁰ Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. О периодизации истории России эпохи феодализма // Вопросы истории. — 1951. — № 2. — С. 51—80.

- ¹⁴¹ Там же. — С. 58.
¹⁴² Там же.
¹⁴³ З а л і з н я к Л. Де, як і коли... — С. 8.
¹⁴⁴ В Институте истории АН СССР // Вопросы истории. — 1951. — № 5. — С. 138.
¹⁴⁵ Там же.
¹⁴⁶ Там же.
¹⁴⁷ Там же. — С. 139.
¹⁴⁸ Там же. — С. 138.
¹⁴⁹ Там же. — С. 139.
¹⁵⁰ Там же. — С. 138.
¹⁵¹ Там же. — С. 139.
¹⁵² История культуры Древней Руси. — Т. I. — С. 519, 522 та ін.
¹⁵³ Там же. — С. 520.
¹⁵⁴ Там же. — С. 519.
¹⁵⁵ Там же. — С. 518.
¹⁵⁶ В Институте истории АН СССР... — С. 138.
¹⁵⁷ Там же. — С. 138—139.
¹⁵⁸ Давня історія України. В 3-х т. — Т. III. — К., 2000. — С. 481.
¹⁵⁹ З а л і з н я к Л. Проблема україногенези... — С. 60.
¹⁶⁰ З а л і з н я к Л. Де, як і коли... — С. 6.
¹⁶¹ Там же. — С. 6—7.
¹⁶² П і в т о р а к Г. П. Назв. праця. — С. 58.
¹⁶³ Ф р о я н о в И. Я. Указ. соч. — С. 12.
¹⁶⁴ Сессия отделения истории и философии АН СССР // Вестник АН СССР. — 1951. — № 8. — С. 36.
¹⁶⁵ Там же. — С. 37.
¹⁶⁶ Заседание ученого совета Института истории... — С. 69.
¹⁶⁷ Р ы б а к о в Б. А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В. Сталина // Вопросы истории. — 1952. — № 9. — С. 40.
¹⁶⁸ Там же. — С. 61.
¹⁶⁹ Там же. — С. 43.
¹⁷⁰ Р ы б а к о в Б. А. Древние русы (К вопросу об образовании ядра древнерусской народности в свете трудов И.В. Сталина) // Советская археология. — 1953. — № XVII. — С. 103.
¹⁷¹ Г о р н у н г Б. В., Л е в и н В. Д., С и д о р о в В. Н. Проблемы образования и развития языковых семей // Вопросы языкознания. — 1952. — № 1. — С. 50.
¹⁷² К о з а ч е н к о А. И. Указ. соч. — С. 4.
¹⁷³ Д о в ж е н о к В. Й. К вопросу о сложении древнерусской народности // Доклады VI научной конференции Ин-та археологии АН УССР. — К., 1953. — С. 41.
¹⁷⁴ Там же. — С. 41—47.
¹⁷⁵ Д о в ж е н о к В. Й. Давньору́ська наро́дність і спільність походження російського, українського і білоруського народів // Вісник АН УРСР. — 1954. — № 5. — С. 40—44.
¹⁷⁶ К о з а ч е н к о А. И. Указ. соч. — С. 4—5.
¹⁷⁷ Історія Української РСР. — К., 1953. — Т. I. — С. 40—114.
¹⁷⁸ Там же. — С. 83.
¹⁷⁹ Там же. — С. 86.
¹⁸⁰ Там же.
¹⁸¹ Там же. — С. 87.
¹⁸² Там же. — С. 111—114.
¹⁸³ Очерки истории СССР: Период феодализма IX—XV вв. / Под ред. Б.Д. Грекова. — Ч. I. — М., 1953. — С. 251—258.
¹⁸⁴ Там же. — С. 252.
¹⁸⁵ Там же. — С. 258.
¹⁸⁶ Там же. — С. 253—258.
¹⁸⁷ Б а р а н В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 151.
¹⁸⁸ Там же. — С. 151; М а в р о д и н В. В. Основные этапы... — С. 63.
¹⁸⁹ Т о л о ч к о П. П. Указ. соч. — С. 135.
¹⁹⁰ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.). — М., 1954. — С. 5.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового часу

Б. І. ЯНИШИН (Київ)

Народовці на рубежі 70—80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури

Народовська течія національного руху галицьких українців займала одне з провідних місць у їхньому суспільно-політичному розвитку в другій половині XIX ст. Пройшовши протягом цього часу кілька фаз у своєму розвитку, зазнавши ряд трансформацій, саме вона значною мірою визначила структуру української частини політичного спектра Галичини на зламі XIX—XX ст., який не зазнав суттєвих змін аж до Першої світової війни. Проте народовська течія ще не дочекалася свого ґрунтовного дослідження. Щоправда, за останні роки з'явилося кілька праць, присвячених галицьким народовцям, але відносяться вони головним чином до історії раннього етапу їх розвитку у 1860-х рр.¹ і бурхливих процесів диференціації 1890-х рр.² Деякі аспекти цієї проблеми підносяться дослідниками під час розгляду історії українсько-польських відносин³, а також інших течій тогочасного галицького політикуму, зокрема старорусинської⁴ і радикальної⁵. Суспільно-політичні процеси в Галичині того періоду розглядали в своїх працях також зарубіжні автори — Пол-Роберт Могочій та Джон-Пол Химка⁶, які значно активніше за своїх українських колег застосовують найновіші досягнення сучасних націоналістичних студій при дослідженні українського руху загалом і “галицького відродження” другої половини XIX ст., зокрема.

Недостатньо дослідженою залишається одна з найважливіших віх у розвитку народовського руху другої половини XIX ст. — злам 70—80-х років, коли на провідні позиції в ньому вийшли представники молодшої генерації, які своєю активною діяльністю зламали монополію старорусинів на політичний провід галицьких українців. В даній статті ми розглянемо один з аспектів цієї проблеми, а саме роль народовців початку 80-х років XIX ст. у зміні політичної культури українців Галичини того часу. Оскільки старорусини наприкінці 70-х років тримали кермо політики галицьких українців у своїх руках і тим самим визначали контури і зміст політичної культури останніх, спробуємо простежити відмінності їхньої і народовської політичної свідомості та ідеології, розглянути нові форми, напрями й методи політичної діяльності, запропоновані й введені в життя народовцями на початку 80-х років. Для розкриття цього процесу скористаємося структурою політичної культури, що прийнята в політології, розглянемо зміни на рівнях політичної свідомості і політичної діяльності.

Слід зазначити, що аналізуватимуться головним чином погляди керівників народовців і старорусинів, оскільки більшість провінційних діячів не мала чітких ідеологічних переконань, не розуміла і негативно сприйма-

ла дискусії та суперечки політичного, світоглядного, етнографічно-лінгвістичного характеру, що відбувались у Львові.

Політична свідомість. У 1882 р., після звісного “процесу О. Грабар”, В. Барвінський голосно заявив у статті “По процесі”: “Ми хорі і то дуже хорі! А говоримо се... про цілу нашу суспільність..., великі і важні недостатки, хиби, блуди і гріхи наших партійних, народних, суспільних і державних відношень”⁷. І справді на зламі 70—80-х років XIX ст. український національний рух, а особливо табір старорусинів, перебував у стані глибокої кризи. Складаючись в основному з представників старшої генерації української інтелігенції, старорусини були нездатними вийти за межі середньовічного світогляду і діяти за законами нового часу. Зі зламом 60—70-х років XIX ст. переважна більшість з них зайняла виразно русофільські позиції, зберігши при тому консервативний, а радше, навіть традиціоналістичний світогляд з базовими історично-династичними переконаннями. На нашу думку, не зовсім науково коректно і доречно розокремлювати, а тим паче протиставляти старорусинів і русофілів⁸. Останні були складовою частиною перших як більш широкого феномена. Голосні декларації про приналежність до “русского народа” наприкінці 60-х років ще не слід сприймати як появу політичного москвофільства, адже більшість з них і надалі залишалися щирими австрійськими патріотами. Русофіли у переважній своїй більшості ідентифікували себе як “малоросів” і не ототожнювалися з росіянами (“великоросами”, “москалями”). В свою чергу, “малоруська” спільнота, на їхню думку, поряд з “великоруською” була частиною більш широкого етнонаціонального масиву, на означення якого використовувався термін “русскій народ”. Він мав відображати швидше історико-культурні, традиційні, ніж національні у сучасному розумінні зв’язки⁹. Така “малоруська” самоідентифікація була, на нашу думку, швидше щирим переконанням, ніж “ситуативним вибором, який дозволяв уникнути звинувачень у москвофільстві і нелояльності, зберігаючи водночас можливість розвивати мовно-культурне русофільство”¹⁰.

На зламі 70—80-х років політика старорусинів — русофілів і надалі продовжувала обертатись навколо напівмістичних концепцій “русского міра”, “ісконних ворогів”¹¹ і т. д. Швидкі зміни у 60-х роках XIX ст., незвичні політичні комбінації, коли на поступки йшли не лояльним, а навпаки — найбільш опозиційним, не знаходили пояснення у старорусинській системі мислення. Її роздирали протиріччя, вихід з яких, як показав час, старорусини знайшли в перетворенні політики фактично на релігію, тобто на систему з догмами та культом¹². Відповідно і політична концепція старорусинів також не була цілісною. В її основі лежала здебільшого неґація, визначення русинства як заперечення полонізму і в той же час відсутність позитивної програми. Все це дало підстави^а. Олесницькому охарактеризувати другу половину 70-х років XIX ст. як “справді скандальну епоху рутенської політики”¹³. Риси “рутенства”, зазначені Ю. Охримович, а саме — “чисто галицький льокальний патріотизм, вірнопідданість та надмірна лояльність центральному австрійському уряду, повна політична безхребетність, громадський консерватизм, духовне назадняцтво, наївний хамський аристократизм, згідливе відношення до мужика з його мовою, безупинна змінливість поглядів”¹⁴ — усе це значною мірою було характерним старорусинам кінця 70-х років. В результаті чисельність українських представництв у сеймі і парламенті катастрофічно зменшилась. Це викликало з боку народовців різку критику старорусинів, які протягом 60—70-х років XIX ст. тримали провід політичного життя галицьких українців у своїх руках.

Водночас і в таборі народовців у другій половині 70-х років теж спостерігалися певні кризові тенденції, зокрема непорозуміння між “старшими” і “молодшими”, а також виникнення конфліктних ситуацій на ґрунті особистих взаємовідносин. Брак свіжих ідей, несприйняття критики вело до застою в Товаристві імені Шевченка і “Просвіті”. О. Барвінський писав також про “брак ясної свідомості національної ідеї... серед народовецької інтелігенції в значній частині” і відсутність чіткої програми дій¹⁵.

Лише катастрофічні результати виборів 1879 р., коли з 15 руських послів у парламенті залишилося лише троє, змусили народовців вступити у “високу” політику. Як писав В. Барвінський С. Качалі, “дотеперішні проводирі Русинів у ділах політичних пропали безповоротно, доказавши свою цілковиту неспосібність до розумного ділання в користь народу”, а тому “по волі чи по неволі спадає на нас обов’язок ратувати нашу народність”¹⁶. Вихід народовців на політичну арену сприяв кристалізації і подальшому розвитку як раніше висловлених ними ідей і концепцій, так і появи нових.

Вихідним пунктом народовських концепцій, як і причиною принципового їх розходження зі старорусинами, на нашу думку, було усвідомлення ними тих змін, що відбулися в європейській політичній думці стосовно розуміння історичної ролі “народу” у значенні як нації, так і люду. “Аристократія переживає свій вік... Чим раз ближше той час, — ми чуємо його хід, — що маси народа, в тім числі і наш нарід, прийдуть до належного їм становища в рішанню своєї долі”, — писало “Діло” у 1883 р.¹⁷

Це стало підставою принципово різних підходів до розуміння історичної традиції старорусинами і поляками, з однієї сторони, а народовцями, — з іншої. На відміну від старорусинів народовці рішуче відмовилися від концепції “історичного права”, яким традиційно обґрунтовувалась справедливість національно-політичних домагань. Відмовившись від покладення в основу національно-політичних побудов державно-історичного права і традиції, вони проголосили природне право народу на самостійний розвиток, якого ніхто не може заборонити¹⁸. Цим народовці стверджували у галицькому суспільстві зовсім іншу систему цінностей, ніж ту, яку підтримували старорусини і яка будувалась, головним чином, на середньовічних уявленнях і поняттях. Як зазначає В. Барвінський, “історія у своїй спадщині не передала галицьким Русинам безпосередньої... традиції зверхньої форми державної, традиції самодержавности, так сказати: традицію королівсько-династичну, котру мають Поляки, а котрої не мають Русини”, але зате вона передала їм “традицію того, що називається *народним життям історичним*. Сеї традиції історичної не мають Поляки... Се *народна* пам’ять про його борбу за свою волю і правду”¹⁹.

Позиція ж старорусинів виходила з принципово інших засад і була близькою до польської. В основі побудов їх національно-політичних концепцій лежала культурна і державно-історична традиція. Саме вона, на думку старорусинів, надавала легітимності домаганням галицьких українців на самостійне, рівноправне існування серед інших народів Австро-Угорщини. Вважаючи головним своїм завданням протидію колонізаційним тенденціям, вони вбачали в утвердженні тяглості культурно-історичної традиції держави Київської Русі головний контраргумент польським претензіям на Східну Галичину, що також виводились, головним чином, на основі державно-історичного, династичного права. Ця дискусія зближувала позиції старорусинів і польських політиків у розумінні історичної традиції, змушуючи їх діяти в одній методологічній площині, виходити з подібних засад (історичного права). Характеризуючи її, Д. Танячкевич писав: “Давно вже вони (старорусини. — Б. Я.) відвернулись від той живої Русі, що

говорила, співала, страдала..., а найшли другу, мертву, той кам'яний істукан — Русь, що виписана була в документах! Спогордили вони всею красою свіжою, невинною рідної землі — бо тут виділи тільки саме мужицтво, таку чернь без документів”²⁰.

Принципово різні основи національного світогляду і політичних концепцій старорусинів і народовців знайшли своє відображення і в назвах їх партій. Так, перші здебільшого окреслювали себе як “історична” партія, наголошуючи тим самим на важливості культурно-історичної традиції Київської Русі у самоідентифікації галицьких українців і в розумінні їх місця в “русском народі”, тоді як за народовцями утвердилась назва “народної руської партії”, чим підкреслювалась пріоритетність власне народу і його інтересів у їхніх концепціях.

Різниця в розумінні функцій народу, у підходах до історичної традиції, в основах національно-політичних побудов простежується і в історичних працях народовських та старорусинських авторів. Останні звертали увагу, перш за все, на історію державних утворень та інституцій (Галицьке князівство, Київську Русь, церкву і т. д.), а народовці — на історію народу, народних мас, а оскільки особливо яскраво це простежується у козацтві, тому й ставили акценти на козацьку добу в історії України²¹. Давньоруський період не викликав у них такого захоплення, як козацький. Більше того, вони вважали князів дикими і жорстокими людьми²². Народовці різко критикують підтримувану старорусинами систему взаємовідносин “еліта — народ”, за якою останній вважався “темною” масою, його мова — чимось нижчим, негідним для використання інтелігенцією, для творення високої літератури і науки. У ставленні старорусинів до народу пробивалась погорда. В.Площанський — один з їх лідерів, на судовому процесі 1882 р. свідчив: “...селяне і такі індивідуа, як Залуський, дуже рідко коли бувають у мене, але я не вхожу з ними в стосунки. “Слово” не для хлопів..., я не маю з хлопами ніякого діла”²³. З таких переконань бере початок теорія старорусинів про дві мови: простонародну — для просвіти селян, популярної літератури, і так звану літературну мову — для інтелігенції, науки, високої літератури, створену на етимологічній основі, з великими домішками церковнослов'янської, російської і польської лексики. Ця, так звана літературна, мова мала утримувати тяглість з традицією Київської Русі і єдність з “русским миром”, концепція якого і ґрунтувалась на цій традиції спільної державності.

Народовці зламу 70—80-х років рішуче відкидають таку теорію і всі свої надії покладають на народ, оголошуючи його головним полем своєї діяльності. Невдовзі вони голосно заявили про вірність трьом основам своїх політичних побудов: Династії, Святійшому Римському Престолові і Народові²⁴. “Ми мусимо уважати наш народ не бездушною і безмисльною машиною, котра, безумовно, піде туди, куди ми їй надамо направленьє, ні..., наш нарід вповні розуміє свої інтереси і своє добро”, — заявляло “Діло”²⁵. Виходячи з цього, народовці оголошують народну мову найвищою цінністю, “скарбонею нашого духа”, “великим завітом нашої предківщини”²⁶, “одним з найперших і найважливіших знамен народности”, зі смертю якого вмирає й народ²⁷. Вони виступають проти штучного виділення якоїсь окремої мови для інтелігенції. Покладення народної мови в основу літератури, як для простого народу, так і “високої”, підкреслювало єдність галицьких і надніпрянських українців та їх повну національну окремішність від росіян і “русского міра” старорусинів, що складало основу національно-політичної програми народовців.

На зламі 70—80-х років значно послаблюються романтичні елементи, характерні для настроїв ранніх народовців 60-х років. “Народництво”

останніх, як представників епохи романтизму, проявлялося насамперед у захопленні народною культурою, зближенні з народом і пізнанні його²⁸. Проте для лідерів народовців початку 80-х років, політичне становлення і діяльність яких припадає на епоху позитивізму, цього вже було недостатньо. Замало лише пізнати народ, треба, як зазначав В.Барвінський у листі до брата Олександра, підняти його з матеріального і морального занепаду, зробити з нього рідних братів, “піднести його на степінь нашої рівності”, і лише тоді “наша мужицька народність стане народністю”²⁹. Поряд з вірою в “дух часу”, “віщу силу слова” саме народовці злам 70—80-х років починають формувати “реальний” підхід до політики, чого так і не змогли зробити, хоч би частково, старорусини. Саме в ідеології народовців бачимо “сполуку ідеалістичних мотивів із реалістичним розумінням можливостей”³⁰, поетизації минулого, прославляння народних героїв, ідеї жертвності для народу — з розумінням політики як “купно — продажі”. Вони виразно наголошують на пріоритетності національних інтересів перед будь-якими іншими (слов’янськими, всеруськими тощо), оскільки “у життю народів нема посвячення. Нарід, котрий посвячає себе за другого, єсть дурнем і не знає, що робить. Найперша задача кожного народу єсть — стояти за своїми власними інтересами і дбати о своє власне утриманє”³¹. У передовиці “Діла” (1883 р.) виводиться “основний закон” політики: “Доки ми не будем представляти з себе моральної і матеріальної сили, доки ніщо нам надіятись на які-небудь уступства з сторони наших противників”. Тому автор закликає до внутрішньої організації: “Політика рахування на яку-небудь чужу, случайну помочь не єсть політикою розумних людей, але десператів... Розумний чоловік сам почне шукати під ногами опори”³².

Виходячи з цієї тези про відмову від політики “орієнтації на когось”, якої традиційно дотримувалися старорусини, а проведення політики “орієнтації на себе”, виходячи із засади, що сила не в пізнанні, а в дії, підставою якої є в свою чергу організація³³, народовські лідери починають формулювати основні пункти програми органічної праці. Вже в листі від 9 вересня 1882 р. до брата Олександра В. Барвінський вказує на необхідність такої “програми праці” для галицьких українців, з якої кожен знав би, що має робити сам і разом з іншими, щоб підносити наш народ³⁴. У цьому ж листі він виклав і свої думки на те, що мало б складати основу такої програми, а саме збереження народних звичаїв, одежі, поширення просвіти, організація читалень, господарських спілок, хорів тощо³⁵. У відповідь О. Барвінський виклав свій погляд на “програму органічної праці”, наголосивши на оживленні діяльності “Просвіти”, заснуванні власної книгарні, створенні господарсько-промислового товариства з якнайчисленнішими філіями в краю, співацьких товариств, виданні бібліотеки повістей, а також на перетворенні Товариства ім. Шевченка в наукове³⁶. У більш систематизованому вигляді він виклав свої думки у статті “Наші народні хиби і потреби”, де зазначив важливість і взаємозв’язок як морального, так і матеріального розвитку народу і наголосив на необхідності участі духовенства в реалізації програми органічної праці³⁷. Втілення в життя цієї програми, більш повну і завершену форму якій О. Барвінський надав у середині 90-х років³⁸, неминуче вело до створення сфери громадянського суспільства українців Галичини, появу якої ми й бачимо наприкінці XIX ст.

Чималий вплив у зверненні народовців на початку 80-х років до активної роботи серед народу, підняття ними питань соціально-економічного розвитку, створення програми органічної праці мав рух галицької молоді другої половини 70-х років і діяльність М. Драгоманова. На нашу думку,

можна погодитися з М. Грушевським, що останній “був неустанним і дуже різким проповідником європеїзації народівства і українофільства, надаючи йому прогресивного характеру, соціального змісту в дусі поміркованого соціалізму, і в цьому розумінні залишив глибокий слід в історії українського, особливо галицького відродження, яке дійсно вимагало впливу в такому напрямку”³⁹.

Діяльність т. зв. “молодих”, а також наддніпрянських українців мала великий вплив не лише на розвиток соціальної програми народовців, а й на чітку постановку ними ідеї національної єдності, соборності всіх частин України. З огляду на це, характерна аргументація народовців проти спроб введення на початку 80-х років латинських азбуки і церковного календаря для галицьких українців. Коли в 1859 р., під час звісної “азбучної війни”, головним аргументом “проти” була історична традиція, то у 80-і роки В. Барвінський зазначав, що “галицькі Русини не мають права вирікатись сеї віками освяченої звязи з своєю цілостею, бо інакше тільки довели би до розділу руського (в значенні українського. — *Б. Я.*) народа”⁴⁰. Він розумів і активно підносив у пресі те, що українське питання, а в цьому контексті і зв’язок галицьких та наддніпрянських українців, могло стати козирною картою у відносинах галичан з огляду на міжнародну ситуацію і складні австро-російські стосунки. Так, у листі до Я. Червінського від 4 листопада 1882 р. В. Барвінський писав, що у випадку урівняння прав галицьких українців в Австрії це знайшло б відлуння серед 15 млн. їх братів у Росії, “і в той час побачили б ми, чи колос не почав хитатися в своїх основах...”⁴¹. Тим самим він фактично намагався вивести українське питання на міжнародну арену, чого старорусини навіть не спробували зробити. У своїх писаннях про панславизм і міждержавні відносини вони не спинялися на значенні й ролі в них галицьких українців, які виступали тут завжди лише пасивним об’єктом.

В цьому ж контексті В. Барвінський говорить про релігійну толерантність як єдино можливу для українців зі “становища щироруського”, оскільки, крім українців-католиків, є ще значно більше українців-православних, “русинів як раз таких самих, як ми самі”⁴². Зазначимо, що загалом у період редакторства В. Барвінського “Діло” не підносило часто церковно-релігійного питання.

Роль української інтелігенції у зв’язку з цим, на думку народовців, полягає перш за все у духовному об’єднанні українців. На ній лежить “обов’язок покінчити ту нашу дезорганізацію народну і витворити між розсипаними силами народними ту духову звязь національної свідомости і взаємности, що може оживити не тільки саму інтелігенцію, але і маси народу”, а тому вона повинна активніше працювати на “полі політичної агітації”⁴³. Так, І. Франко порівнював політичне безсилля народу зі скалою, яка з виду холодна і пасивна, але всередині у ній дрімають іскри великого вогню, і “треба доброї сталі, треба сміливої і совісної праці, щоби з того каменю викресати іскру. Такою сталлю повинна бути інтелігенція”⁴⁴.

Чимала роль відводилась їй у висловленому П. Кулішем у “Зазивному листі до української інтелігенції” й відразу ж підхопленому народовцями в “Ділі” заклик до створення власної модерної української культури⁴⁵. Лише таким чином, на думку П. Куліша і народовців, українці врятують свою національну окремішність. Це співзвучно з тезами сучасних націоналогічних концепцій, згідно з якими, модерні національні культури країн Центрально-Східної Європи, як і нації загалом, творилися т. зв. національними будителями у другій половині XIX ст. У цьому процесі велику роль відігравало створення сучасної літератури і медіа-простору загалом, а

також системність у діяльності, продумана програма, що було загалом характерним для позитивізму.

Це добре розуміли лідери народовців початку 1880-х рр. І. Белей вважав, що “іменно найбільша частина наших політичних блудів походила з того, що ми ішли наосліп, без виразної програми, не знаючи, чи ми ідемо до Києва, чи до Кракова, чи до Москви, а кінець-кінцем... ми попросту топталися і моталися на місці і, стративши не одну щасливу пору ділання, опинилися нині на незavidнім становищі політичного зерна”⁴⁶.

Головним пунктом народовських програм незмінно був постулат про самостійність “русько-українського” народу і його національну окремішність від поляків і росіян. Так, зазначаючи основи програми “Діла”, сформульованої В. Барвінським і прийнятої всім народовським табором на початку 80-х років, А. Горбачевський на першому місці ставить постулат про те, що “...Ми Русини галицькі єсємо невідлучною частею 17-мільйонного народу руского, по своїй мові і по всім признакам етнографічним, як також по історичним відрубного зарівно від Великоросів, як і Поляків”⁴⁷. Тим самим заперечувалось твердження старорусинів про культурно-історичну, а на тій основі і національну спорідненість українців і росіян.

Чимало місця у своїх програмних статтях і заявах народовців відводили також з’ясуванню стосунків з поляками і старорусинами. Щодо поляків вони здебільшого виступали за примирення, угоду, але лише за умови повного урівняння в правах з ними галицьких українців. В. Барвінський нагадував, що “в Галичині стрілися тільки частини обох тих народів. Кожда частина не може, а бодай не повинна забувати про свою народну цілість. Коли єсть обов’язком кожної одиниці пам’ятати про загальне і для загальної трудитися, щоб в добрі загально і своє добро найти, то тим більше обов’язком цілої частини народної пам’ятати про цілу свою народність і для її добра трудитися”⁴⁸. На його думку, в Галичині “єсть ся точка Архімеда, з котрої може успішно подвинути Русин свою, а Поляк свою національну справу”⁴⁹.

У відносинах із старорусинами народовці прагнули знайти певний *modus vivendi* на основі праці для добра галицьких українців. Періодично поновлювані аж до 1879 р. спроби угоди і об’єднання двох сторін не приносили успіху, головним чином внаслідок розходження “у поглядах на поняття о руській народності”⁵⁰.

У зв’язку з нашім “процесом О. Грабар” і справою Гниличок народовці на початку 80-х років у своїх програмних статтях часто порушували питання панславізму, слов’янської ідеї (відрізняли її від панросійської). С. Качала, зокрема, закликав: “Пам’ятаймо, що ми не тільки Русини, але й Слав’яне, що поповнили бисємо чорну зраду на нашій вспільній матері, колиби легко цінилисьмо руськість, або вирікались слав’янської ідеї... А так просвіта і розвій малоросійської літератури най буде віра наша, праця наша, а ідея слав’янська — наша надія, тогді вража сила не зможе нас побороти”⁵¹. Він, по суті, повторює тези Кирило-Мефодіївського товариства, кажучи, що Мала Русь має за “повисшу задачу” “зближення Слав’ян, статися тим звеном, совокупляючим слав’янські племена”, чого через різні обставини не може зробити Москва чи хто інший⁵².

На початку 80-х років народовці звертають увагу на важливість популярної літератури, белетристики, публіцистики і домашнього побуту у національному вихованні, оскільки “не тільки школи і уряди польонізують нас; ми самі польонізуєм себе ще гірше вдома. Наші сини і брати, а особливо наші доньки і сестри читають і зачитуються польськими пустословними повістями, польськими кvasно патріотичними і шумно фразистими поезіями, польською популярною, т. є. крайне безкритичною і шляхетсь-

ко-сторонничою історією. Звідси вони набирають того польського духа...”⁵³. При цьому народовці відразу ж відкидають можливі звинувачення в шовінізмі, бо не виступають проти адаптації чужих елементів до національної культури, щоправда, за умови, що вони “розумні, здорові і хосенні * для піднесення людей”, але безкомпромісно виступають проти чужого, коли воно “псує наш смак літературний і артистичний, псує наш народний характер”⁵⁴. Для боротьби з такою духовною асиміляцією народовці закликають просто “засипати” Галичину українською белетристикою, популярною літературою, перекладами кращих творів іноземних авторів⁵⁵. З цією метою вони організували видання “Бібліотеки найзнаменитших повістей”, “Руської історичної бібліотеки”, “Дрібної Бібліотеки”, “Русько-Української Бібліотеки”, а продаючи цю літературу за низькими цінами, зробили її доступною широким верствам населення.

Крім цього, народовці закликали до ґрунтовної реформи приватного життя, виховання молодшого покоління, яке має “впоювати в дітей наших від маленькості гарячу, майже фанатичну любов до рідного люду”⁵⁶. Вони звертали особливу увагу на виховання жіночого покоління в національному дусі⁵⁷, вважаючи, що без цього “не появляться люди, готові до самопожертв для добра свого народу, без чого народна справа не буде розвиватися”. “Головною нашою хибойо есть, що, може, замало виховуємо таких людей твердого характеру, готових до самопожертвування, що замало умієм цінити таких людей... Тут головна задача нашого народного виховання”⁵⁸. У цьому контексті слід зазначити майже повне припинення політичних (а в тогочасних відносинах — і національних) міграцій з одного табору в інший, що було значною мірою характерним для політичного життя галицьких українців у попередні десятиліття (наприклад, перехід у 1867 р. одного з найяскравіших представників першого покоління народовців К. Климковича у редакцію слов’янофільської “Славянської Зари”, власником якої був русофіл Ливчак⁵⁹). Можемо погодитися з О. Середою, що “оскільки національна свідомість ранніх народовців (60-х років. — Б. Я.) не була успадкована в родинних домівках чи на шкільних лавах, а сформувалась вже у зрілому віці, то дехто з них вважав можливим змінювати її відповідно до політичної ситуації”⁶⁰. Як писав ще Френсіс Бекон, “звичка є міцнішою за все, коли бере початок в юні роки; це і називається вихованням”⁶¹, а національна і політична свідомість народовських діячів, які розпочали активну діяльність у другій половині 70-х років XIX ст., власне й була сформована під час навчання в гімназіях, головним чином у так званих “громадах”. Це, а також формулювання чітких програмних засад, загострення міжпартійної боротьби в таборі галицьких українців у 70-х роках і привело, на нашу думку, до зменшення політичних міграцій, міцності національних переконань.

Наголошуючи на важливості домашнього виховання, популярної літератури, народовці виступають фактично за тотальне поширення органічної праці, яка, на їх думку, повинна обіймати всі сторони і закутки народного життя. Важливу роль вони відводили новій українській літературі, що розвинулась в Україні від часів Гр. Квітки-Основ’яненка та Т. Шевченка. Народовці вважали, що це “справді народна література, бо на народній основі оперта і весь нарід обнимаюча — дала нам тверду основу нашого національного розвою, вона пояснила нам сутність нашої народності і указала нам ясну дорогу”. Більше того, вони були переконані в тому, що силою цієї літератури огорнули в національному русі “цілий нарід..., яко цілість, покликану до рівноправного життя”⁶².

Та чи не найважливішим, на нашу думку, в історії галицького народництва початку 80-х років є те, що вони не зупинилися на рівні теорій,

ідеологій, програм, що було характерно для них у 60—70-і роки, а проголосивши, що “сила — в дії”, почали діяти, згідно з ними.

Політична діяльність. Для пропаганди своїх поглядів серед інтелігенції і широких мас населення народівці розпочали видавництво “Діла” (В. Барвінський — з 1880 р.) і “Батьківщини” (Ю. Романчук — з 1879 р.). Вони дуже добре розуміли значення періодичних видань у формуванні національної свідомості, а також у політичній пропаганді⁶³. Вже в перший рік свого існування ці газети здобули велику популярність і повагу серед галицьких українців, значно потіснивши мляве старорусинське “Слово”. Оцінюючи, зокрема, “Батьківщину” “після опінії самих селян”, О. Барвінський у листі до брата Володимира зауважив, що “так не дерлись (селяни і міщани. — Б. Я.) за ніякою газетою і се не пересада!”⁶⁴. Чи не найкраще про поширення “Діла” і “Батьківщини” свідчать їх опоненти з табору старорусинів. Так, у зачитаному на т. зв. процесі О. Грабар у 1882 р. листі до О. Моркова (редактора “Пролома”) І. Наумович (редактор “Науки” і активний діяч старорусинського табору) пише, що лише об’єднанням “Слова” і “Пролома” (старорусинські органи) в одну газету можна запобігти дальшому поширенню “Діла” і “Батьківщини”, тому що ці газети починають уже й там поширюватися, де їх спочатку не хотіли навіть до рук брати⁶⁵. Крім цього, видавництво “Діла” посприяло гуртуванню й появи нових “людей праці і знання”, молодшого покоління народівців, недавніх студентів, які далеко не в усьому погоджувалися зі своїми старшими товаришами.

Однак, вступаючи на політичну арену на початку 80-х років, народівці, очолювані В. Барвінським, не наважилися різко розірвати всі стосунки зі старорусинами і виступити проти них. У той час вони вважали оптимальною для себе політику лавірування у ставленні як до старорусинів, так і до поляків. Різкий виступ проти перших і угода з другими могли похитнути позиції народівців в українському суспільстві, здобуті важкою працею протягом останніх двох десятиліть. Водночас співпраця із старорусинами обмежувалась головним чином спільним проведенням виборчих кампаній, всенародних віч, посиленням делегацій у Відень. Щоправда, ініціатива і тут була явно на стороні народівців. Їхня діяльність у той час була спрямована на перетягнення від старорусинів до себе багатьох діячів, здебільшого в провінції, які ще не мали остаточно сформованих національно-політичних поглядів і вагалися у своїй прихильності до якоїсь із сторін⁶⁶. Саме тому В. Барвінський і розпочав видавництво “Діла” етимологічною правописом, а не фонетикою, щоб “формою не відлякувати нашої публіки старовірської, а віщипити в неї правдиві ідеали народні”⁶⁷.

Вагому роль у цьому процесі відіграло всенародне віче 1880 р., проведене з ініціативи і під керівництвом народівців (В. Барвінського, зокрема). Вони залучили до участі в ньому також і старорусинів, внаслідок чого, як це зазначив К. Левицький, ті “мусіли піддатися команді народної партії і не посміли прилюдно зрадитися зі своїми об’єдинительними замірами, не виключаючи самого І. Наумовича”. За допомогою віч народівці намагалися втягувати широкі маси населення до політичної акції. Так, у вічі 1880 р. взяла участь значна кількість селян, а не лише духовної і світської інтелігенції, а тому можна погодитися з К. Левицьким, що це був “великий почин у ділі демократизації нашої (у значенні народівської. — Б. Я.) роботи”⁶⁹. Крім всенародних, народівці розпочали скликання і місцевих віч (українців м. Львова, окружне віче в Долині у 1884 р. та ін.), на яких увага зверталася більше на місцеві проблеми, ніж на загальні. Варто зауважити, що всі реферати і резолюції як на всенародних, так і на місцевих вічах готували й оголошували народівці. Це свідчило про їх перевагу

над старорусинами як в активності, так і в наявності відповідно підготовлених, високоосвічених партійних кадрів. Згодом започаткована народовцями традиція скликання віч (всенародних, повітових, громадських) стала невід'ємним елементом політичної культури галицьких українців кінця XIX — початку XX ст., і її активно використовували всі політичні течії. Слід при цьому зазначити, що, як випливає з листа В. Барвінського до С. Качали, скликанням віч народовці хотіли компенсувати брак своєї власної політичної організації, на створення якої вони ще не мали наприкінці 70-х років відповідних сил, як матеріальних, так і людських ⁷⁰.

Значна активізація політичної діяльності всіх галицьких політичних течій, а особливо народовців, традиційно спостерігається під час виборчих кампаній. На початку 80-х років, виходячи зі своєї моделі взаємовідносин “еліта — народні маси”, вони запропонували кардинально змінити спосіб їх ведення, якого традиційно дотримувалися старорусини. Вихідним пунктом діяльності народовців була вимога до діячів обох партій налагодити тісний зв'язок з виборцями, оскільки “при виборах ходить в першій лінії о їх інтереси” ⁷¹. Для цього вони радили скликати передвиборчі збори, на яких кандидати у посли особисто зустрічались би з виборцями і викладали їм свої погляди. “Предсіж годі вимагати, — писало “Діло”, — щоби наші виборці вічно віддавали голоси на людей, котрих ледви з імені або з лиця знають” ⁷². Таким чином, як вважали народовці, “учули б ми з его (народу. — Б. Я.) власних уст его погляди, его потреби, замість виступати в его імені з нашими власними поглядами” ⁷³. Виходячи з цього, при висуванні руським центральним виборчим комітетом кандидата у посли в певному окрузі вирішальний голос повинні були мати самі виборці того чи іншого округу, а тому народовці закликали відмовитись від дотеперішньої практики, коли часто наперекір майже однодушній волі виборців їм нав'язували небажаного кандидата задля волі і певних інтересів кількох людей ⁷⁴. Перед українськими депутатами народовці ставили завдання відновлення “поваги руського посла” після невдалих дій депутації попереднього скликання, а тому “кандидат в посла має бути чоловіком чесного характеру, образованием, трудолюбивим і здібним” ⁷⁵. Саме з намаганням дотримання таких засад і була проведена виборча кампанія 1883 р. спільним (народовсько-старорусинським) виборчим комітетом. Народовці здобули більше посольських мандатів, ніж старорусини, що засвідчило злам у співвідношенні сил в українському русі на користь перших **. Незважаючи на певне зменшення кількості сеймових руських послів, результати виборів загалом можна було вважати задовільними, перш за все з огляду на якісні зрушення, а також беручи до уваги шалену протидію крайової адміністрації.

Віча і вибори зумовили значну активізацію народних мас. Так, уже на вічі 1883 р. активну участь у дискусії і прийнятті резолюцій брали селяни і міщани ⁷⁶. З допомогою народовців почалося створення повітових політичних організацій (наприклад, “Народна Рада” в Долині ⁷⁷). Їх лідери неодноразово наголошували на важливості проведення цієї роботи в провінції. На значення діяльності народовців серед селян і міщан вказував і І. Франко, зауважуючи, що до того “ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував вяснити народів. До самого 1880 р. вся маса нашого народу жила в поглядах, що найвищу й одиноку власть у державі має цар, що він може все зробити” ⁷⁸.

Крім політичної пропаганди, народовці продовжували активну культурно-просвітницьку діяльність серед селян і міщан, яка також часто використовувалася в політичних цілях. Вони добилися справжнього прориву у справі відкриття сільських читалень. У цьому їм допоміг взірцевий Статут і детальний опис того, як заснувати читальню, надрукований “Про-

світою” і розісланий у села й містечка. Про результати такої акції свідчить те, що коли 1876 р. в “Просвіті” було всього 6 читалень⁷⁹, то лише за один 1882 р. до неї вступило 39 нових читалень⁸⁰. Крім суто просвітницьких, народовці на початку 80-х років ставлять перед читальнями також господарсько-економічні завдання. Активним діячем на ниві економічної самоорганізації руського селянства у той час виступав Д. Танячкевич, засновник широко відомого тоді селянського запомогового товариства “Правда Закомарнянська”. Він же написав і видав за допомогою “Просвіти” вірцевий Статут і детальну інструкцію, як створювати товариства такого типу. Це привело до певного зростання їх кількості, щоправда не такого різкого, як у випадку з читальнями. З метою пропаганди народовці часто друкували в “Ділі” та “Батьківщині” дописи з сіл, в яких розповідалося про блага, в першу чергу матеріальні, які принесли їм економічна і політична самоорганізація, тверезість, самоусвідомлення.

Для піднесення національної свідомості інтелігенції і народних мас особливо активно у 80-х роках почали використовувати щорічне відзначення роковин смерті Т. Шевченка вечором пам’яті. Ініціатором того, щоб “явно, у великій громаді”, широко проводити такі вечори, виступив у 1876 р. В. Барвінський. “Не будьмо шкаралупниками, — писав він у листі брату Олександру 4 березня 1876 р., — не біймося перед світом голосити наших ідей..., щоб наші і не наші знали, що то ми, що то українофіли”⁸¹. До того вечори пам’яті Шевченка проходили в невеликій громаді майже виключно львівських народовців (та й то не всіх), у малих залах “Руської Бесіди”, які могли вмістити до 100 чоловік. На думку В. Барвінського, якби народовці мали достатню силу, то найкраще було б вшановувати пам’ять Шевченка мітингами по всій Галичині. Він наголошував на практичній стороні справи, а саме на важливості таких вечорів у приверненні молоді до української національної ідеї: “Маю навіть ту певність, що половина молодіж і поважних навіть людей, що тепер лізе в московський або польський табір, пригорнеся до нас, як тільки ми ясно скажемо перед світом, чого ми добиваємось, чим був наш нарід і чим він має бути”⁸². При цьому він вказував на відзначення роковин смерті Шевченка у 1875 р., “які зблизили Кружкову * молодіж до нас. “Слово” ізольоване, русофілізм упадає. Ще одно тепле слово, мудре дальше поступоване, а буде річ доконана, не буде русофільської молодіж. Ми через 10 літ відправляли панахиди..., обходили вечори без панів і бюрократів в Бесіді — та що з того? Де ті результати? Надто гнила, надто оспала ще наша громада, щоб не потребувала електризації, публічної проби, засилку новими силами...”⁸³. За ініціативи і якнайактивнішої участі В. Барвінського вечори пам’яті Т. Шевченка перетворилися на початку 80-х років у поважну демонстрацію української національної ідеї, надавали галицькому українському суспільству необхідний йому певний заряд “електризації” і з часом привели до культу Шевченка в Галичині.

Крім безперечних позитивних моментів, були в політичній діяльності народовців і свої мінуси, недоліки. Чи не найбільшим з них було нетолерантне ставлення до “молодших”. Як зазначало “Діло”, “сили молодші, хоч би як спосібні і придатні, ігноруються з авторитетоманії”⁸⁴. Так само дуже напруженими були стосунки лівого крила народовців на чолі з І. Франком і “старшого” проводу. Це вело до ослаблення, в першу чергу, самого народовства внаслідок браку нових, свіжих сил.

Не прикрашала народовців і їх причетність до появи такого феномена, як “проскрибовані”, “виєлімінувані зі суспільности”, на що вказував ще М. Драгоманов⁸⁵. І. Франко у споминах “В поті чола”, згадуючи про свій перший арешт, писав, що “не сама тюрма була для мене найтяжчою

спробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі, — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільності, кинений на нас, страшенно болів мені. Мене викинено з “Просвіти”, заборонено приходити на “Бесіду”, а люди з старших, котрі хотіли мати зі мною яке-небудь діло, бачились зі мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало”⁸⁶. Як згадувала О. Пчілка, Ом. Огоновський відмовився передати Франкові 50 руб. від Драгоманова, боячись, щоб його, “чоловіка статочного”, не звинуватили в зносінах з людьми непевними⁸⁷.

Крім того, як зазначає М. Драгоманов, “добра половина полеміки народовців проти москалефілів, як і остатніх проти перших, єсть пряме доносництво”⁸⁸, хоч саме це явище народовці різко засуджували. Багатьох їх чільних діячів характеризувала нерішучість у діяльності через побоювання втратити популярність⁸⁹.

Брак досвіду української галицької інтелігенції на політичному полі діяльності, а також процес політичної організації знизу призвели до появи лідерчуків, про яких О. Барвінський писав: “Мало не кожний із глухого закутка краю, що в найліпшій случаю передплачував одну з руських часописей..., вважав себе політиком, покликаним до надавання напрямку народній політиці”⁹⁰.

Не найкращими були й особисті стосунки між деякими з лідерів народовців, наприклад К. Сушкевича і Ом. Партицького⁹¹, що часто негативно позначалося на ефективності спільної роботи. Взагалі народовців того часу можна швидше охарактеризувати як широкий національно-демократичний рух, ніж як монолітну групу.

Можна назвати ще такі недоліки їх політичної діяльності, як перекладення всієї роботи на кількох людей, несприйняття критики, монополізація проводу львівськими народовцями (деяких “старших”, яких М. Драгоманов назвав “львівськими олігархами”⁹²), а також приєднання до народовського руху людей, які, зі слів Л. Лукашевича, “не мають нічого спільного з принципами народовства”⁹³.

Взагалі прорив народовців на політичному полі діяльності можна вважати заслугою кількох “молодших” з них (перш за все В. Барвінського, а також В. Навроцького, Ю. Романчука, Д. Гладилевича, І. Белея), які своєю активністю на тлі пасивності і бездіяльності решти, зокрема “старшого” проводу, зуміли надати народовецькому руху на початку 80-х років нового прогресивного напрямку і вивести його на принципово новий, вищий рівень.

Результати діяльності народовців уже на початку 80-х років були вагомими. Чи не найважливішим було перехоплення ними ініціативи у старорусинів у політичній діяльності і швидке зростання їх впливу серед інтелігенції і простих людей. Це, зокрема, простежується в динаміці кількості читалень “Просвіти” і “Товариства ім. М. Качковського”. Так, у 1876 р. у народовців було лише 6 читалень і кілька сотень членів, тоді як у старорусинів — 161 читальня і близько 6 тис. членів⁹⁴. Та вже у 1882 р. “Просвіта” мала більше сотні читалень і близько 1500 членів, які доволі справно платили внески, тоді як “Товариство ім. Качковського” — близько сотні читалень і трохи більше 1000 членів, які не справно сплачували свої внески⁹⁵. Ще виразніше про зростання впливу народовців свідчить той факт, що з 46 руських читалень, створених у 1882 р., 39 стали членами “Просвіти”⁹⁶.

Таким чином, принципово відмінний від старорусинського підхід до розуміння народу і його ролі привів народовців до формування нової для галицьких українців моделі взаємовідносин “еліта — простий народ”, створення перших українських програм органічної праці, утвердження

нового реалістичного розуміння політики і, врешті, до творення нової української культури в Галичині. Ці підвалини визначили головні напрями політичної діяльності народівців, зокрема активну політично-пропагандистську, культурно-просвітницьку і господарську роботу серед галицького українського селянства і міщанства, започаткування вічевої традиції в Галичині, зміни моделі виборчої кампанії і виборчих технологій, політичну організацію провінції. З огляду на це, ми можемо погодитися з твердженням В. Барвінського, що 1882 р. був роком “всесторонньої переміни, руйни і обнови”. “Не знаємо, — писав він, — як будучий історик теперішності найменує цей 1882 р., в кождім, однак, случаю буде він початком нової доби життя Галичини”⁹⁷.

¹ Серед О. Національна свідомість і політична програма ранніх народівців у Східній Галичині (1861—1867) // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 199—214; Мудрий М. Галицькі народівці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Молода нація. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 213—219.

² Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. — Львів, 1996; Її ж. Проблема консолідації національно-політичних сил українського галицького суспільства у 90-х рр. XIX ст. // Молода нація. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 198—212.

³ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890—1894. — Львів, 2000, інші праці.

⁴ Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX ст. — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 231—268; Макачук С. Москвофілство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. — 1914) // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 32. — Львів, 1997. — С. 82—98; Турій О. Галицькі русини між москвофілством і українофілством (до питання про т. зв. “старорусинство”) // III Міжнародний конгрес українців. — Історія. — Харків, 1996. — Ч. 1. — С. 106—112.

⁵ Німка А. - P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860—1890). — Cambridge, Mass., 1983.

⁶ Німка А. - P. The Construction of Nationality in Galician Rus. Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation. Edited by R. G. Sunny and M. D. Kennedy. — Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1999. — P. 106—164.

⁷ (Барвінський В.) По процесі // Діло. — 1882. — Ч. 57 (24 липня / 5 серпня).

⁸ Серед О. Назв. праця. — С. 202—205.

⁹ Детальніше про національний світогляд старорусинів — русофілів див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 231—268.

¹⁰ Серед О. Назв. праця. — С. 203.

¹¹ Мудрий М. Листування Б. Дідицького з В. Барвінським як джерело до вивчення українського національного руху в Галичині початку 80-х рр. XIX ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника НАНУ. Матеріали конференції 20—21 вересня 1996 р. — Львів, 1999. — С. 54.

¹² Мудрий М. Галицькі народівці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Молода нація. — Вип. 3. — К., 1996. — С. 214—215.

¹³ Оленицький Є. Сторінки з мого життя. — Львів, 1935. — Ч. 1 — С. 114.

¹⁴ Велика історія України. — Т. 2. — К., 1993. — С. 237.

¹⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. — Ч. 3, зош. 7. // Відділ рукописів Інституту літератури НАНУ (далі — ВР ІЛ НАНУ), ф. 135 (О. Барвінського), № 9, арк. 284.

¹⁶ ВР ІЛ НАНУ, ф. 100 (І. Белея), № 1060.

¹⁷ По виборах // Діло. — 1883. — Ч. 64.

¹⁸ Новий намісник Галичини // Діло. — 1883. — Ч. 87.

¹⁹ [Барвінський В.] Політика шовінізму // Діло. — 1892. — Ч. 82.

²⁰ Танячків Д. Письмо до громади // Мета... — 1863. — Ч. 3. — С. 252—253.

²¹ Див., наприклад: Зубрицький Д. История древнего галичско-русского княжества, “Иллюстрированная народная история Руси”, видана Товариством ім. М. Качковського, і “Ілюстрована історія Русі” авторства О. Барвінського, видана “Просвітою”.

²² Серед О. Назв. праця. — С. 208.

²³ Процес О. Грабар о головну зраду // Діло. — 1882. — Ч. 44.

²⁴ До наших виборців // Діло. — 1885. — Ч. 54.

²⁵ Вибори до сойму // Діло. — 1883. — Ч. 16.

- ²⁶ Огляд словесної праці Русинів українських в р. 1882 // Діло. — 1883. — Ч. 5.
- ²⁷ (Б а р в і н с ь к и й В.) По процесі о головну зраду // Діло. — 1882. — Ч. 59.
- ²⁸ С е р е д а О. Назв. праця. — С. 208.
- ²⁹ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2295.
- ³⁰ Ш л е м к е в и ч М. Галичанство // Політологічні читання. — 1993. — № 1. — С. 261—262.
- ³¹ Наш погляд на польське питанє // Діло. — 1883. — Ч. 38.
- ³² Наше теперішнє положенє // Діло. — 1883. — Ч. 19.
- ³³ Наше теперішнє положенє. II // Діло. — 1883. — Ч. 21.
- ³⁴ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2340.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же. — № 2150.
- ³⁷ Наші народні хиби і потреби (Замітки Подолянина) // Діло. — 1881. — Ч. 59.
- ³⁸ Див.: А р к у ш а О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). — Львів, 1997. — С. 21—34.
- ³⁹ Г р у ш е в с ь к и й М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 335.
- ⁴⁰ (Б а р в і н с ь к и й В.) Політика шовінізму // Діло. — 1882. — Ч. 83.
- ⁴¹ Цит. за: Ч о р н о в о л І. Назв. праця. — С. 214.
- ⁴² (Б а р в і н с ь к и й В.) По процесі о головну зраду // Діло. — 1882. — Ч. 59.
- ⁴³ Задачі рускої інтелігенції на Україні // Діло. — 1882. — Ч. 32.
- ⁴⁴ Ф р а н к о І. Наше теперішнє положенє / Зібрання творів у 50 тт. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 317.
- ⁴⁵ Огляд словесної праці Русинів українських в р. 1882 // Діло. — 1883. — Ч. 5.
- ⁴⁶ Наш погляд на польське питанє // Діло. — 1883. — Ч. 38—39.
- ⁴⁷ (Г о р б а ч е в с ь к и й А.) “Володимир Барвінський” // Діло. — 1883. — Ч. 9—10.
- ⁴⁸ (Б а р в і н с ь к и й В.) По процесі // Діло. — 1882. — Ч. 66.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ (Б а р в і н с ь к и й В.) Яка може бути згода межі Русинами // Діло. — 1881. — Ч. 92.
- ⁵¹ К а ч а л а С. По вічу // Діло. — 1881. — Ч. 23.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Наше теперішнє положенє // Діло. — 1883. — Ч. 23.
- * Хосенні (діал.) — корисні.
- ⁵⁴ Наше теперішнє положення // Діло. — 1883. — Ч. 23.
- ⁵⁵ (Б а р в і н с ь к и й О.) Організація суспільної праці Русинів // Діло. — 1883. — Ч. 70.
- ⁵⁶ Організація наших народних сил // Діло. — 1883. — Ч. 38 і 39.
- ⁵⁷ (Б а р в і н с ь к и й О.) Організація суспільної праці Русинів. — Ч. 67.
- ⁵⁸ Наші десперанти // Діло. — 1881. — Ч. 24.
- ⁵⁹ С т у д и н с ь к и й К. До історії взаємин Галичини з Україною. — Львів, 1927. — С. 1.
- ⁶⁰ С е р е д а О. Назв. праця. — С. 213.
- ⁶¹ Людина і політика. — 2000. — № 5. — С. 71.
- ⁶² Там же.
- ⁶³ ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 2700 (лист Д. Савчака І. Белею від 18.XII.1886 р.).
- ⁶⁴ Там же, ф. 135, № 2155.
- ⁶⁵ Процес О. Грабар о головну зраду // Діло. — 1882. — Ч. 45.
- ⁶⁶ Б а р в і н с ь к и й О. Спомини з мого життя. — Ч. III, зош. 4. // ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 7, арк. 185.
- ⁶⁷ Там же, арк. 183.
- ⁶⁸ Л е в и ц ь к и й К. Історія політичної думки галицьких українців. — Ч. 1. (1848—1900). — Львів, 1926. — С. 187.
- ⁶⁹ Там же. — С. 188.
- ⁷⁰ ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 1060.
- ⁷¹ Вибори до сейму. II // Діло. — 1883. — № 16.
- ⁷² Обов'язки репрезентантів народу // Діло. — 1883. — № 49.
- ⁷³ Організація наших народних сил. ІУ // Діло. — 1883. — № 37.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ Вибори до сейму. II // Діло. — 1883. — № 16.
- ** Тут, щоправда, слід враховувати традиційні для галицьких виборів великі зловживання, які більше або менше викривляли реальне співвідношення сил.
- ⁷⁶ Народне Віче Русинів з д. 17 (29) червня 1883 року // Діло. — 1883. — Ч. 69.
- ⁷⁷ Рада Народна в Долині // 1881. — Ч. 78.
- ⁷⁸ Ф р а н к о І. З останніх десятиліть XIX віку / Зібрання творів в 50 тт. — Т. 41. — К., 1984. — С. 473.
- ⁷⁹ Ч о р н о в о л І. Назв. праця. — С. 30.

⁸⁰ Промова вп. Д-ра Ом. Огоновського на загальних зборах товариства “Просвіта” 21 січня (2 лютого) с. р. // Діло. — 1883. — Ч. 8.

⁸¹ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2295.

⁸² Там же.

* Академічний Кружок — організація українських студентів Львівського університету.

⁸³ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2295.

⁸⁴ Діло. — 1883. — Ч. 63.

⁸⁵ Д р а г о м а н о в М. Відповідь рецензентові “Діла” на 3—4 випуски моїх “Австроруських споминів” (лист в редакцію “Діла” 26.V.1890) // ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 456, арк. 23.

⁸⁶ В о з н я к М. Нариси про світогляд І. Франка. — Львів, 1955. — С. 156.

⁸⁷ П ч і л к а О. І. Франко і його праця // ВР ІЛ НАНУ, ф. 28, № 171, ак. 29—30.

⁸⁸ Д р а г о м а н о в М. Назв. праця // ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 456, арк. 16.

⁸⁹ Б а р в і н с ь к и й О. Спомини з мого життя. — Ч. III, зош. 7 // ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 8, арк. 268.

⁹⁰ Там же, № 10, арк. 327.

⁹¹ ВР ІЛ НАНУ, ф. 135, № 2308.

⁹² Д р а г о м а н о в М. Назв. праця // ВР ІЛ НАНУ, ф. 100, № 456, арк. 10.

⁹³ Там же, арк. 22.

⁹⁴ Ч о р н о в о л І. Назв. праця. — С. 30.

⁹⁵ (Б а р в і н с ь к и й О.) Організація суспільної праці Русинів. — Ч. 64 і 65.

⁹⁶ Там же. — Ч. 61.

⁹⁷ (Б а р в і н с ь к и й О.) Огляд на рік 1882 // Діло. — 1883. — № 1.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії української революції

Т. В. ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ (Івано-Франківськ)

Дипломатична боротьба навколо проблеми українського представництва на мирній конференції в Ризі (вересень 1920 — березень 1921 рр.)

Ризька мирна конференція (1920—1921 рр.) була важливим етапом в історії України. Радянсько-польські переговори влітку 1920 р. засвідчили, що українське питання стане ключовим у роботі конференції¹.

Ситуація в Україні напередодні конференції залишалася складною: окупація українських земель польською і радянською арміями, економічна криза, внутрішня нестабільність. Це створювало сприятливі умови для політичних комбінацій її сусідів — Росії та Польщі.

Уряд УНР, опираючись на українсько-польське союзництво, оформлене Варшавським договором (квітень 1920 р.), розраховував представити Україну на мирній конференції в Ризі. 2 вересня 1920 р. сенатору С. Шелухіну надійшло уповноваження на участь у конференції, підписане головою Ради міністрів УНР. 5 вересня С. Шелухіна було призначено головою делегації УНР, В. Кедровського — заступником².

З метою забезпечити участь делегації УНР на переговорах Директорія направила до польського уряду ноту, в якій вказувалося на “негативні сторони відсутності української делегації на мирних переговорах в Ризі”, що загрожує “найбільш життєвим інтересам УНР”³. Уряд УНР пропонував польському уряду звернутися з цим питанням до політичного керівництва РСФРР⁴.

11 вересня 1920 р. міністр закордонних справ Польщі Е. Сапега надіслав по радіо запит до уряду радянської Росії, в якому порушувалося питання про допущення делегації УНР до засідань Ризької конференції. Наступного дня від наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна надійшла відповідь: “Так званої Української демократичної республіки взагалі не існує, оскільки Україна є незалежною Радянською Республікою, союзною з Росією і бере разом з нею участь у переговорах в Мінську і Ризі”⁵. Далі зазначалося, що “між РСФРР і УСРР уже підписано договір, і потреби в новому немає”⁶. Нота Г. Чичеріна засвідчила той факт, що уряд РСФРР в українському питанні не йшов на жодні компроміси і прагнув на Ризькій конференції домогтися визнання легітимності уряду радянської України. Тому 22 вересня 1920 р., виступаючи перед пресою, Г. Чичерін демагогічно заявляв: “Український народ вже категорично висловив свою волю бути в зв’язку з Радянською Росією, і тому російський радянський уряд не може зрадити український народ і віддати його під ненависне ярмо поляків”⁷.

Категорична відмова уряду РСФРР допустити делегацію УНР до участі в Ризькій конференції викликала обурення в українському політичному середовищі. Оцінюючи радянську заяву, С. Шелухін в інтерв’ю газеті “Narszod” заявив: “Проаналізувавши докладно становище російської більшовицької політики в українській справі, тоді стане ясно, що декларація Чичеріна є нічим іншим як пустими демагогічними словами”⁸. 16 вересня 1920 р. уряд УНР опублікував ноту-протест з приводу заяви Г. Чичеріна. “Фактично ця так звана совітська Україна є не незалежна, — читаємо в ноті, — бо нею править Московщина”, а декларація Чичеріна “не опирається ні на які факти, вона не має іншої цілі, як тільки збаламучення публічної opinio в Європі і робітництва у цілому світі”⁹. За таких обставин, зазначалося в ноті, польський уряд зобов’язаний домагатися від усього радянського уряду, а не тільки від Г. Чичеріна, визнання “в офіційному акті повної незалежності України”¹⁰. В ноті Міністерства закордонних справ УНР урядові Польщі від 18 вересня 1920 р. висловлювалася надія, що польська делегація “докладе” із свого боку при мирових переговорах з Росією належних зусиль і старань не лише в напрямі охорони прав та інтересів Української Народної Республіки, як свого союзника, але при можливості також придбання для неї відповідних політичних користей”¹¹.

Але розрахунок Директорії на підтримку з боку уряду Польщі не виправдав себе. Ризька мирна конференція розглядалася польським урядом виключно як реальна можливість розширення кордонів Польщі за рахунок західноукраїнських і західнобілоруських земель. Про це свідчить лінія перемир’я, накреслена в ході дебатів Радою оборони Польщі, якої польські делегати повинні були домагатися в Ризі: на півдні по р. Збруч і далі на північ, по кордону Східної Галичини, потім до р. Свіча, північніше Рівного, Лунінця, Барановичів¹².

На засіданнях Ради оборони Польщі актуальним стало питання участі в польській делегації українського представника як делегата союзної держави. Зокрема, з такою пропозицією виступив Л. Василевський: “Україна на конференції має бути представлена якщо не з поляками, то самостійно”¹³. Та внаслідок поразки “київського походу” федералістська концепція Ю. Пілсудського втратила свою популярність, тому пропозиція Л. Василевського більшістю членів Ради оборони була відхилена.

Політика польського уряду в українському питанні була двозначною. З одного боку, “Rzecz Pospolita” за 9 вересня 1920 р. писала, що “Польща вважає Петлюру за союзника, з яким уклала договір і котрого не може зрадити”¹⁴. З іншого боку, як зазначав Є. Грабський, не в польських ін-

тересах було “встановити чиюсь незалежність, якщо самі вони відстояти її не можуть”¹⁵.

16 вересня 1920 р. була опублікована заява польського пресового бюро, в якій зазначалося: “Україна повинна бути передана демократичному урядові українців, а плебісцит здійснений під міжнародним контролем. Не одна Польща, а й Росія повинні відійти в свої етнографічні кордони. Між ними встановиться широка область, народи якої самі визначають свою долю”¹⁶. В заяві не уточнювалося, який саме демократичний уряд в Україні мають на увазі польські політики. Адже, згідно з урядовою інструкцією, польській делегації доручалося визнати повноваження Української СРР в складі радянської делегації і тільки “при можливості наполягати на визнанні УНР”¹⁷. Додатково в інструкції польським делегатам вказувалося: “Але оскільки це визнання є основною метою протилежної сторони, переслідуваною нею в мирних переговорах з Польщею, делегація повинна будь-якими засобами ухилитися від прийняття такого формулювання, поки вона не доб’ється згоди протилежної сторони на задоволення основних вимог Польщі, тобто встановлення кордонів”¹⁸.

Отже, ще напередодні Ризької мирної конференції польський уряд готовий був поступитися союзницькими зобов’язаннями перед УНР ціною територіальних надбань і доручав своїй делегації на рівних умовах вести переговори з делегатами УСРР. 30 вересня 1920 р. “Rzecz Pospolita” писала: “Петлюру Польща вважає лише представником однієї з партій, які борються за владу на Україні, і яка з тих партій переможе, покаже найближче майбутнє”¹⁹.

В польській пресі висловлювалася ідея посередництва Польщі в переговорах між урядами УНР і УСРР. Зокрема, в популярному виданні “Narod” за 2 вересня 1920 р. зазначалося: “Польща могла б узяти на себе роль посередника в порозумінні між двома урядами Української Республіки, і це могло б наступити під час переговорів у Ризі”²⁰. Але про створення коаліційного уряду, за визнанням зарубіжних кореспондентів, ні Раковський, ні Петлюра не хотіли й чути²¹. Як уряд УНР, так і радянський уряд України розраховували самостійно відстоювати свої інтереси на Ризькій конференції: Директорія при підтримці Польщі, уряд УСРР у складі радянської делегації.

Ідея коаліційного українського уряду не відповідала реальним подіям в УСРР, де всі органи влади підпорядковувалися російському центру, що ставило під контроль більшовицького уряду Росії політичне життя України. На нашу думку, створення об’єднаної російсько-української радянської делегації давало значні переваги урядові РСФРР. З одного боку, це усувало будь-яку ініціативу представників УСРР, яка могла б загрожувати “загальнорадянським” інтересам, з іншого, — участь делегатів від радянської України використовувалася урядом РСФРР для міжнародного визнання УСРР. Напередодні Ризьких мирних переговорів Г. Чичерін писав: “Українське представництво всередині Російсько-Української Єдиної делегації може бути надзвичайно корисним... Досить слабка наша позиція в українському питанні повинна бути скріплена, і таким підкріпленням її було б це представництво”²².

Делегатом УСРР Д. Мануїльського можна вважати тільки умовно, оскільки його кандидатура була запропонована і затверджена в Москві, згідно з протоколом засідання політбюро ЦК РКП(б) від 1 вересня 1920 р. Членів делегації на Ризькі переговори було доручено визначити Г. Чичеріну²³. Повідомляючи уряд УСРР про підготовку радянської делегації до переговорів, він наголошував: “Нехай Мануїльський негайно їде сюди для попереднього ознайомлення із справами і щоб не спізнитися”²⁴. Тобто,

делегата від УСРР запросили до Москви не для обговорення й утвердження умов миру, а тільки для ознайомлення. 28 вересня 1920 р. уряд УСРР надав повноваження А. Іоффе “вступити в переговори з урядом Польської республіки для укладення договору про перемир’я і прелімінарний мир, а також підписати такий акт від імені уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки”²⁵. Про фіктивність українського представництва в об’єднаній радянській делегації свідчить і той факт, що варіанти українських офіційних документів допомагав оформляти Л. Василевський²⁶.

Вже на першому засіданні Ризької конференції 21 вересня 1920 р. постало питання про правомірність участі делегатів від УСРР на переговорах. “Йшлося, власне, — писав голова польської делегації Я. Домбський, — про те, чи визнає польський уряд повноваження Української Радянської Республіки і чи дає своїм представникам такі самі повноваження для переговорів з Радянською країною”²⁷. Тобто, передбачалися переговори польської делегації з представниками радянської України як рівноправними учасниками Ризької мирної конференції.

Уряд РСФРР категорично наполягав на визнанні польською делегацією представництва УСРР. Аналізуючи ситуацію в перші дні конференції, краківський часопис “Час” писав: “У справі Ризьких переговорів найтяжче питання українське. Більшовики слухати не хочуть на переговорах про цю справу, рахуючи її внутрішньою, вже вирішеною ними самими”²⁸.

Однак польська делегація отримала з Варшави урядову інструкцію — “визнати повноваження Радянської Української Республіки”²⁹. Цим рішенням польський уряд перекреслив перший пункт Варшавського договору, за яким визнавав Директорію єдиною державною владою на Україні.

Незважаючи на визнання польським урядом мандатів представників УСРР, польські делегати неодноразово заявляли, що “визнання радянської делегації як російсько-української означає тільки те, що її повноваження насправді підписані урядами двох республік”. Що ж до українського питання, запевняли польські парламентарії, то воно “в усій повноті буде обговорюватися на конференції”³⁰.

В інтерв’ю газеті “Rigasche Rundschau” член польської делегації, лідер сеймової фракції ППС Н. Барлицький заявив: “...Ми розглядаємо повноваження російсько-української делегації і бачимо, що вони підписані в Москві. Головою Українського уряду є Раковський, якого ми розглядаємо не як представника українських мас, а як представника комуністичної Москви”³¹. Більш категоричною була заява С. Грабського: “Скільки би не говорили про те, що робітничо-селянська Україна самовизначилася, ми дивимосся на це так: написано незалежність — читай автономія, розумій обласне самоврядування. Радянська Україна, ми в цьому переконані, є результат червоного імперіалізму, а не самовизначення”³². Подібні виступи в пресі відображали факт усвідомлення політичними лідерами Польщі маріонетковості УСРР. Слід зазначити, що в усіх повідомленнях, звітах польські делегати говорили про “російські проекти”, “російські пропозиції”, що свідчило про розуміння польським урядом фіктивності представництва УСРР на конференції. На цей факт звернув увагу представник УСРР в радянській делегації Д. Мануїльський у доповіді в ЦК КПУ: “Хоча мандати Українського Раднаркому визнані дійсними, проте польська делегація демонстративно продовжує називати нашу Делегацію Російською, і тільки після зауваження Іоффе вони стали взагалі уникати слова Російсько-Українська Делегація, замінюючи його іншим виразом”³³. Та, критикуючи державний устрій радянської України, польська делегація все ж ви-

знала повноваження представників УСРР на ведення переговорів у Ризі. “В той же спосіб, — писав пізніше Я. Домбський, — була присуджена доля України, яка залишилася в обсязі російських впливів”³⁴.

Маріонеткою в руках більшовицького уряду Росії була також депутація від Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (далі — ГСРР), за допомогою делегатів якої уряд РСФРР планував поставити на порядок денний засідань радянсько-польської мирної конференції питання Східної Галичини. Тому ще 10 серпня 1920 р. Реввійськрада Південно-Західного фронту надіслала В. Леніну листа стосовно участі представників уряду ГСРР в роботі конференції. Зокрема, в телеграмі Й. Сталіна зазначалося: “Можливо, що було б не зайвим забезпечити за галицьким ревкомом участь у переговорах про перемир’я з Польщею...”³⁵.

На запит В. Леніна з цього питання Г. Чичерін доповідав, що коли почнуться переговори по суті, зокрема, відносно Східної Галичини, участь представника уряду ГСРР буде необхідна³⁶.

30 серпня 1920 р. НКЗС РСФРР телеграфував у Харків про відрядження на мирну конференцію делегатів від ГСРР. Тобто, питання представництва останньої в Ризі вирішувалося в односторонньому порядку більшовицьким урядом Росії. Більше того, кандидатури галицьких послів затверджувалися також у Москві, що свідчить про фіктивність делегації Галревкому.

6 вересня 1920 р. Політбюро ЦК КПГ, а 15 вересня Галревком признали члена Політбюро ЦК КПГ, заступника голови Галревкому М. Барана головою делегації ГСРР на мирну конференцію в Ригу, його заступником було обрано Н. Хомина³⁷. Радянський уряд Галичини ставив перед своїми делегатами завдання “добитися визнання незалежності від панської Польщі Галицької Соціалістичної Радянської Республіки...”³⁸. За допомогою представників від ГСРР радянський уряд Росії домагався, при можливості, “поставити до життя” ще одну “незалежну” радянську республіку.

Незважаючи на те, що внаслідок польської окупації владні структури ЗУНР втратили як територію, так і армію, основні їх зусилля були спрямовані на міжнародне визнання ЗУНР. Ризька конференція зацікавила уряд ЗУНР у зв’язку з підняттям у процесі її роботи східногалицької проблеми. Тому до Риги була направлена делегація від ЗУНР у складі: К. Левицький, Е. Брайтер, Л. Мишуга та О. Назарук. 13 вересня 1920 р. делегація зареєструвалася в Берліні: головою було призначено К. Левицького, заступником — О. Назарука³⁹. Наступного дня вони отримали таємну інструкцію від президента ЗУНР Є. Петрушевича, в якій ставилося завдання “не допустити до того, щоб Галичина була силою мирового трактату між Польщею і Росією-Україною визнана в цілості або часті Польщі”. Сам факт участі галицьких делегатів на конференції у випадку визнання за Польщею Східної Галичини вважався президентом несприятливим для вирішення галицької справи на міжнародній арені. Тому галицькі парламентарі повинні були тільки вдатися до роз’яснення позиції і домагань уряду ЗУНР у ризькій пресі⁴⁰.

Принциповим в інструкції було те, що Є. Петрушевич доручав делегатам ЗУНР “увійти в контакт з російсько-українською [делегацією] та приєднати її до ідеї повного визволення Галичини з-під польського панування”⁴¹. “Противник мого противника, хоч і не мусить бути моїм приятелем, все таки є противником мого противника”⁴², — така позиція зунрівських делегатів сприяла їх зближенню з більшовиками, але за умови, що ЗУНР буде визнано урядом радянської Росії.

Прибувши 27 вересня 1920 р. до Риги, галицька делегація опублікувала ноту “До президії мирової конференції в Ризі”, в якій повідомлялося

про створення ЗУНР і окупацію її території польською армією. Західноукраїнська делегація наполягала на визнанні ЗУНР, бо “всяке інше вирішення державної долі Східної Галичини проти вже виявленої волі населення було б яскравим потоптанням загально визнаного права самовизначення”⁴³.

Поява галицької місії в Ризі викликала занепокоєння серед польської делегації. На думку її голови Я. Домбського, “допущення Левицького в якості представника Східної Галичини призвело би до падіння нинішнього кабінету у Варшаві”⁴⁴. Тому польське пресове бюро виступило із заявою: “З нагоди повідомлення ризьких часописів про те, що до Риги прибула делегація України з Костем Левицьким і комуністом Брайтером на чолі, бюро преси Польської мирної делегації повідомляє, що ці особи нікого не репрезентують”. Пояснювалося це тим, що “існує дві України: Петлюри і Павленка і радянська Україна Раковського”, а “третя Україна германофіла Петрушевича, який розсварився з Петлюрою і прислав до Риги делегацію Левицького, є звичайною вигадкою”⁴⁵.

1 жовтня 1920 р. делегація ЗУНР надіслала ноту-відповідь, в якій заявляла, що Петлюра є членом Директорії, а не Української Національної Ради, президентом якої є Петрушевич, який ніколи не укладав з Польською державою миру відносно Східної Галичини. Тому, зазначалося в ноті, західноукраїнська делегація є повноправним представником Східної Галичини⁴⁶.

В інтерв'ю латвійській пресі К. Левицький виклав основні напрями діяльності західноукраїнської делегації. “Делегація — зазначав він, — не зверталася з проханням про допущення її до мирних переговорів, ми хочемо стежити за ходом подій і вияснити собі відношення обох делегацій до східно-галицького питання, а також у випадку необхідності виразити стремління східно-галицького народу”⁴⁷.

Якщо делегація ЗУНР не прагнула взяти офіційну участь у роботі Ризької конференції, то делегація УНР ставила перед собою таку мету. Однак сенатор С. Шелухін прибув до Риги тільки 4 жовтня, а в цілому склад делегації УНР на Ризьку мирну конференцію — С. Шелухін, Т. Олексюк, В. Кедровський — був затверджений Директорією 11 жовтня⁴⁸. Така неспішність Директорії у цій важливій справі свідчила про хибі зовнішньополітичної лінії уряду УНР, який не до кінця усвідомив значення Ризької конференції для України і не підготував докладні інструкції для українських делегатів.

Прибувши до Риги, делегація УНР виступила із заявою до членів мирних делегацій та дипломатичних представників, в якій запевнила, що “Україна не відступить від державної самостійності і не вважатиме за можливе порозуміння з совітською Росією”⁴⁹.

Незважаючи на загрозу втрати державності в результаті радянсько-польських переговорів, представники УНР і ЗУНР не об'єдналися. 3 жовтня 1920 р. посол УНР в Латвії В. Кедровський на зустрічі з делегатом ЗУНР О. Назаруком запропонував надіслати в Лігу Націй спільну заяву обох делегацій про зневажання права України на національне самовизначення. “Нам потрібна єдність національного фронту”⁵⁰, — наполягав В. Кедровський. На жаль, політичні емоції в українському демократичному середовищі взяли верх над необхідністю єдиної зовнішньополітичної концепції, спрямованої на захист національної державності України.

Відбувся ряд конфіденційних зустрічей делегатів Польщі й УНР, в ході яких польські представники запевняли, що “ніяких умов, шкідливих для УНР і її уряду, не приймуть”⁵¹, але Директорія мусить сама “подбати про розвиток своїх сил”⁵². Тобто, Директорія повинна була самостійно за-

хищати свою державність, адже ще 5 жовтня 1920 р. польська і радянська сторони в цілому дійшли згоди щодо умов попереднього миру, які не передбачали врахування інтересів УНР. 7 жовтня 1920 р. делегація УНР опублікувала ноту до урядів країн Антанти, в якій наголошувалося, що законним урядом України є Директорія, тому в дійсності Україна в переговорах не бере участі. В ноті підкреслювалися негативні наслідки для України підписання попереднього миру, оскільки уряд РСФРР створив фікцію українського радянського уряду з метою домогтися його визнання Польщею, як однією з держав — членів Ліги Націй. Далі в ноті українські делегати звинувачували польський уряд у зраді, адже “при допомозі Польщі фікція советського уряду України набрала реального вигляду”. За таких умов делегація УНР заявляла, що всі акти, рішення, визнання й постанови мирної конференції, як складені без участі УНР, уряд вважатиме для себе і для Української держави незобов’язальними ⁵³.

За таких обставин в умовах, коли радянська і польська делегації узгоджували останні питання перед підписанням попереднього миру, Україна, зазначав голова делегації УНР у Ризі С. Шелухін, “почувала себе ізольованою й покинутою” ⁵⁴. “Роль нашої делегації, — підкреслював він, — обмежилася тільки на пильному слідкуванні за розвитком подій, ... піднесенні української справи в пресі, доводячи неможливість мати спокій на Сході Європи через полишення на конференції Української Народної Республіки і зложення протесту перед польською делегацією проти способу трактування української справи при переговорах” ⁵⁵. Таким чином, делегація УНР не могла реально вплинути на хід радянсько-польських переговорів.

Представники ЗУНР, з свого боку, виконуючи умови інструкції Є. Петрушевича, шукали підтримку в радянській стороні. Відразу після прибуття до Риги галицькі делегати повідомили про свій приїзд А. Їоффе і Д. Мануїльського ⁵⁶. В ході зустрічей східногалицьких делегатів з радянськими представниками була досягнута угода про створення єдиного галицького представництва ЗУНР і ГСРР. Така пропозиція була висловлена А. Їоффе в його доповіді ще 22 вересня 1920 р.: “Я вважаю, що потрібно спробувати перетягти цих панів на нашу сторону і з наших галичан спільно з цими створити що-небудь нібито Галицьке представництво” ⁵⁷. Тобто, планувалося поєднати представників двох цілком різних за ідеологією та устроєм держав. Але цей проект так і не був реалізований. Вирішальну роль зіграло те, що ГСРР проіснувала лише до 21 вересня 1920 р., коли наступ поляків змусив Галревком і місцеві органи разом з Червоною армією відступити до р. Збруч. За таких обставин делегати від ГСРР, як, до речі, і від ЗУНР, репрезентували державу, в якій фактично не було влади.

Доля делегації від Галревкому вирішилася інструкцією Г. Чичеріна — не реєструвати делегацію від ГСРР і “чекати зручного моменту для їх виступу” ⁵⁸. Про це йшлося і в телеграмі голови радянського уряду Східної Галичини В. Затонського до В. Леніна від 23 вересня 1920 р. “У зв’язку з переговорами, — писав В. Затонський, — на деякий час Галревкому доведеться затушуватися, ніби в підпіллі, але рано чи пізно Галичину прийдеться радянізувати” ⁵⁹. До зунрівських делегатів, як до представників буржуазної держави, в радянській стороні було упереджене ставлення. Вони, на думку радянських урядових верхів, “не мали ніяких прав вважати себе виразниками галицького народу” ⁶⁰. На думку Д. Мануїльського, “за виключенням Брайтера, що має великі симпатії до Росії і України, делегація складається із затятих політичних бандитів, тому ангажувати в будь-якій мірі з ними не маємо намірів” ⁶¹. Отже, ідеологічні міркування серед радянського керівництва брали гору над планами стратегічними. Про це свідчить і зацікавле-

ність Д. Мануїльського в ході зустрічей з делегатами ЗУНР питанням про ставлення в Західній Україні до компартії у випадку визнання незалежності ЗУНР⁶². Незважаючи на нереальність навіть припущення того, що польський уряд погодиться на самостійність ЗУНР, радянські представники плекали надію на розширення свого ідейно-політичного впливу.

З іншого боку, уряд РСФРР маніпулював “галицькою картою” на переговорах з польською делегацією, щоб спонукати Варшаву до поступок. У доповіді ЦК КПУ Д. Мануїльський зазначав: “Так як питання Галичини наперед вирішено і так як нам втрачати по суті нічого, ми використовуємо друковані виступи цієї делегації, дискредитуючи польську точку зору і Петлюру”⁶³. Таким чином, делегати як від ЗУНР, так і від ГСРР не представляли інтересів західноукраїнського народу на Ризькій конференції і, за визнанням О. Назарука, відігравали “роль безсильних інвігілентів важкої історичної події”⁶⁴.

Делегація УСРР, наділена статусом учасника Ризької конференції, була маріонеткою в руках РСФРР, тому не могла спрямовувати хід радянсько-польських переговорів на користь України. У повідомленні в ЦК КП(б)У з Риги Д. Мануїльський визнавав, що “Заява ВЦВК” була несподіваним фактом для представників УСРР⁶⁵. А договір про перемир’я і прелімінарні умови миру від 12 жовтня 1920 р., який увійшов в основу Ризького миру від 18 березня 1921 р., засвідчив повну неієздатність делегації радянської України. Згідно з цими документами українська територія ділилася навпіл, не враховувалися інтереси України в статтях про реевакуацію державного майна, повернення предметів культури, про сплату боргу Російської імперії Польщі⁶⁶. Перемогою радянської зовнішньої політики було визнання уряду УСРР, згідно з Ризьким миром, суб’єктом міжнародного права.

Стаття II прелімінарного миру, що зобов’язувала сторони не підтримувати організації, які ставлять за мету повалення державного устрою, загрожують територіальній цілісності держав, рівно й організацій, що присвоюють собі роль урядів іншої сторони⁶⁷, перекреслювала польсько-українське союзництво. Тому делегація УНР опублікувала 20 жовтня ноту, в якій зазначалося, що “уряд так званої Української Соціалістичної Радянської республіки є нічим іншим як встановленою окупаційною владою, отже, чужим чинником, який не має ніякого права називати себе урядом України”⁶⁸. В ноті пропонувалося польському уряду офіційно викласти позицію уряду Польщі щодо Директорії і способи гарантій інтересів УНР в мирному договорі⁶⁹.

Офіційної відповіді на ноту польський уряд не надіслав, тому голова делегації УНР на Ризькій конференції С. Шелухін заявив, що внаслідок підписання прелімінарного миру з фіктивним урядом радянської України як рівноправною стороною Варшавський договір 1920 р. анулюється⁷⁰.

Відторгнення західноукраїнських земель до Польщі порушувало інтереси ЗУНР, тому галицька делегація виробила ноту-протест “До мирової конференції в Ризі”, в якій кваліфікувала Ризьку конференцію як некомпетентний форум щодо вирішення державної справи Східної Галичини⁷¹. Спільно з білоруською делегацією західноукраїнські парламентарі опублікували спільний протест, в якому ставилася вимога “вирішення галицького питання світовою конференцією”⁷².

8 жовтня 1920 р. делегація від ЗУНР виїхала з Риги. 21 жовтня на засіданні Української Національної Ради у Відні, яка заслухала звіт О. Назарука про діяльність галицької місії в Ризі, було визнано, що делегати діяли відповідно до інструкцій⁷³.

2 листопада 1920 р. припинила свою діяльність в Ризі делегація УНР. С. Шелухін, звітуючи урядові УНР про підсумки роботи останньої на Ри-

зкій конференції, визначив причини поразки українських делегатів: не-ефективна діяльність українських дипломатів у Варшаві, спрямованість польського уряду на недотримання умов Варшавського договору, “несерйозне” ставлення урядів Антанти до українського питання⁷⁴. Та, на нашу думку, причини були значно глибші, й стосувалися вони насамперед політики уряду УНР, яка не забезпечила ні внутрішньої стабільності, ні міжнародної підтримки. Свою роль зіграла також зміна зовнішньополітичного курсу уряду Польщі, який визнав легітимність радянського уряду України, відмовившись від союзницьких зобов’язань щодо УНР. Основною причиною була неспроможність делегацій УНР і ЗУНР об’єднати свої зусилля в справі захисту українських інтересів на конференції в Ризі.

3 листопада 1920 р. на Ризькій мирній конференції з українських залишилися тільки делегація УСРР. Але, перебуваючи в повній залежності від російського центру, вона не могла обстоювати українські інтереси. У депеші голови радянської делегації А. Іоффе повідомлялося: “Наступає закінчення роботи, потрібно негайно вислати перекладача, бо інакше я не зможу скласти український текст”⁷⁵.

Таким чином, Ризька мирна конференція стала поразкою для урядів УНР і ЗУНР, делегації яких не взяли участь у її роботі. Така ж доля спіткала і представників Галревкому. Делегація від УСРР, хоча й мала статус офіційного учасника Ризької конференції, була тільки маріонеткою в руках уряду РСФРР, тому українські інтереси залишилися у сфері польських і російських впливів.

¹ Г а л и ц ь к а - Д і д у х Т. Українське питання на Мінській конференції (17 серпня — 2 вересня 1920 р.) // Вісник Прикарпатського університету. — 1999. — Вип. 2. — С. 85—95.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 2, спр. 432, арк. 2.

³ Там же, оп. 1, спр. 14, арк. 125.

⁴ Документи внешней политики СССР (далі — ДВП СССР). — М., 1959. — Т. 3. — С. 178.

⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 14, арк. 125; спр. 625, арк. 202.

⁶ Там же.

⁷ Там же, спр. 625, арк. 252.

⁸ Там же, спр. 18, арк. 128.

⁹ Там же, спр. 619, арк. 48, спр. 625, арк. 216—217.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, спр. 388, арк. 13.

¹² Archiwum. Akt Nowych (далі — AAN), AMSZ, р. III, w. 12, t. 2; ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 625, арк. 201.

¹³ AAN, PRM, Rkt. 46, t. 2, k. 7.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 88, арк. 2.

¹⁵ R o d n e k O. Polityka wschodnia polskie. — Warszawa, 1925. — S. 42.

¹⁶ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далі — РЦХИДНИ), ф. 5, оп. 1, спр. 2001, арк. 26; ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 146, арк. 90—91.

¹⁷ AAN, AMSZ, р. III, w. 12, t. 2.

¹⁸ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — М., 1964. — Т. 3. — С. 388.

¹⁹ Ш е л у х і н С. Лист до С. Петлюри про Ризький договір. — Париж, 1948. — С. 4.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 633, арк. 33.

²¹ Там же, спр. 625, арк. 190.

²² РЦХИДНИ, ф. 2, оп. 1, спр. 15492, арк. 4.

²³ Там же, ф. 17, оп. 3, спр. 106, арк. 2.

²⁴ ЦДАВО України, оп. 1, спр. 124, арк. 41.

²⁵ Там же, оп. 2, спр. 772, арк. 35.

- ²⁶ Ska rad z i n s k i B. Polskie lata 1919—1920. — Warszawa, 1993. — Т. 2. — S. 410.
- ²⁷ D a b s k i I. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy s Joffem, listy. — Warszawa, 1931. — S. 77.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 625, арк. 235.
- ²⁹ РЦХИДНИ, ф. 5, оп. 1, спр. 2001, арк. 3.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 625, арк. 235.
- ³¹ РЦХИДНИ, ф. 5, оп. 1, спр. 2001, арк. 39.
- ³² Там же.
- ³³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 54.
- ³⁴ D a b s k i I. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy s Joffem, listy. — Warszawa, 1931. — S. 78.
- ³⁵ РЦХИДНИ, ф. 2, оп. 1, спр. 14972, арк. 2.
- ³⁶ Там же, арк. 3.
- ³⁷ ЦДАГО України, ф. 9, оп. 1, спр. 11, арк. 19.
- ³⁸ Д м и т р і е н к о М. Листівки більшовицьких організацій України: 1917—1920 рр. як історичне джерело. — К., 1980. — С. 41.
- ³⁹ Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. — Львів, 1930. — С. 7.
- ⁴⁰ П а в л ю к О. Радянофілство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 114.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. — С. 19.
- ⁴³ Там же. — С. 145.
- ⁴⁴ РЦХИДНИ, ф. 5, оп. 1, спр. 2001, арк. 61.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 62, арк. 2.
- ⁴⁶ Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. — С. 96.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 146, арк. 127.
- ⁴⁸ Там же, оп. 2, спр. 433, арк. 2.
- ⁴⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі — ЦДІА в м. Львові), ф. 360, оп. 1, спр. 54, арк. 46; ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 626, арк. 57.
- ⁵⁰ Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. — С. 110.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 382, арк. 21—22.
- ⁵² Там же, спр. 404, арк. 15.
- ⁵³ Там же, спр. 326, арк. 33; спр. 404, арк. 16.
- ⁵⁴ Там же, спр. 146, арк. 148.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. — С. 7—8.
- ⁵⁷ РЦХИДНИ, ф. 2, оп. 1, спр. 15492, арк. 1—3.
- ⁵⁸ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 2000, арк. 9.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 172, арк. 1.
- ⁶⁰ РЦХИДНИ, ф. 5, оп. 1, спр. 2001, арк. 30.
- ⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 55.
- ⁶² Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. — С. 87.
- ⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 55.
- ⁶⁴ Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. — С. 78.
- ⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 54.
- ⁶⁶ Г а л и ц ь к а - Д і д у х Т. Українське питання на Ризькій мирній конференції (1920—1921 рр.) // Нова політика. — 1999. — № 5. — С. 43—47.
- ⁶⁷ ДВП СССР. — М., 1959. — Т. 3. — С. 248.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 272, арк. 208—209; спр. 324, арк. 69—70; спр. 325, арк. 28, спр. 19, арк. 35.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 14, арк. 128; спр. 19, арк. 34—35.
- ⁷¹ Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. — С. 147.
- ⁷² ЦДІА в м. Львові, ф. 462, оп. 1, спр. 217, арк. 36.
- ⁷³ Там же, ф. 359, оп. 1, спр. 94, арк. 1.
- ⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 430, арк. 46.
- ⁷⁵ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 718, арк. 113.

Проблеми історії України новітнього часу

І. І. ДРОБОТ (Київ)

Трансформації націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст.

Серед політичних рухів 20—30-х років ХХ ст., що справили великий вплив на розгортання національно-визвольної боротьби народних мас на окупованих західноукраїнських землях та в емігрантському українському середовищі, слід, насамперед, виділити націоналістичний рух. Український націоналізм виник і розвивався в той час, коли політичні чинники виявилися розпорошеними, а національна ідея не стала матеріальною силою, не оволоділа масами. Відомий український історик, політолог і публіцист І. Лисяк-Рудницький писав про цю впливову політичну течію: “Український націоналізм виник у 1920-х роках, спершу як духовний фермент молодшого покоління, як протест на упадок української державності та шукання нових доріг у повоєнній дійсності”¹.

Як відомо, перші спроби перенести націоналістичну ідеологію на практичний ґрунт політичної роботи здійснив М. Міхновський (1873—1924). У загальновідомій праці “Самостійна Україна” (1900 р.) він накреслив шляхи, якими могла прийти Україна до незалежності. Своїми сміливими концептуальними розробками М. Міхновський здобув авторитет і повагу серед однодумців, тих, хто поділяв його погляди на боротьбу за українську незалежну, соборну державу. В їх очах він був “апостолом української державності”. Разом з тим, у тогочасному українському політикумі знайшлося чимало тих, хто не сприйняв поглядів М. Міхновського. Для них він став “шовіністом”, “реакціонером”, “екстремістом”².

В основу свого вчення М. Міхновський поклав ідею про необхідність відновлення національно-державної самостійності України, встановлення в ній справедливого соціального ладу, розгортання боротьби за національні права українського народу. Доки українська нація не матиме права розпоряджатися собою, доки темрява і неосвіченість є одним із ефективних способів тримати націю в неволі, доти неможливий її поступальний політичний, економічний, національний і культурний розвиток. “Доки ми не здобудемо собі політичних й державних прав, — наголошував М. Міхновський, — доти ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе дома до нашої вподоби, бо інтерес наших господарів є цілком супротивний нашим інтересам, бо розплющення очей у рабів є небезпечно для панів”³.

Аналізуючи суспільно-політичне життя української спільноти, М. Міхновський доходив висновку, що важливою, а може й головною, причиною пригнобленого становища, нещастя української нації є відсутність у неї націоналістичних ідей. “Націоналізм — це велетенська непоборна сила. Під її могутнім натиском ламаються, здається, непереможні кайдани, розпадаються великі імперії і з’являються до історичного життя нові народи, що до того часу були під чужинцями-гнобителями”⁴.

М. Міхновський зазначав, що в Україні націоналізм дуже запізнився, українська нація, за винятком її невеликої частини, не є націоналістич-

ною. Вона не володіє могутньою зброєю для захисту своїх інтересів і тому загарбана, перебуває в рабстві. Лише коли вона візьме на озброєння націоналізм, тоді подолає будь-які труднощі і перепони на шляху до незалежності. Україна має стати на новий шлях, а її провідники повинні очолити боротьбу, щоб вести її “до великого ідеалу”.

Можна впевнено твердити, що провідники української революції 1917—1920 рр. не пішли шляхом націоналізму і, не маючи чітких політичних орієнтирів, програли змагання в боротьбі за українську незалежну соборну державу. Це дало підстави частині борців за визволення, переважно молодшої генерації, звинувачувати старше покоління в поразці, в неспроможності довести справу до переможного фіналу.

В історичній, політологічній літературі, створеній як безпосередніми учасниками визвольних змагань, так і авторами пізнішого часу, ми знаходимо чимало критичних зауважень, різких суджень з приводу причин поразки української революції. Як зазначав один з чільних учасників тих далеких подій — З. Книш, “ця критика велася нещадно і пристрасно, лунала криком наболілої душі і чулася скрізь, де тільки українець міг вільно висловлювати свою думку”⁵.

Така думка була цілком справедливою і закономірною, бо справа, за яку боролися мільйони українців, виринула раз за кілька століть поневолення, наруги, нищення українського народу. Жертви, що їх зазнали учасники боротьби, виявилися неймовірними. Окрім людських втрат, особливо нестерпним, глибоким і непоправним був морально-психологічний занепад. Розчарування, розгубленість доводили багатьох до надмірного песимізму і повної зневіри у творчих силах української нації. Однак і у цих умовах певна частина політичних, національних провідників вважала, що необхідно з’ясувати причини поразок, щоб не повторювати їх у майбутньому. Їх цікавило не риторичне на той час питання: чому понад тридцятьмільйонна українська спільнота за таких сприятливих історичних умов не спромоглася за прикладом інших, менших народів здобути державність?

Провідники соціалістичного напрямку, знімаючи з себе відповідальність за поразку, здебільшого перекладали вину на національно і політично незрілий народ на інших. Деякі шукали виправдання у перевазі ворожих сил, що виступили проти спроб українського народу будувати власну державу. Відомий сучасний дослідник даного питання О. Баган, певною мірою підсумовуючи роздуми своїх попередників, на наш погляд, слушно зауважує, що основні причини поразки української революції “полягали в слабкому проводі, відсутності чіткої, сильної, войовничої ідеології, яка б відповідно виробляла і гартувала характер нації”⁶.

Важливою причиною поразки української революції були прорахунки її провідників у питанні про створення міцної, регулярної, добре озброєної, дисциплінованої армії, здатної захистити завоювання революції. Дослідники наводять ще ряд важливих причин поразки революції, звинувачуючи здебільшого соціалістів за їх демократизм та лібералізм у боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами українського народу, поступливість принциповими питаннями перед опонентами, коли потрібно було вжити рішучих заходів з метою приборкання антиукраїнських сил, які перешкоджали втіленню в життя політичних доктрин і програм, що декларували прагнення народних мас до незалежного державного життя. Особливо необхідно було вжити рішучих кроків для організації збройної відсічі російським і українським більшовикам, що силою зброї, власне, і придушили національно-визвольні прагнення українського народу.

Внаслідок жорстокого двобою між добре озброєною більшовицькою армією і слабо підготовленими військами Української Народної Респуб-

ліки без підтримки міжнародних демократичних сил, за фатального збігу обставин революція зазнала поразки, а український народ втратив ще один шанс вибороти свою незалежність.

Однак ідея боротьби за власну державу потрапила на сприятливий ґрунт, вона закарбувалася у свідомості молодшого покоління, особливо вояків як армії Української Народної Республіки (УНР), так і Української Галицької Армії (УГА). Вони зберегли вірність рідному народові, не порушили присягу, до кінця виконували свої обов'язки, захищаючи загальнонаціональну справу. Саме українське вояцтво, всупереч своїм політичним провідникам, що втратили довіру народних мас, розгубилися та пересварилися в боротьбі за політичне лідерство, першим підняло прапор національного визволення. Інтерновані в таборах для військовополонених в країнах Європи, в умовах побутового невлаштування, недоїдання, хвороб вони стали на шлях організації українського визвольного руху. Вони ґрунтовно аналізували досвід боротьби за державність, робили висновки про причини поразки та накреслювали плани розгортання боротьби проти окупантів на етнічних українських землях.

Важливим чинником, що спонукав патріотів на нові випробування, було тяжке становище українського народу, що опинився в складі сусідніх держав. Наддніпрянська Україна, окупована більшовиками, зазнавала тотального терору і репресій, нищилися національні традиції і культура. Населення Галичини в складі польської держави потерпало від асиміляції, окатоличення, національної, політичної і економічної дискримінації та поневолення. Закарпаття, що входило до Чехо-Словаччини, також зазнавало денационалізаторського впливу. Ще в гіршому становищі опинилось українське населення Буковини і Бессарабії, загарбаних Румунією. Фактично українська нація була поставлена перед загрозою зникнення як бездержавна, неісторична.

З метою розгортання боротьби на захист українського народу, визволення його від іноземних поневолювачів і, зрештою, здобуття незалежної української держави серед військових визріла ідея створити підпільну організацію. Її ініціаторами були командири українських січових стрільців (УСС), Січових стрільців армії УНР і УГА. В липні 1920 р. у Празі відбувалися переговори між представниками цих військових формувань. У результаті було прийнято рішення утворити Українську Військову Організацію (УВО). Вона мала очолити і координувати дії представників радикальної військової течії. Кінцеве завдання організації полягало в тому, щоб з часом поширити її діяльність із західноукраїнського регіону на всю українську територію, “осягнувши соборність українських земель під більшовиками, розпочати акцію за здійснення самостійності УНР”⁷.

Загальне керівництво УВО спочатку здійснювала створена у вересні 1920 р. у Львові Начальна колегія, до складу якої увійшли М. Матчак, О. Навроцький, Ю. Полянський, Я. Чиж, В. Целевич. Після прибуття в липні 1921 р. з-за кордону Є. Коновальця вона була переіменована на Начальну команду. Є. Коновалець став начальним комендантом, начальником штабу було призначено Ю. Отмарштейна⁸.

Незабаром Є. Коновалець скликав нараду за участю колишніх військових, на якій виступив з доповіддю про політичну ситуацію, завдання нової організації. Основною вимогою, що її висунув Є. Коновалець, було: у своїй політичній діяльності УВО повинна дотримуватися самостійницьких позицій; боротися з будь-якими проявами полонофільства і радянофільства; готувалися до тривалого періоду окупації українських земель; активізувати всі сили народу, звернувши увагу на молодь, жіноцтво, селянство і робітництво; боротися з ворожими українській ідеї теоріями

і практичними діями; пропагувати ідеї соборництва і віри у власні сили⁹.

Детальніше роль і завдання УВО були висвітлені у брошурі “У.В.О.”, розповсюджуваній серед українського населення Галичини, що перебувала під владою Польщі. “УВО є організацією, для якої тільки інтерес Української Нації є й буде рішачим у її діяльності... — зазначалося в ній. — УВО є революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного зриву Українського Народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і з’єдинену Державу... УВО, що вважає себе носієм і спадкоємцем заповітів Великої Української Армії, не може й не сміє допустити того, щоб грядущі події заскочили український народ несподіваним, як це мало місце в роках 1917—18”¹⁰.

Українська Військова Організація сформувалася за рахунок військових, які брали участь у складі армії УНР та УГА в боротьбі за суверенну соборну Україну. За задумом Є. Коновальця та його соратників, членом УВО міг стати кожний свідомий український патріот, який бажав боротися в організованих лавах збройного підпілля проти ворожої окупації, незважаючи на ідеолого-політичні переконання чи партійну приналежність.

Вони вважали, що такий підхід піде на користь справі, бо дасть можливість об’єднати в УВО найкращі сили з середовища всіх українських політичних партій, груп і громадських організацій. Нова організація, на їхню думку, повинна базуватися на основному принципі побудови національної армії — позапартійності.

Завдяки діяльності Начальної команди УВО, очолюваної Є. Коновальцем, соборницька ідея охопила широкі кола старшин та рядових бійців колишньої армії УНР, УГА, українських січових стрільців та інших військових формувань. Поступово УВО поширила свій вплив на всі західноукраїнські землі, стала важливою військово-політичною силою в Західній Україні. УВО користувалася авторитетом та симпатіями за кордоном — серед військової і цивільної української політичної еміграції, до складу якої входили особи, що набули значного досвіду визвольної боротьби. Насамперед вона була організацією військовою, що в нових умовах політичної дійсності, на думку організаторів УВО і в першу чергу Є. Коновальця, мала очолити боротьбу українського народу за незалежну Україну. Крім того, УВО спрямовувала свої зусилля на об’єднання дій всіх українських визвольних сил. “Українська Військова Організація, — зазначав член УВО С. Ленкавський, — вважала себе не за партійну організацію, а за загальноукраїнську організацію, за таємне військо української держави, за організацію для боротьби за елементарні права нації, за її державну самостійність”¹¹.

Інший відомий діяч національно-визвольної боротьби П. Дужий, член Проводу ОУН в 40—50-х роках, писав з цього приводу: “Українська Військова Організація висувала гасло такого змісту: УВО бореться за українську державу, побудовану за національним принципом, самостійну, тобто ні від кого незалежну й соборну, яка охоплювала б усі українські етнічні землі. Основники УВО, українське вояцтво розуміли ту державу як таку, що не відрізнялася б від відомих вже форм, тобто держава повинна бути національно-демократична, ліберальна, капіталістична”¹².

На думку О. Багана, Українська Військова Організація фактично була першою націоналістичною організацією у пореволюційний період, яка за умов окупації українських земель, терору, асиміляції, нещадної експлуатації українців, позбавлення їх будь-яких політичних, національних прав і свобод стала на захист народу¹³.

Основною територією діяльності УВО стала Галичина. Загарбавши ці українські землі, поляки проводили масові арешти та інтернування місцевого населення. За деякими даними, з 1919 по 1923 р. жертвами польського терору стали 100 тис. українців. У 1919 р. ліквідовано всі українські кафедри у Львівському університеті, українцям заборонили вступати до вищих навчальних закладів, розгорнули кампанію знищення системи української освіти. В 1920 р. скасовано Галицький сейм, ліквідовано автономію краю, назву “Східна Галичина” замінено на “Східна Малопольща”. Тоді ж польський уряд видав закон про запровадження контролю над українською кооперацією. Тисячам українців, колишнім державним урядовцям, заборонено займати державні посади. Українських селян під час парцеляції позбавлено права на землю. Широкого розмаху набула колонізація галицької території, сюди почали прибувати тисячі польських цивільних і військових колоністів. Розпочався процес полонізації церкви, насадження польських костелів, шкіл, громадських товариств і установ.

На терор проти українського населення УВО відповідала здійсненням терористичних актів проти польських урядовців, організовувала масові виступи населення, саботаж, непокору властям. Цим самим члени УВО давали зрозуміти окупантам, що не припинять боротьби доти, доки польський уряд не виконає свої міжнародні зобов’язання щодо надання Галичині статусу автономії.

Начальна команда, зокрема її комендант Є. Коновалець, вважали, що одним з важливих напрямків діяльності УВО повинна бути пропагандистська діяльність серед населення з метою пробудження його національної свідомості, виховання політичної зрілості, завзяття, жертвовності, необхідних для здобуття й розбудови незалежної української держави.

За завданням керівництва УВО її низові ланки розгорнули агітаційно-масову роботу, керуючись такими настановами: найвищою людською спільністю є нація; народ-нація може жити повним життям і розвивати свої найкращі якості лише у власній суверенній державі, яку має здобути й боронити власними силами; вся національна спільнота повинна включитися в боротьбу з окупантами і при цьому виявити стійкість, незважаючи на репресії і терор; вступати в боротьбу — це не означає масово вливатися до УВО, а перш за все активно включатися в розбудову усіх ланок українського суспільного життя; перешкоджаючи окупантам опановувати державно-громадські ділянки; зразком у боротьбі повинні бути передові люди, насамперед члени УВО, які мають повести за собою народ. Наголошувалося, що основним завданням українців є боротьба за соборну незалежну українську державу.

Важливу роль у поширенні націоналістичних гасел й ідеології в цілому відіграли часописи, що їх видавала УВО, — “Наш шлях”, “Новий час”. Особливо поживалася пропагандистська робота після налагодження видання щомісячника “Сурма”. Цей журнал користувався великим попитом серед населення. “Сурму” нелегально передавали з рук в руки. “Кожне слово сприймалося як свята істина і глибоко западало в душу читача, зокрема молоді, селянства, робітництва”¹⁴, — писав З. Книш.

У відповідь на активізацію діяльності УВО польський уряд став здійснювати “пацифікацію” (замирення) українських земель, розгорнув боротьбу проти цієї організації та всіх українських патріотів. Протистояння між польськими властями і українським населенням набуло жорстокого, непримиренного характеру. Населення вбачало в УВО свого захисника. Організація “дуже швидко перетворилась у найавторитетнішу політичну силу в очах українського народу. Вона розумілася як справді націозахисна,

самооборонна організація, що стоїть на варті найнасушніших інтересів народу”¹⁵.

Однак поступово Начальна команда та її авторитетний провідник Є. Коновалець почали розуміти, що лише шляхом силових методів і саботажу не можна добитися всеохоплюючого політичного впливу на українське населення. Вони дійшли висновку про необхідність “ідеологічної побудови для своєї чисто військової та технічно-революційної діяльності..., доступу до широкої громадської opinii і підготовки її в дусі своєї незалежницької революційної політики”¹⁶.

Провідні діячі УВО розуміли й те, що визвольні змагання не можуть обмежуватись лише нелегальними формами боротьби. Необхідно посилити пропаганду українського питання серед широкого загалу, зокрема налагодити випуск власних друкованих органів. У травні 1922 р. у Львові завдяки зусиллям Начальної команди УВО відновлено видання “Літературно-наукового вісника” (ЛНВ) під редакцією відомого українського політичного діяча, теоретика і публіциста Д. Донцова. Як слушно зазначає О. Баган, Д. Донцов “відразу надав якісно іншого, бойового характеру журналу. Головним завданням бачив відродження героїчного, величного духу серед українців, піднесення яскравої Національної Ідеї, яка б гартувала і надихала на подвиги цілі покоління”¹⁷. Незабаром навколо ЛНВ згуртувалися кращі українські письменники, теоретики, мислителі, публіцисти, політики.

У 1923 р. навколо іншого шойно створеного пресового органу — “Заграва” об’єдналася група українських радикалів, яка створила “Українську партію національної (революційної) роботи” (УПНР). Її ідеологом був Д. Донцов, головою партії став С. Підгірський. Однак невдовзі УПНР і часопис “Заграва” припинили своє існування.

Серед галицьких українців, особливо молоді, та в емігрантському середовищі в той час неабияким успіхом користувалися ідеї тоталітаризму, які уособлювалися в італійському фашизмі, німецькому націонал-соціалізмі та радянському більшовизмі. Деякі провідні політичні діячі, зокрема Д. Донцов, сподівалися, що “включення їхніх основних постулатів у стратегічну концепцію будь-якої національної ідеї матиме позитивні наслідки”¹⁸.

Складна суспільно-політична обстановка на західноукраїнських землях, посилення окупаційного режиму змусили галицьку молодь більш рішуче переходити на націоналістичні позиції. Так, А. Жуковський, відомий дослідник з української діаспори, писав: “У другій половині 20-х років, коли політичні партії на західних українських землях і в еміграції почали відходити від національних принципів і котитися в бік опортунізму, на це зреагувала молода генерація, яка створила свої власні організації, поклавши в основу своєї дії засади українського націоналізму”¹⁹.

У 1924 р. у Львові виникла “Група української державницької молоді” (ГУДМ), яку очолювали Ю. Вассиян, С. Охримович та ін. Тоді ж учні львівських гімназій створили підпільну “Організацію вищих класів українських гімназій” (ОВКУГ). Члени цих організацій активно пропагували ідеї націоналізму, висували гасло рішучої боротьби проти польської окупації західноукраїнських земель. З метою об’єднання зусиль у боротьбі з ворогом, угодовством українських політичних сил в 1926 р. ці організації об’єдналися в “Союз української націоналістичної молоді” (СУНМ). Його очолив О. Боднарівч²⁰.

На думку відомого українського дослідника та публіциста з діаспори П. Мірчука, цією назвою українська патріотична молодь бажала “зама-

ніфестувати, що вихідним положенням та цілевим назначенням своєї дії вона поставила добро українського народу, української нації”²¹.

Націоналістична ідеологія активно поширювалася у таборах інтернованих українських вояків у ЧСР. У 1922 р. в Йозефові, а також у Ліберцях виникла “Група української націоналістичної молоді” (ГУНМ). Серед українських емігрантських громад виник ще ряд організацій, які сповідували націоналістичну ідеологію. В листопаді 1925 р. вони об’єдналися в “Легію українських націоналістів” (ЛУН), основний осередок якої розміщувався в Подєбрадах (ЧСР). Легію очолив відомий теоретик українського націоналізму М. Сціборський. Провідники ЛУН наголошували, що їх організація бореться за повне визволення України і утворення соборної, самостійної української держави. Силою, яка може втілити в життя цю заповітну мрію українства, є лише диктатура організованих українських націоналістів-патріотів, що сповідують державницьку ідеологію²².

Можна без перебільшення стверджувати, що одним з перших речників ідеології українського націоналізму в пореволюційний час був Д. Донцов. У багатьох гостро полемічних, дискусійних працях — публіцистичних, історичних, політологічних, філософських він накреслив шляхи виходу українського народу з-під невільного становища і побудови самостійної української держави. Д. Донцов всебічно і глибоко обґрунтував роль і місце України в євразійському геополітичному просторі, наголошував, що впродовж віків утворилися матеріальні, духовні, релігійні, культурні, соціальні передумови для існування незалежної соборної української держави. Про це він писав у працях “Історія розвитку української державної ідеї” (1917 р.), “Підстави нашої політики” (1921 р.), “Що таке націоналізм?” (1928 р.), “Маса і провід” (1928 р.), “Орден не партія” (1938 р.) та ін.” Українська державна ідея, — наголошував Д. Донцов, — стала в ХХ столітті знову міжнародним питанням... Від розв’язання цього питання залежить політична рівновага не лише Сходу, але й цілої Європи”²³.

Праці Д. Донцова розбудили мляву, застиглу від розгубленості українську суспільно-політичну думку, що стала такою після поразки української революції. У праці “Підстави нашої політики”, яка радикально вплинула на виховання пореволюційного українського покоління, Д. Донцов аналізував революційні події, непослідовні дії, ідейні помилки соціалістів і демократів, яким потрапила в часи революції вся влада і яку вони втратили, зваливши вину на народ.

Провідники із соціалістично-демократичного табору з їх сліпою вірою в соціалізм, браком національної гідності, з “недорозвиненим політичним чуттям ставили на перший план “соціальне визволення”, а не політичне панування української нації в своїй країні”²⁴.

На думку Д. Донцова, для того, щоб українцям вистояти в цьому суперечливому, жорсткому світі, їх політичним провідникам необхідно перейнятися ідеєю політичної незалежності, повірити, що вони не є безликою етнографічною масою, а політично свідомою нацією. Вони не повинні йти на жертви задля тимчасових економічних, соціальних вигод або космополітичних чи інтернаціональних жертв тому, що будь-які поступки завжди закінчувалися поневоленням народу завойовниками. Важливою умовою незалежного державного існування української нації повинно бути те, щоб її провідники у своїй внутрішній і зовнішній політиці спиралися на матеріальні і духовні традиції українського народу²⁵. Вони мають визначити колективний ідеал, що спирається на такі принципи: самовизначення, самостійність, незалежна церква. Лише усвідомлення цього ідеалу врятує життя нації, яка повинна зайняти належне місце в світовій істо-

рії. “Тільки нація, що свідомо великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягається яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такий нації приділяється спеціальна книга на шахівниці світової історії”²⁶.

Д. Донцов писав, що в боротьбі за життя нація має спиратися на свої прадавні “урядження і ідеї”, що впродовж віків цементували українське суспільство в єдине ціле. “Ці ідеї та урядження, — наголошував він, — впливають з того ідеалу нації, головною прикметою якого є відстоювання своєї незалежності проти Росії”²⁷.

Наголошуючи, що політики кожного народу мають керуватися “національним егоїзмом”, він зазначив, що українські політичні провідники з огляду на те, що історія і географія зробили з України “аванпост Європи проти Росії” і що Україна повинна інтегруватися на захід, мають дотримуватися таких заповідей: “Першою заповіддю нашої політики повинно бути: 1) в політиці внутрішній — плекання всіх засад західної культури, які рятують Європу (і нас) від московської пошести; 2) в політиці зовнішній — повна сепарація від Росії”²⁸. Д. Донцов обґрунтував необхідність проводити національну політику в ім’я всієї української нації. Засадничою метою внутрішньої політики повинно бути утворення не тільки культурної, але й політичної нації, свідомої свого політичного призначення.

Д. Донцов наголошував, що, коли нація сформована, потрібно не допустити до нищення фундаменту, на якому вона об’єднана в одну державну цілість. Якщо ж нація не являє собою єдиної державної структури, потрібно вжити рішучих заходів до знищення всього, що стримує процес формування соборної, незалежної української держави. В обох випадках необхідно спрямовувати всі помисли і прагнення кожного українця, груп чи племен нації до найвищої політичної мети. Такою метою, вважав Д. Донцов, має бути державна нація. Бо нація, в якій “воля до власного політичного ідеалу ще не розвинена або розвинена рудиментарно, властиво не є нація, а тільки нарід”²⁹.

Д. Донцов стверджував, що українці пройшли тривалий шлях свого розвитку і подолали величезні труднощі, їх гнобили, асимілювали, зневажали, нищили, але вони вистояли, зберегли свої традиції, сформувались у національну спільноту. “Українці, — писав він, — це ні люд, ні народ — це нація, нація політична..., нація з великими історичними традиціями... Цей імператив наказує нам ніколи не забувати, що головною ціллю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал”³⁰.

Підсумок попередніх теоретичних напрацювань щодо шляхів визволення українського народу, побудови незалежної держави зроблено в праці Д. Донцова “Націоналізм” (1926 р.). У ній автор, аналізуючи попередній досвід спроб національного відродження української нації, критикував українців за їх малоросійський провінціалізм, рабську покірливість, неспроможність вирватися з-під гніту окупантів. Д. Донцов визначив шляхи боротьби української нації за власну державу. Почуття, з якими українські провідники намагалися завоювати волю і незалежність, не відповідали ознакам справжнього націоналізму нації, “з волею будувати, з завоюницьким інстинктом, з жадобою панування й влади, — то був вузько обмежений націоналізм провінції, сентиментальна ідеологія, яка стреміла лише “визволити” особу від усяких пут і забезпечити їй незакаламучене спокійне життя під чийми-будь опікунчими крилами. Свій патріотизм вони “принизили до “рідної стороньки”, до її звичаїв, до “регіоналізму””³¹.

“В цій книзі, — писав Д. Донцов, — хочу усталити поняття українського націоналізму так, як я його розумію. А розумію його не як ту чи іншу

програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня, лише як світогляд. Як певний світогляд протиставляю своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізмові XIX віку, націоналізму упадку й провансальства”³².

Своє завдання Д. Донцов вбачав у тому, щоб “вплинути на формування української національної ідеології, яка, я в це вірю, вийде переможно з духовного розбрату наших днів і тим самим вплинути на біг майбутніх подій”³³.

Д. Донцов вважав, що важливою підставою українського націоналізму є “зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії”. Другою “підставою національної ідеї здорової нації” повинно бути устремління до боротьби та свідомість її конечності, без якої неможливі ні героїзм, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, “ані тріумф жадної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу”³⁴. Третя вимога націоналізму — це “романтизм, догматизм, ілюзіонізм”³⁵.

Тобто, дух романтики керує людиною, робить її сильною, героїчною, піднімає на боротьбу за ідею, за вічну правду. Жодна ідея не переможе, поки не буде пройнята духом романтики. Разом з тим, ідея або доктрина має бути догматичною, вона не може бути предметом дискусії. До четвертої вимоги націоналізму Д. Донцов відносив фанатизм і аморальність, які мають ґрунтуватися на великій всеодолаючій вірі. Фанатизм дає національній ідеї велику вибухову силу. Інтерес нації заступає всі інші інтереси³⁶.

Національна ідея, на думку Д. Донцова, має бути аморальною. Втілювати в життя аморальну політику повинен фанатик, який має бути агресивним і нетерпимим до інших ідей, ідеологій та поглядів. Проголошені Д. Донцовим гасла повинні сприйматися іншими як обов’язкова для всіх правда. Фанатик виявляє палку любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірну ненависть до всього, що перешкоджає її здійсненню. “Ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика — з конечности і з натури оборонених ним думок... Чуттєві ідеї “фанатиків” не знають толерації, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями”³⁷.

Наступною підвалиною націоналізму Д. Донцов вважав право сильних націй “до панування і оволодіння землею та її нижчими расами”. Войовничість властива тим народам, які вміють правити собою й іншими народами. Вони покликані “організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації”³⁸.

Нарешті, шостою засадою націоналізму є “творче насильство та ініціативна меншість як порядкуючі сили”³⁹. Саме ініціативна меншість, тобто еліта, має втілити в життя українську ідею. Якщо вона прагне підняти народ на боротьбу за українську ідею, то повинна в першу чергу полишити “прокляту спадщину невольничих часів”. “Мусимо нести відважно свою віру, не схилити чола ні перед чужим, ні перед власними “маловірами”. Мусимо набирати віри у велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря”⁴⁰, — наголошував Д. Донцов.

Д. Донцов закликав відкинути ідею та концепції М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка як такі, що нездатні втілити в життя українську ідею. Протиставляючи українському “провансальству” ідеал нової людини, він обґрунтував шляхи її реалізації. Українцям необхідно вийти із стану “провінції”. Їх ідея повинна бути всеохоплюючою, «перейнятися поняттям політичної влади над людністю і територією», розвинути в українців бажання встановити в Україні такий суспільно-політичний лад, таку господарську структуру національного життя, яка змогла б “потроїти ви-

датність моральних, фізичних сил країни в порівнянні з її теперішнім станом”⁴¹.

Д. Донцов стверджував, що боротьба за існування є законом життя. Всесвітньої правди немає. Життя сприяє тому, хто продемонструє більшу моральну і фізичну силу. Таку силу українці зможуть здобути лише тоді, коли переймуться новим духом, новим ідеалом. “Таким ідеалом, — наголошував він, — може бути тільки ідеал, що є вірним перекладом підсвідомої волі до власновладства якраз тієї нації, що черпає свій зміст не з гасел відірваної доктрини, лиш з цілості власних потреб народу, з його географічного положення в світі, його минулого, традицій, історії та психіки... Кожна нація має свій власний закон, свою власну правду й повинна лише їм коритися... Національна ідея тоді лиш увірветься як могутній чинник у життя, коли в ній сполучені щасливо обі частини: чуттєва й розумова, коли інтелект міцно сполучений з народним інстинктом і сумлінням. А це можливо лише тоді, коли зміст ідеї, коли національний ідеал не є чужий, абстрактно виважений та їй накинтий”⁴².

Хто ж має формувати і втілювати в життя українську ідею? На думку Д. Донцова, “провансальці”, демократи, різні народолюбці вважали, що це має робити народ. “Ми відповідаємо — ніколи народ! Народ є для всякої ідеї, чи в її статичному, чи динамічному стані, чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що несе ідею, тим, де ця ідея зароджується, є активна або ініціативна меншість”. За будь-якого стану суспільства для втілення ідеї в життя, успішного захисту і будь-якої активної дії “неминучою умовою є існування активної, відважної, спрагненої влади меншості, цієї правдивої носительки великих ідей, найважливішого чинника історії”⁴³.

Для реалізації української ідеї Д. Донцов закликав українську спільноту покінчити з провінціалізмом, озброїтися новою ідеологією, якою є його “чинний націоналізм”. “Засади чинного націоналізму, який скрізь підкреслює момент волі, влади й агресії, є запереченням дотеперішніх засад “розуму”, “стихійності” й “порозуміння”... Чинний націоналізм каже: органічність і віра в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархія в громаді”⁴⁴. “Головний момент, який обіймає цілу ідеологію чинного націоналізму, — наголошував Д. Донцов, — це момент панування, влади, активності, всупереч до домінуючого моменту провансальства — уживання; пасивність та підпорядкування обставинам, відірваними засадами, партикулярному народові, чужим ідеям там і активне накинення себе їм тут. Це те, що я назвав би новою ідеологічною підставою тих зусиль нації, яких вимагає від нас час”⁴⁵.

Д. Донцов стверджував, що нація — абсолютна цінність, вона вічна і немає вищої мети, ніж здобуття нею незалежної держави. “В чиннім націоналізмі змістом життя є активність і могутність Нації, життєвою формою — національна боротьба, а духом життя — романтика, віра”⁴⁶, — наголошував Д. Донцов.

Ідеологія чинного націоналізму є ідеологією волюнтаристською, бо воля є першоосновою буття та творцем дійсності. “Воля нації” виявляється у нестримному “хотінні” утвердити свою національну самобутність, “свою волю влади”⁴⁷.

Д. Донцов засуджував позицію українських політичних провідників, які у пошуках шляхів визволення України спиралися на народницьку, ліберальну, демократичну ідеологію. Він вважав, що тогочасна українська демократія знаходилась у кризовому стані, не могла протиставити себе ворожим силам, вона втратила “дух войовничості”. Для перемоги потрібні не лише програми, але й люди з твердим характером, бо без сильних інди-

відуальностей демократія нічого не варта. Вирішальним “чинником в історії є не знання, а характер, не програма, а особливість, не так “що”, як “хто” і “як”⁴⁸.

Боротьбу за визволення українського народу, створення власної незалежної соборної держави зможуть очолити нові люди. За Д. Донцовим, нові люди — це “каста”, яка об’єднується в своєрідну політичну організацію — “орден”. Цей термін він застосовував на противагу до політичних партій, що існували в демократичних суспільствах. Д. Донцов писав, що необхідно всім політичним течіям, рухам, організаціям нав’язати волю ордену, підкорити їх своєму впливу і перенести цю політику на все суспільство⁴⁹. Потрібно встановити “ряд догм, ряд правил, ряд аксіом у всіх колах збірного життя, різко очерчених, ясно протиставлюваних, встановивши свою правду, єдину і непомильну”⁵⁰.

На думку багатьох дослідників, зразком монопартійної системи партії орденського типу слугували Д. Донцову партії “орденського” типу СРСР, Італії, Німеччини та інших країн. Лише партія орденського типу, за його переконанням, може очолити боротьбу українського народу за власну державу. Вона повинна встановити повний контроль над життям усього суспільства та його окремими членами і лише тоді буде здатна виконати покладене на неї завдання. Орден, а не політична партія чи інша політична структура “надає народній масі незнану доти енергію і силу. Бо енергія народу — це функція не лише числа, але й інтелектуальної і моральної вартості проводу”⁵¹.

“Вольовий” або “чинний націоналізм” Д. Донцова пізніше, за влучним висловом американського дослідника Дж. Армстронга, дістав назву “інтегрального націоналізму”. Слід підкреслити, що ідеї Д. Донцова справили неабиякий вплив на формування націоналістичного світогляду українців, особливо на молодь Галичини. Крім Д. Донцова, розробкою питань націоналістичної ідеології займалися Д. Андрієвський, О. Бойдуник, Ю. Вассиян, В. Мартинець, М. Сціборський, С. Ленкавський, С. Бандера, Я. Стецько та інші.

У політологічній, історичній літературі трапляються порівняння українського інтегрального націоналізму з фашизмом, нацизмом, більшовизмом тощо. Наголошується, що за формою він антидемократичний, тоталітарний. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький зазначав, що “український націоналізм підходить під поняття тоталітарного руху”⁵². Певною мірою таке твердження відповідало дійсності. Однак це не означає, що український націоналізм наслідував, як пишуть деякі дослідники, всі ознаки названих вище тоталітарних режимів. Той же І. Лисяк-Рудницький писав, що “найближчих родичів” українського націоналізму слід шукати не в німецькому націоналізмі чи італійському фашизмі, а скоріше серед партій країн Східної Європи — хорватських усташів, румунської залізної гвардії, словацьких глінковців тощо. На його думку, український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнав впливу інших тоталітарних течій і режимів⁵³.

На наш погляд, найближче до істини підійшов В. Винниченко. Він зауважував, що емігрантські політики, дослідники з демократичного табору як слід не проаналізували своєрідне явище — український націоналізм. Вони вивчали лише одну рису тоталітаризму — зобов’язуюче підпорядкування колектива проводу і на цій підставі охарактеризували його як “український фашо-нацизм”. Ця риса є спільною для будь-якого тоталітаризму. Але є в українському націоналізмі такі риси, які відрізняють його від інших тоталітаризмів. Більшовизм, фашизм, нацизм та інші переслідували соціальну перебудову державного життя за своїм соціально-економічним,

класовим світоглядом. Диктатура, вождизм і терор є тільки засобом для досягнення їхньої мети. Для українського тоталітаризму, зазначав В. Винниченко, притаманний інший — психологічно-національний — характер. Його мета не соціальна, а національна, не перебудова держави за своїм соціальним світоглядом, а її здобуття. Націоналістам байдуже, який буде соціальний і політичний лад в Україні, головне, щоб існувала українська незалежна держава. Український націоналізм виник “з великої національної гіркості, з пекучого гніву, з обурення за те, що вона, та українська революція, на яку вони покладали стільки надій, яку так любили, не справдила своїх обіцянок”⁵⁴.

Отже, поразка української революції викликала до життя одну з найрадикальніших політичних течій — інтегральний націоналізм. Цей політичний напрямок не виник на пустому місці, а був наслідком об’єктивних історичних обставин. Критично оцінюючи невдачі української національної революції 1917—1920 рр., спираючись на ідеї Макіавеллі, Ніцше, Парето, Шопенгауера, Д. Донцов обстоював тезу про придатність більшості засобів у безкомпромісній боротьбі за виживання націй. В умовах західноєвропейської дійсності він мав неабияку популярність серед тогочасної західноукраїнської інтелігенції. Однак і науковці, й навіть помірковані націоналістичні політики гостро критикували окремі принципи “нового” націоналізму, особливо принцип політичної аморальності, який захищав Д. Донцов.

Почуття націоналізму, патріотизму живе в кожній людині, етносі, народі. Традиційний український націоналізм базувався на давній національній традиції, що виникла, визріла і розвинулася з буттям української нації. Ідея націоналізму була тією рушійною силою, що згуртувала, об’єднала українців, спонукала їх до боротьби за своє національне, політичне існування. Після втрати першої державності — Київської Русі впродовж кількох століть українська нація була розкраяна на окремі частини, її етнічним землям зовнішні чинники перешкоджали об’єднатися в єдине ціле, утримуючи в складі сусідніх держав.

Для українців роз’єднаних, розкиданих по світу, сутність національної ідеї перш за все полягала в прагненні визволитися з-під чужинецького поневолення. Не менш важливим було об’єднати всі етнічні українські землі, прихилитися до єдиного національного кореня — території. Найважливішою складовою цієї сутності було будівництво власної незалежної, соборної держави. Соборність території, соборність людей і українська державність — ось що власне викликало до життя націоналістичний рух, діячі якого мріяли про визволення української нації, виступали на захист її природних прав на існування. Націоналізм в його поміркованій формі виступає гарантом національної стабільності й могутності націй. Позбавлений “інтегральності”, український націоналізм є одним з потужних джерел державотворчого процесу.

¹ Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991. — С. 58.

² Г о р е л о в М. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. — К., 1996. — С. 14.

³ М і х н о в с ь к и й М. Самостійна Україна. — Лондон, 1967. — С. 24.

⁴ Цит. за кн.: Б о р и с Р. Микола Міхновський. — б.м.в., б.р.в. — С. 24.

⁵ К н и ш З. Становлення ОУН. — К., 1994. — С. 4.

⁶ Б а г а н О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідеї. — Дрогобич, 1994. — С. 36.

⁷ К е н т і й А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр.: Короткий нарис. — К., 1998. — С. 16.

- ⁸ Там же. — С. 20.
- ⁹ Мірчук П. Нариси історії ОУН. — Мюнхен, 1968. — Т. 1. — С. 21.
- ¹⁰ Там же. — С. 22—23.
- ¹¹ Ленкавський С. Націоналістичний рух за ЗУЗ та І-й Конгрес українських націоналістів // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 395.
- ¹² Дужий П. Роман Шухевич — політик, воїн, громадянин. — Львів, 1998. — С. 36.
- ¹³ Баган О. Назв. праця. — С. 37.
- ¹⁴ Книш З. Назв. праця. — С. 20.
- ¹⁵ Баган О. Назв. праця. — С. 39.
- ¹⁶ Книш З. Назв. праця. — С. 21.
- ¹⁷ Баган О. Назв. праця. — С. 47.
- ¹⁸ Горелов М. Назв. праця. — С. 73.
- ¹⁹ Жуковський А. Євген Коновалець у 55-у річницю смерті // ОУН: Минуле і майбуття. — К., 1993. — С. 40.
- ²⁰ Баган О. Назв. праця. — С. 58, 59.
- ²¹ Мірчук П. Степан Бандера — символ революційної безкомпромісності. — Хмельницький, 1992. — С. 16.
- ²² Кентій А. В. Назв. праця. — С. 64.
- ²³ Донцов Д. Історія розвитку української ідеї. — К., 1991. — С. 33.
- ²⁴ Донцов Д. Підстави нашої політики. — Нью-Йорк, 1957. — С. 196.
- ²⁵ Там же. — С. 100.
- ²⁶ Там же. — С. 121.
- ²⁷ Там же. — С. 106.
- ²⁸ Там же. — С. 89.
- ²⁹ Там же. — С. 101.
- ³⁰ Там же. — С. 102—103.
- ³¹ Донцов Д. Націоналізм. — Лондон—Торонто, 1966. — С. 161.
- ³² Там же. — С. 13.
- ³³ Там же. — С. 14.
- ³⁴ Там же. — С. 244.
- ³⁵ Там же. — С. 245.
- ³⁶ Там же. — С. 259.
- ³⁷ Там же. — С. 263—264.
- ³⁸ Там же. — С. 278—289.
- ³⁹ Там же. — С. 283.
- ⁴⁰ Там же. — С. 312.
- ⁴¹ Там же. — С. 317.
- ⁴² Там же. — С. 333—335.
- ⁴³ Там же. — С. 285—286, 290.
- ⁴⁴ Там же. — С. 339.
- ⁴⁵ Там же. — С. 339—340.
- ⁴⁶ Там же. — С. 339.
- ⁴⁷ Там же. — С. 231.
- ⁴⁸ Донцов Д. Кількість чи якість // Донцов Д. Хрестом і мечем: Твори. — Торонто—Лондон, 1967. — С. 174.
- ⁴⁹ Донцов Д. Об'єднання чи роз'єднання // Донцов Д. Хрестом і мечем. — С. 129—130.
- ⁵⁰ Там же. — С. 129.
- ⁵¹ Там же. — С. 130.
- ⁵² Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С. 42.
- ⁵³ Там же. — С. 63.
- ⁵⁴ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 67.

Питання історичного краєзнавства

Н. В. РУДНИЦЬКА (Житомир)

Професійна освіта євреїв Волині у XIX — на початку XX ст.

Дослідження етнічної історії стало одним з пріоритетних напрямів у світлі реалізації державної програми щодо відродження національних меншин України, згідно з положеннями Конституції України, “Декларації прав національностей” та закону “Про національні меншини”.

Необхідність глибокого й повного висвітлення історії розвитку національних меншин України, які становлять близько чверті всього населення сучасної держави, і водночас відсутність спеціальних досліджень цієї теми у вітчизняній історіографії спонукають до вивчення і такого важливого питання, як історія становлення й розвитку професійної освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX ст.

Наприкінці XVIII ст. сталися поділи Польщі, внаслідок яких значна територія Правобережної України, зокрема Волинь, опинилася в складі Російської імперії. На цих землях, крім корінного населення українців, мешкало багато євреїв, які масово почали там селитися ще з часів Люблінської унії. Тут розвивалася національна єврейська культура, міцні позиції мала ортодоксальна єврейська релігія, поширювалися хасидське вчення, просвітницький рух Хаскала, утворилася мережа єврейських навчальних закладів. Новоутворена Волинська губернія стала величезною не тільки за територією, а й за кількістю євреїв, що постійно зростала. Якщо у 1797 р. тут налічувалося 14 265 євреїв¹, то через 100 років їх було вже 394 774².

Після приєднання правобережних українських земель до Росії царський уряд почав впроваджувати великодержавну політику щодо нових підданих, зокрема євреїв. Імперська політика базувалася на трьох основних принципах, які вона застосовувала по відношенню до всіх національних меншостей: православ'я, самодержавство, народність. Велика увага приділялася проблемам розвитку єврейської освіти. Однак царат не брав до уваги, що євреї мали свою мову — їдиш, якою користувалися в побуті, книжну мову — іврит, свою систему освіти, самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, прихильність традиціям і общинним авторитетам, свій самотній уклад життя.

На Волині склалася ціла система громадських, приватних, а з другої половини XIX ст. — державних навчальних закладів. Завдяки їй євреї мали досить високий рівень грамотності. За даними перепису 1897 р., вони займали за грамотністю четверте місце: чехи — 59,03 %, німці — 37,80 %, росіяни — 37,01 %, євреї — 32,63 %, білоруси — 25,91 %, татари — 25,53 %, українці — 9,26 %³.

Про потяг єврейського юнацтва до освіти писав кореспондент газети “Недельная хроника Восхода” з Старокостянтинова: “Освіта стає для молодого покоління нашого міста такою ж потребою, як і все необхідне в житті. Промінь освіти починає проникати навіть у ті куточки нашого міста, які косніли від невігластва і фанатичних забобонів. Юнаків, які бажають вибратися на інший шлях, більш світлий, і почати нове життя, у нас дуже багато”⁴.

З 40-х років XIX ст. в Російській імперії розпочалася реформа в галузі єврейської освіти. Її мета — змінити релігійно-суспільний побут єврейського населення, ліквідувати відчуженість та релігійний фанатизм, сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави, підпорядкувати їх імперському загальному управлінню. Актуальним стало питання професійної підготовки єврейської молоді.

У XIX — на початку XX ст. значна частина євреїв Волинської губернії займалася ремісництвом. Якщо у 1812 р. ремісників-євреїв налічувалося 3143 чол., що становило 18,8 % єврейського населення губернії, то в 1818 р. — їх було 16 902, у 1832 р. — 17 026, в 1852 р. — 20 114⁵. За 40 років їх кількість на Волині збільшилася у 6,4 раза. В 1885 р. у губернії працювало 47 782 ремісники, серед яких було близько 37 тис. євреїв, тобто 77,4 %. Якщо порівняти цей показник з 1852 р., то можна констатувати зростання кількості євреїв-ремісників майже вдвоє. Інколи статистичні дані не відповідали дійсності, бо євреї іноді свідомо приховували своє заняття, щоб не реєструватися, не брати встановлених промислових свідоцтв, не платити податків. Євреї-ремісники велику увагу приділяли вихованню кваліфікованої молоді. Вони набирали учнів, навчали їх основам ремесел і вміню керувати ремісничою майстернею. Так, у 1896 р. у 22 090 майстрів-євреїв — власників ремісничих майстерень було 10 092 підмайстри та 7247 учнів. Тобто із 100 ремісників 56 були майстрами-власниками, 26 — підмайстрами (робітниками) і 18 — учнями. Ці показники були значно вищими, ніж у ремісників-християн, у яких із 100 ремісників було 74 майстри, 14 підмайстрів і 12 учнів. Тобто у євреїв на одного майстра-власника припадало 0,46 підмайстра і 0,3 учня, а у християн — відповідно 0,2 і 0,2⁶. Навчалися ремеслу у майстрів-ремісників діти переважно з бідних та багатодітних сімей, сироти. Майстер мав дуже великі права щодо доручених йому дітей. За складеною письмовою угодою він навіть міг отримати “батьківські права”. Деякі майстри поводити себе по відношенню до дітей непорядно, грубо, часто не вчили їх ремеслу, а змушували виконувати домашню роботу та доручення, які не мали найменшого відношення до навчання. Тривало навчання у майстра від 4 до 7 років. Якщо батьки чи опікуни забирали дитину раніше встановленого строку, то майстер міг стягнути з них штраф у сумі 50—100 крб. Відповідальності за рівень оволодіння ремеслом він не ніс. За угодою найчастіше учням надавалися помешкання та харчі, іноді вони приходили в майстерню як на роботу й одержували гроші⁷.

Після закінчення терміну навчання учні найчастіше працювали в ремісничій майстерні підмайстрами. Самостійні майстерні за традицією створювалися євреями-ремісниками лише після одруження. Життєвий рівень їх був низьким, а умови роботи надзвичайно важкими. Середній зарібок ремісника-єврея в “смузі осілости” і на Волині в тому числі коливався від 4 до 10 крб. на місяць. Наймані робітники в майстернях отримували 2—4 крб. Жахливі умови життя євреїв-ремісників яскраво описував Київський генерал-губернатор І. Фундуклей. “Євреї-ремісники, — писав він, — жили досить тісно, часто по кілька сімей у старій халупі, так що вночі, коли всі мешканці вдома, на підлозі майже не залишається вільного місця між сплячими. Багато з таких будинків розділені коридорами, в яких наймачі влаштовують невеликі ручні заводи чи майстерні: воскобійні, свічкові, шкіряні і т.д., працюють сім’єю”⁸.

Як відомо, засновані російським урядом казенні єврейські училища через надмірну тенденцію впливати і на побут євреїв повинні були витримувати важку боротьбу з віковими традиціями єврейства. Тому про відкриття в той час ремісничих відділень при цих школах не могло бути й мови. Думку цю плекали, але окремі діячі, поєднавши з єврейською освітою

любов до свого народу, не переставали замислюватися над питанням про його краще майбутнє.

До їх числа належав гурток просвітників “Маскілим”, члени якого проживали у містах Правобережної України — Бердичеві, Києві, Житомирі. Ідеологи єврейського відродження І.Б. Левінзон, О. Рабинович та інші вважали, що розвиток ремісництва і землеробства серед євреїв дасть можливість їм вийти із злиденного матеріального становища, а для цього необхідно вчитися, удосконалюватися, на це повинні бути спрямовані всі зусилля єврейської меншини. Єврейських просвітників підтримав генерал-губернатор Південно-Західного краю князь І.І. Васильчиков. У 1859 р. він у доповіді уряду висловив думку про те, що євреї, безперечно, більше схильні до ремесел, ніж до інших занять, і запропонував відкрити в кожній із губерній, які входили до межі єврейської осілости, по одній ремісничій школі. Він детально розробив план, згідно з яким потрібно було у Волинській, Київській та Подільській губерніях набрати із самих бідних єврейських сімей по 30 хлопчиків для навчання в ремісничих школах і забезпечити утримання цих шкіл як місцевими коштами, так і субсидією уряду⁹. У 1862 р. було відкрите перше в Російській імперії єврейське ремісничє училище у Житомирі. Одним з його засновників став М.Д. Вайнштейн. Навчання в училищі було розраховане на п'ять років. Програмі вимоги були розроблені міністром народної освіти генерал-ад'ютантом, графом Путятиним. Єврейський Закон Божий вивчався у першому і другому класах. Його викладали у суботу та неділю за книгою “Месилод Галломод Бен Зева” з поясненням молитв, які використовували протягом робочого тижня і в святкові дні. Єврейська та російська мови також вивчалися у першому і другому класах. Учні повинні були навчитися: правильно читати, писати під диктовку, правильно використовувати розділові знаки, засвоїти граматичні форми. Велика увага приділялася арифметиці, геометрії, учні опановували загальні відомості з механіки, хімії, фізики і технології. Вони повинні були засвоїти основи знань і вміти застосовувати їх при вивченні ремесел. Малюванню й кресленню учні навчалися протягом п'яти років.

Велика увага приділялася в училищі навчанню ведення господарських і фінансових книг. Крім загальноосвітніх предметів, у ньому навчалися ковальському, столярному, токарному, мідному та жерстяному ремеслам.

Учнів, які добре вчилися і досягли великих успіхів у ремеслі, нагороджували за поданням комітету та з дозволу генерал-губернатора золотими і срібними медалями. Вихованцям училища, які отримали звання майстра, надавалося право на роботу без запису в цехи, вони звільнялися від рекрутської повинності, заплативши за це 150 крб. в казну. Діти з бідних сімей, які не мали коштів, отримували гроші із запасного капіталу училища.

У Житомирському ремісничому училищі навчалися учні не тільки на кошти казни, а й вільнослухачі. Якщо вони добре вчилися, не пропускали занять, здавали кожного року іспити і закінчували повний курс навчання із задовільними оцінками, то також отримували звання майстра. Ті, що вчилися за державні кошти, по закінченню училища повинні були відкрити і утримувати в краї протягом 6 років майстерню, навчати в ній учнів з єврейських сімей. Отримавши атестат, вони давали розписки, що виконують цю умову.

Для вирішення господарських справ, контролю за навчальним процесом і якістю професійного навчання учнів при Житомирському ремісничому училищі був створений спеціальний комітет. Він звітував губернатору Волинської губернії про стан училища і про хід навчання, кількість ви-

пускників училища, їх працевлаштування, кількість виданих атестатів на звання майстра та матеріальну допомогу, доповідав про потреби училища, введення викладання інших ремесел чи загальних предметів, корисних для оволодіння професіями, про збільшення кількості учнів. Комітет турбувався про забезпечення учнів одягом відповідно до сезону року і занять, якісним харчуванням. Рішення щодо незначних змін у внутрішньому розпорядку в училищі комітет приймав самостійно, а стосовно суттєвих подавав пропозиції в губернське управління на розгляд і отримання дозволу. Кожен рік він подавав загальний звіт про кошти, виготовлення виробів, запасний капітал, який витрачався з дозволу генерал-губернатора (грошова допомога учням). Комітет ніс відповідальність за використання штатних сум і грошей, які були отримані за виготовлені вироби і за виконання приватних замовлень, контролював роботу наглядача училища, який повинен був вести такі книги обліку: приходу і витрат штатних грошових сум; витрат на утримання училища; приватних замовлень і грошей, за них отриманих; приватних благодійних внесків; грошей, які вносили за навчання вільнослухачі; інвентарну, в якій було записане майно, що належало училищу; поіменну, де були записані всі вихованці училища — казеннокоштані і вільнослухачі, із зазначенням прізвищ, імен, місця запису по ревізії, коли і за проханням або розпорядженням кого прийнятий, коли і за якою причиною вибув. Наглядач кожен місяць звітував перед комітетом про використані на утримання училища кошти, витрати матеріалів на виготовлення виробів і їх залишки, про виготовлені замовлення і стан інструментів.

Про популярність Житомирського ремісничого училища свідчила кількість учнів, яка постійно зростала. У 1862 р. при відкритті училища було прийнято рішення про зарахування на навчання 15 учнів. У 1878 р. їх уже було 54, у 1879 р. — 64, а у 1883 р. — 80 ¹⁰.

Передбачалося, що на утримання Житомирського ремісничого училища будуть братися кошти з коробкового збору, в більшості з капіталу, виділеного на розвиток єврейського сільського господарства. Всього урядом було визначено суму у 6245 крб. Вказувалося, що залишки за одними статтями можуть покривати нестачу коштів за іншими, а також бути використаними на непередбачені витрати.

У 1884 р. ремісниче училище у Житомирі було закрито. Місцева адміністрація мотивувала це так: “Оскільки у містах і містечках Південно-Західного краю євреї дають більшість ремісничих рук і цим заважають розвитку ремісничої праці серед корінного населення, яке вони експлуатують, то спеціальне єврейське ремісниче училище при відсутності подібних училищ для християн є зайвим знаряддям у руках євреїв для експлуатації корінного населення” ¹¹.

Закриття Житомирського училища надовго затримало розвиток єврейських професійних шкіл. Але управління Київського навчального округу не ставило особливих перешкод спробам місцевих єврейських громад відкривати при загальноосвітніх школах ремісничі відділи. Генерал-губернатор Південно-Західного краю Анненков при сприянні відомого єврейського діяча Г.М. Бараца навіть розробив новий проект організації цілої мережі ремісничих шкіл за зразком Житомирської. Але його пропозиція не мала підтримки. В російському суспільстві та і в єврейському середовищі було немало скептиків, які вважали створення Житомирського училища марною справою.

Відомий дослідник проблеми Л.М. Брамсон писав: “Училище проіснувало близько двадцяти років, увесь час користувалося великим співчуттям і опікою місцевої влади, яка брала участь у керівництві школою.

Остання обставина й зумовлювала вічну опіку, надмірну регламентацію, нерухомість програми, що вкрай погано позначилися на долі цього училища, оскільки професійна освіта в училищі не була проведена на належному рівні. Але все ж за 20 років свого існування воно випустило більше сотні інтелігентних ремісників. Деякі з них потім стали вчителями у заново створених єврейських ремісничих училищах”¹². У містах, де кількість єврейського населення була значною, при єврейських казенних початкових училищах відкривалися ремісничі відділи. У Київському навчальному окрузі наприкінці XIX ст. діяло п’ять ремісничих відділень при єврейських однокласних казенних училищах, одне з них при Рівненському казенному єврейському однокласному училищі. Ремісниче відділення при Рівненському училищі існувало з 1 вересня 1883 р. В ньому діти оволодівали столярно-токарною і палітурною майстерністю. Керував відділенням завідувач казенного училища. Для вирішення господарських проблем ремісничого відділення існував господарський комітет, який складався з голови комітету, обов’язки якого виконував завідувач училища, членів училищного колективу та трьох членів від місцевої єврейської общини, які брали участь у всіх засіданнях ради з правом голосу. Головним завданням господарського комітету була турбота про нормальне функціонування цього відділення. Основи ремесел викладали два майстри. Станом на 1 січня 1890 р. столярно-токарній справі навчалася 12 учнів, палітурний — 15¹³.

У 1889 р. під керівництвом майстрів учні виготовили в столярній майстерні п’ять шаф, один стіл, один диван, 12 стільців, 6 класних лавок, 28 віконних рам і багато інших виробів; у палітурній майстерні було переплетено 526 книг і журналів та наклеєно кілька картин і карт.

Наприкінці XIX ст. при училищі залишилася тільки палітурна майстерня, в якій 19 хлопчиків переплітали книги і зошити, виготовляли картонажні роботи¹⁴.

Фінансування ремісничого відділення при Рівненському казенному єврейському училищі здійснювалося з різних джерел. У 80-х роках XIX ст. на утримання відділення відпускалося щорічно 500 крб. з коробкового збору, 100 крб. із загальної кошторисної суми училища й 175 крб. від Товариства для розповсюдження землеробства і ремісничої праці серед євреїв. Крім цих сум, ремісниче відділення мало кошти від замовлень, з яких 40 % прибутку йшло на оплату праці майстрам і на матеріальну допомогу учням, а 60 % витрачалося на закупівлю нових і ремонт старих інструментів¹⁵. У 1902 р. палітурний клас отримав 625 крб. з коробкового збору та 100 крб. із штатних коштів училища¹⁶.

Про значення функціонування ремісничого відділення при Рівненському казенному єврейському однокласному училищі та пропозиції щодо поліпшення його роботи писав попечитель Київського навчального округу у 1890 р.: “Підсумки навчання на ремісничому відділенні єврейських училищ взагалі дуже задовільні. Після випуску з училища більшість самостійно займаються у себе вдома тим чи іншим ремеслом, заробляючи собі чесною працею гроші для життя, інші, які не пройшли повного курсу, працюють у других майстрів, заробляючи 12—20 крб. на місяць”¹⁷. (Часто пройти повний курс навчання діти не мали змоги через матеріальне становище батьків.)

На початку XX ст. ремісничі класи працювали також при Острозькому та Кременецькому однокласних початкових єврейських училищах. Так, у 1902 р. при Острозькому училищі було відкрито слюсарно-ковальський клас, в якому навчалася 12 хлопчиків. Під керівництвом майстра М.Д. Розенберга — випускника Житомирського ремісничого училища, учні виготовляли відра, замки, ліжка, умивальники тощо. Навчання дава-

ло хороші результати. У 1905 р. М.Д. Розенберг був нагороджений медаллю “За старанність”.

З листопада 1892 р. при Кременецькому училищі працював палітурний клас, в якому навчалося 10 хлопчиків. Протягом 1902 р. вони виготовили замовлень на 34 крб. 27 коп. Фінансування ремісничого класу при Острозькому училищі здійснювалося з коштів коробкового збору — 600 крб. та з бюджету училища — 100 крб. на рік. Палітурний клас при Кременецькому училищі отримував 250 крб. з коробкового збору та 100 крб. з штатних сум училища. Майстром ремісничого класу з 1 вересня 1897 р. був Петро Бродський¹⁸.

У 1904 р. було відкрито слюсарно-ковальський клас при Житомирському двокласному єврейському училищі, в якому навчалося близько 20 хлопчиків. З 28 серпня 1908 р. обов’язки майстра виконував А.Ю. Томбан, який закінчив міське початкове училище¹⁹. 1 липня 1914 р. при Володимир-Волинському однокласному початковому єврейському училищі відкрився ковальсько-слюсарний ремісничий клас. В ньому навчалося 14 хлопчиків. Обов’язки майстра виконував М.Д. Колкер — випускник Одеського ремісничого училища товариства “Труд”. На утримання ремісничого відділення виділялися кошти із свічкового збору — 100 крб., з коробкового збору — 350 крб., з міських сум — 100 крб., з бюджету училища — 180 крб.²⁰

Наприкінці XIX ст. єврейські громади ставлять питання про професійне навчання дівчат. У Житомирі 20 лютого 1893 р. М.М. Грінштейн було відкрито жіноче приватне училище, в якому з 1 лютого 1913 р. жіночим ремеслам навчала Е. Хомицька²¹. У Старокостянтинові з 12 травня 1912 р. у жіночому приватному училищі Х.Л. Клебан рукоділлям навчала випускниця двокласного міського училища Г.П. Геллерштейн²².

У Рівненському повіті в 1911 р. єврейською громадою було відкрито приватне жіноче училище з професійним відділенням, в якому навчалося близько 200 учениць. Майстерності їх навчали Х. Рубінштейн, яка мала звання майстрині, та її помічниця С. Трегер. Викладачами працювали Д. Лінецька, Д. Вайнштейн, Ц. Вугмейстер, які закінчили жіночу гімназію, та випускниця Одеських вищих жіночих курсів І. Бик. Єврейські предмети викладали вихованці єврейського учительського інституту Л. Біблер та В. Гуревич, а також домашня вчителька Х. Ліпіна та шкільний вчитель З. Мушер²³. У Рівненському приватному жіночому єврейському училищі С. Розенталь рукоділлям навчала Т. Столяр²⁴. Близько 30 років у Рівному існувало училище Н.А. Розенталь, в якому навчали жіночим ремеслам²⁵. У 1914 р. приватні училища були відкриті в Острозі М.Б. Сліпою²⁶, у Радзівіліві Кременецького повіту — М.Л. Подкамінер²⁷ та у Ковелі²⁸.

З метою поліпшення ситуації в професійній освіті євреїв у Житомирі 18 жовтня 1907 р. відкрилося жіноче училище з ремісничими відділеннями, яке утримувалося Житомирською єврейською громадою. Завідувала училищем Г.М. Маршак, яка закінчила жіночу гімназію і викладала російську мову, арифметику, географію та історію. Навчання в училищі було розраховане на 6 років²⁹. В училищі викладалися російська мова, російська історія, єврейські предмети (читання, письмо, історія єврейського народу), арифметика, правопис, малювання. При вивченні російської мови велика увага приділялася загальному розвитку учениць. Вони повинні були навчитися висловлювати свої думки письмово, ознайомитися з граматичними правилами, читати художню літературу. Арифметика викладалася протягом усього курсу навчання. Загальні поняття з історії і географії давалися у молодших класах, більш ґрунтовні — у двох старших. Велика увага приділялася малюванню. Вважалося, що для правильного і ґрунтовного засвоєння ремесла малювання було надзвичайно важливим.

Навчання ремеслу ділилося на два періоди. Перший період — підготовчий у 1—3 класах, другий, спеціальний курс ремесла — у 4—6 класах. Ремісниче відділення ділилося на дві майстерні — швацьку та капелюшну. Діти обирали ремесло за власним бажанням. Учениці 5 і 6 класів отримували оплату за свою працю. У швацькому відділенні виготовлявся жіночий одяг, починаючи з простих суконь до складних. У 1908 р. був пошитий на замовлення і за програмою 231 виріб. У капелюшному відділенні учениці спочатку робили фасони з дроту, вчилися їх прикрашати, а потім виготовляли на замовлення капелюхи, муфти тощо. У 1908 р. виконано було 135 замовлень і програмних робіт. В обох майстернях виконано замовлень на суму 610 крб. 35 коп.

Заяви на навчання приймалися навесні, а вступні іспити відбувалися в серпні. Протягом літа члени педагогічного колективу та опікунської ради обходили і опитували бажаючих вчитися, вивчали умови життя дітей (перевагу надавали найбіднішим). У 1908 р. було подано 190 заяв про вступ до училища, прийнято — тільки 76 дітей, іншим відмовлено за браком місць і коштів. Станом на 1 січня 1908 р. в училищі навчалося 178 учениць. Було прийнято 76 дівчат, вибуло до закінчення повного курсу — 37 (через бідність — 20, емігрували в Америку — 2, перейшли в інші училища — 6, у зв'язку з хворобою — 2, через неуспішність — 3, виключено за рішенням педагогічної ради — 4). Закінчили повний курс 8 учениць. На 1 січня 1909 р. в училищі налічувалося 209 дівчат, з яких 41 були сиротами. Випускниці училища в більшості працювали у модисток чи брали замовлення додому³⁰.

Фінансувалося Житомирське громадське єврейське жіноче професійне училище з коштів коробкового збору, Єврейського колонізаційного товариства, благодійних внесків, концертів, вистав. У 1908 р. було отримано субсидію з Єврейського колонізаційного товариства — 3500 крб. і з коробкового збору — 450 крб. Ці 3950 крб. складали лише половину річного бюджету, необхідного для успішної роботи училища. Ще 4000 крб. вишукувалися різними шляхами. Наприклад, разом з Житомирською талмуд-торою було проведено танцювальний вечір, а в листопаді 1908 р. було організовано благодійну виставу драматичної трупи Басманова. Коштів на утримання катастрофічно не вистачало, економічна криза поглиблювалася старим боргом в 1000 крб. Через страшенну дорожнечу на матеріали для потреб капелюшного відділення Центральний комітет Єврейського колонізаційного товариства асигнував у 1908 р. 200 крб.

Контингент учнів складався в більшості з найбідніших прошарків населення. Тому не дивно, що діти внаслідок поганих гігієнічних умов і харчування страждали малокрів'ям, головними болями та іншими хворобами. Медичну допомогу дівчаткам надавали безкоштовно лікарі, які входили в опікунську раду, а також вільнопрактикуючі. Учениці отримували обід і чай. Найбідніших забезпечували взуттям, одягом та навчальними посібниками. Деякі отримували стипендію в розмірі три крб. на місяць.

Утримувати дітей протягом 6 років навчання в училищі батькам було надзвичайно важко. Іноді їм доводилося забирати дітей з училища і віддавати в приватні майстерні для будь-якого заробітку. Тому в старших класах прибуток від виготовлення виробів розподілявся як винагорода. У 1908 р. Міністерство внутрішніх справ задовольнило прохання єврейської громади Житомира і виділило з коштів коробкового збору 15 000 крб. на побудову нового приміщення училища. Крім того, Центральний комітет Єврейського колонізаційного товариства надав субсидію у сумі 9000 крб. для цієї ж мети³¹.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. дедалі більше дітей найменше забезпеченої частини єврейського населення Волині потребувало здобуття освіти і вивчення ремесел. Але єврейських шкіл як загальноосвітніх, так і спеціальних ремісничих було дуже мало. Єврейський пролетаріат, скупчений у межі осілості, без всякої професійної підготовки і малограмотний, був змушений через відсутність шкіл віддавати своїх дітей для навчання ремеслам до таких же бідних, як вони самі, майстрів.

Початкова освіта для єврейського населення була дуже важливою, але дедалі актуальнішою ставала проблема отримання молоддю середньої й вищої освіти. 17 жовтня 1844 р. Микола I підписав указ про створення в імперії рабинських училищ для підготовки вчителів єврейського закону та рабинів, що за обсягом загальних предметів прирівнювалися до гімназій. Урядом було вирішено відкрити рабинські училища в Житомирі та Вільно. У записці, що супроводжувала царський указ, зазначалося: “У рабинських училищах єврейським предметам навчати в учительських відділеннях на такому рівні, щоб вихованці могли викладати ці предмети в училищах першого та другого розрядів, а в рабинських — наскільки необхідно для освіти рабина, відкидаючи, якщо не на початку, то з першою можливістю всі зайві філософські висновки коментарів Талмуду”³².

Євреї Волині неоднозначно поставилися до відкриття рабинського училища в Житомирі. Так, кореспондент газети “День” наголошував: “Навряд чи буде перебільшенням, якщо скажемо, що заснування цих училищ, що розглядаються, становить епоху в історії російських євреїв, і що з їх долею тісно пов’язані доля й направлення цілих поколінь євреїв у нашій Вітчизні”³³.

26 років проіснувало Житомирське рабинське училище (1847—1873 рр.). В його стінах здобули освіту 5869 вихованців. Живучи і працюючи по всій “смузі осілості”, вони внесли значний вклад у розвиток культури і науки єврейського народу, сприяли піднесенню освітнього рівня єврейського населення. Багато випускників стали відомими діячами культури, вченими, громадськими лідерами та революціонерами.

У 1873 р. рабинські училища у Вільно і Житомирі були перетворені на учительські єврейські інститути. “Головною метою Міністерства народної освіти при заснуванні єврейських учительських інститутів, — писала газета “Недельная хроника Восхода”, — була підготовка достатнього контингенту єврейських учителів-спеціалістів, які б поступово витіснили меламедів з їх убивчими хедерами, що загальмували в зародку всіляке фізичне і моральне зростання підростаючих поколінь”³⁴. Навчання в Житомирському єврейському учительському інституті здійснювалося в чотирьох класах, в яких учні вивчали російську та церковнослов’янську мови, російську та всесвітню історію, педагогіку і дидактику, фізику, географію, ботаніку, зоологію, арифметику, алгебру, геометрію, правопис, малювання, креслення, музику, гімнастику, а також “єврейські предмети” — історію єврейського народу, єврейську мову (іврит), Біблію, закон віри³⁵.

При єврейському учительському інституті було відкрито початкове єврейське училище, в якому працювало три відділення і підготовчий клас, де вихованці проходили педагогічну практику під керівництвом педагогів. Це мало важливе значення для майбутніх вчителів. У довідці про результати інспекторської перевірки у 1877 р. дана позитивна оцінка роботи практикантів та їх наставників: “Практичні заняття вихованців ... ідуть задовільно, з належною старанністю до справи, якій вони себе присвятили”³⁶.

На початку 80-х років XIX ст. стало ясно, що спроба російського самодержавства створити такі навчальні заклади, які готували б слухняних обрусителів єврейської молоді, провалилася. 28 листопада 1885 р. цар за-

твердив указ про закриття Житомирського єврейського учительського інституту. З сумом кореспондент “Недельной хроники Восхода” повідомляв: “Смертний вирок цій установі винесений і підготовлений. 14 грудня дирекція інституту отримала від попечителя Київського навчального округу відношення, у якому директору сповістили, що “Житомирський інститут за непотрібністю закривається, а приміщення його передається окружному суду. Учні, які того побажають, буде переведено у Віленський учительський інститут”³⁷. Можливість здобути освіту в єврейському навчальному закладі, звільнення його учнів від військової повинності, а також певні пільги для його випускників, які надавалися державою³⁸, привертати до Житомирського єврейського учительського інституту єврейську молодь. За 12 років існування цього навчального закладу в його стінах здобули освіту більше 200 єврейських юнаків. Вони зіграли значну роль у вирішенні питання кадрового забезпечення єврейських навчальних закладів усієї “смуги осілості”.

Становлення єврейської професійної освіти на Волині у XIX — на початку XX ст. відбувалося у надзвичайно складних соціально-економічних і правових умовах імперської Росії. Але, незважаючи на всілякі перепони з боку ортодоксальних єврейських кіл та зі сторони окремих царських урядових осіб, вона торувала собі шлях, виконуючи своє головне завдання — навчити єврейську молодь основам ремесел та дати їй можливість заробляти собі на життя, підготувати висококваліфікованих вчителів для єврейських шкіл та абітурієнтів для університетів, які з часом стали відомими діячами культури, вченими, політиками.

¹ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — СПб, 1908—1913. — Т. 3. — С. 535.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — СПб, 1904. — Т. VIII. Волынская губерния. — С. 4—5.

³ Там же. — С. 14.

⁴ Недельная хроника Восхода. — 1882. — № 33. — С. 908.

⁵ Центральний Державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ), ф. 442, оп. 1, спр. 1853, арк. 1—36.

⁶ І в а щ е н к о О. М., П о л і щ у к Ю. М. Євреї Волині. — Житомир, 1998. — С. 63.

⁷ Киевский фабричный округ. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа И.О. Новицкого. — СПб, 1886. — С. 91—93.

⁸ І в а щ е н к о О. М., П о л і щ у к Ю. М. Назв. праця. — С. 72.

⁹ Доклад Л.М. Брамсона. Еврейское профессиональное образование в прошлом и настоящем. — С. 2.

¹⁰ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 396, оп. 2, спр. 280, арк. 23; ЦДІАУ, ф. 442, оп. 532, спр. 181, арк. 53; ЦДІАУ, ф. 442, оп. 533, спр. 158, арк. 70; Обзор Волынской губернии за 1883 г. — Житомир, 1884. — С. 48.

¹¹ Недельная хроника Восхода. — 1884. — № 12. — С. 316.

¹² Доклад Л.М. Брамсона... — С. 4.

¹³ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 год. — К., 1890. — С. 17—19.

¹⁴ Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 год. — Житомир, 1903. — С. 41.

¹⁵ Отчет попечителя Киевского учебного округа... — С. 18.

¹⁶ Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений... — С. 41.

¹⁷ Отчет попечителя Киевского учебного округа... — С. 19.

¹⁸ Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений... — С. 41.

¹⁹ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1909—1910 гг. — Житомир, 1909. — С. 5.

- ²⁰ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1915. — С. 305.
- ²¹ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. — Житомир, 1912. — С. 18.
- ²² Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1915. — С. 373.
- ²³ Там же. — С. 16.
- ²⁴ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1909—1910 гг. — Житомир, 1909. — С. 110.
- ²⁵ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. — Житомир, 1912. — С. 93.
- ²⁶ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1915. — С. 197.
- ²⁷ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. — Житомир, 1912. — С. 281.
- ²⁸ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1915. — С. 151.
- ²⁹ Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1909—1910 гг. — Житомир, 1909. — С. 13.
- ³⁰ Отчет Житомирского общественного еврейского женского училища с ремесленным отделением (профессионального училища) за 1908 г. — Житомир, 1909. — С. 9, 10, 12.
- ³¹ Там же. — С. 5—6.
- ³² Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. 13. — С. 259.
- ³³ “День”. — 1871. — № 16. — С. 238.
- ³⁴ “Недельная хроника Восхода”. — 1884. — № 24. — С. 673.
- ³⁵ ЦДІАУ, ф. 707, оп. 225, спр. 77, арк. 2, 9.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Недельная хроника Восхода, — 1886. — № 1. — С. 5.
- ³⁸ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 98.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

*УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ І ГЕТЬМАНСЬКИЙ
РУХ: ІСТОРІЯ, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА.*

*ВІСНИК КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ЛІНГВІСТИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. —*

Серія "Історія. Економіка. Філософія"

К. — 2000. — Вип. IV. — 463 с.

У сучасному політичному спектрі України відсутній зрілий ідеологічно й організаційно оформлений консервативний сегмент. Витіснений історичними обставинами за межі батьківщини, консервативно-монархічний рух поступово втрачав живий зв'язок з українським суспільством і реальний вплив на нього протягом майже восьми десятиріч. Як самодостатня політична субстанція прихильники української монархічної ідеї утвердилися за кордоном і підживлювали її весь цей час конкретними справами й теоретичними напрацюваннями.

На порозі третього тисячоліття політична стратифікація в Україні відбуває доволі показовий факт: національна політична еліта позбавлена прошарку послідовних adeptів консерватизму. Однак сучасна інтелектуальна еліта все частіше звертається до консервативних цінностей і традицій, відшукуючи в ментальності українців монархічний архетип, очищуючи його від ідеологічних нашарувань. Останнім часом з'явилося кілька серйозних публікацій на дану тему: статей, збірників документів, монографій. Серед тих, хто плідно працює на цій ниві, — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету Ю. І. Терещенко. 1996 р. разом з кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником Інституту історії України НАН України Т. С. Осташко він видав книгу "В'ячеслав Липинський. З епістолярної спадщини", яка відразу стала раритетом. У 1999 р. побачила світ нова праця цих авторів — "Український патріот з династії Габсбургів", з якої вітчизняний читач вперше зміг дізнатися про життя й діяльність Вільгельма Габсбурга — австрійського ерцгерцога й палкого українського патріота водночас. І от тепер завдяки зусиллям авторитетного вченого з'явилося нове цікаве видання, до якого увійшли статті відомих науковців і громадських діячів, що займаються даною проблематикою.

Збірку відкривають "Причинки до історії галицького консерватизму" Ю. Терещенка. Простежуючи генезу консервативного руху в краї, автор підкреслює, що його особливістю стало міцне підґрунтя в особі греко-католицького духовенства — впливової привілейованої верстви, яка посідала особливе місце в регіоні і завдяки цьому стала перешкодою на шляху денационалізації українства. Світосприйняття греко-католицького кліру і його громадська позиція формувалися під впливом ідеології та суспільного кредо дрібних дворян (шляхти). Це не випадково, оскільки священицький стан значною мірою складався з шляхти, що поступово перетворило його на спадкову аристократичну верству. Дослідник не обмежується констатацією цього становища, а персоніфікує його, подаючи відомості

про генеалогію священицьких родів, яка в багатьох випадках сягає середньовіччя.

У зв'язку з виходом на авансцену народовства в громадсько-політичному житті Галичини складається певною мірою парадоксальна ситуація. У статті відзначається, що нова провідна верства зробила крок в бік поміркованішої ліберально-демократичної ідеології. “Ця еволюція, — пише автор, — сприяла злиттю консервативних і радикально-демократичних світоглядних позицій у досить прагматичну концепцію суспільно-політичної діяльності, яка мала своїм наслідком суттєве зміцнення позицій українства в Австро-Угорщині” (с. 23). Разом з тим справжніми охоронцями традицій галицької духовності й культури залишалися політично орієнтовані на Москву старорусини.

Ю. Терещенко демонструє виразні польські та російські впливи на конституювання консервативної течії в українському русі, розкриває обставини перетворення українського питання у фактор міжнародної політики. Конфесійний компонент консервативного руху висвітлюється також через призму організаційного оформлення консерватизму в “Католицький русько-народний союз”, реорганізований 1911 р. у християнсько-суспільну партію, яка прагнула ставити бар'єри проти наступу москвофілів.

Вчений окреслює дві основні віхи у становленні і розвитку консервативного руху на галицьких теренах: “нову еру” (кінець XIX ст.), що відбивала прагнення до українсько-польського порозуміння, та “політику реалізму”, започатковану “нормалізаційною угодою” УНДО з польськими урядовцями (1935 р.). З'ясовується роль А. Шептицького у формуванні національної свідомості краян, відстоюванні національних інтересів українців перед австрійськими державними колами, протидії латинізації греко-католицької церкви; висвітлюється роль та місце В. Липинського в організаційному та ідеологічному оформленні консерватизму.

Матеріал пронизують сюжети про ставлення до українського питання правлячих кіл імперії Габсбургів, польського політикуму.

Протягну ретроспективу консервативної ідеї і практики здійснено у статті В. Потульніцького “Український консерватизм як ідеологічна і соціально-політична передумова становлення 2-го українського гетьманату: основні напрями і концепції (1789—1914)”. Окреслюючи місце України в геополітичній схемі координат, автор подає галерею історичних портретів носіїв консервативної ідеї, подвижників української справи, державних діячів — В. Капніста, О. Безбородька, М. Миклашевського, П. Завадовського, Д. Трошинського, М. Репніна-Волконського, М. Чайковського, Ф. Духінського, Г. Галагана, В. Тарновського, А. Куліша, аналізує діяльність “Громади” і програмних положень її лідерів — В. Антоновича й М. Драгоманова, а також противників національного руху, наприклад В. Кочубея. Матеріал публікації переконує в тому, що протягом кінця XVIII — початку XX ст. існувала досить впливова частка громадсько-політичної еліти, яка генерувала й обстоювала українську національну ідею і реалізовувала її у вигляді програм, інтерпеляцій до вищих державних чиновників Російської імперії, Туреччини, Франції, Пруссії, що час від часу досягали практичних результатів.

Традиції українського консерватизму і державництва висвітлюються також через призму діяльності земств, у яких працювали знані громадські діячі: О. Скоропадська-Милорадович, О. Русов, І. Шраг, О. Ханенко, П. Дорошенко (Чернігівська губернія), П. Скоропадський (батько майбу-

тнього гетьмана), М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, А. Чижевський, Б. Мартос, брати Шемети (Полтавська губ.) та інші.

Окремий фрагмент присвячений державницьким поглядам та діяльності В. Липинського.

В. Потульніцький звертає увагу на особливість формування української традиційної еліти наприкінці XVIII—XIX ст., яка полягала в співіснуванні двох її основних потоків: козацько-старшинської верхівки колишнього Гетьманату, “нащадки якої брали участь в загальнодемократичній боротьбі за демократичне перетворення Російської імперії”, та значною мірою полонізованого українського шляхетства Правобережжя, “яке включилося в загальнопольський національно-визвольний рух, але, продовжуючи ідеї Великого князівства Руського і Гетьманату, надавало цьому рухові і українського ферменту” (с. 106).

Підсумовуючи викладене, дослідник доходить висновку, що попри лояльність лівобережної шляхти до Російської імперії та помітні польські вектори в орієнтації правобережної, і перша і друга усвідомлювали, що українське питання має міжнародний статус. Спираючись на давні національні традиції й інтереси, українська шляхетська еліта намагалася втілити ідею української державності в консервативному ключі. “Стратегія і тактика, якої дотримувалася ця традиційно консервативна українська еліта, — вважає вчений, — орієнтувалась відповідно на пропаганду української консервативної ідеї у себе на батьківщині, серед чужинців і використання сприятливої міжнародної і внутрішньої ситуації” (с. 106). Автор висловлює переконання, що Гетьманат 1918 р. став наслідком не “перевороту”, а реставрації, не “німецької інтриги, а логічного розвитку всієї модерної історії української традиційної еліти”, а також “збереженості саме власної української національної орієнтації, а не наповнення російським змістом”.

Стаття О. Бея (УВД, Мюнхен) “Україна приречена стати федеративною державою” може бути зразком перспективного моделювання геополітичних і макроекономічних процесів. Можна сперечатися про те, що термін “техноструктура” адекватно відбиває сутнісний зміст визначального фактора майбутніх доленосних зрушень — глобалізації, однак важко не погодитися з тим, що інспірований економічними інтересами пошук нових технологій конструювання міждержавних взаємин прямуватиме в бік внутрішньої і зовнішньої конвергенції.

Зупинившись на загальних теоретичних і концептуальних засадах федералізму, автономії і самоврядування, автор обґрунтовує підстави переходу України до федеративного устрою. Серед аргументів дослідника — твердження про федералізацію як явище історичного інтерналітету, іншими словами, іманентні попереднім державним утворенням структурні елементи, що склалися століттями, мають стати базисом федералізму. Маючи на увазі Київську Русь, слід погодитися з думками О. Бея, що “у боротьбі за княжий трон перемагав той кандидат, який мав більшу військову силу” (с. 122). Натомість інший фактор приходу до влади — довір’я народного віча — не варто перебільшувати: ця форма демократичного волевиявлення залишалася дійовою, в основному, у ранньофеодальній державі, а пізніше — там, де існували феодальні республіки (Новгородська земля).

Викладаючи уявлення теоретиків “функціоналізму” на викликану глобалізацією трансформацію в різних групах держав (розвинених, слабозрозвинених та інших), автор випускає з поля зору такий динамічний і сповнений антагонізмів елемент, як етноконфесійні стосунки, що на постра-

дянському просторі, а в Україні зокрема, виступає одним з визначальних векторів поступу. Ігнорувати його — значить закладати (свідомо чи не-свідомо) похибку в обраний алгоритм моделювання.

Контроверсійність стрижневої тези, висунутої О. Беєм, примушує хоча б стисло висловити такі міркування. Ставлячи будь-яку мету, необхідно, по-перше, бути переконаним у доцільності її досягнення; по-друге, — мати в наявності певні об'єктивні й суб'єктивні фактори; по-третє, — за відсутності “критичної маси” останніх слід досить обережно і точно прогнозувати їх визрівання і сприятливе поєднання. Без належного прорахування всіх складових та можливих наслідків апеляція до історичних аналогій під час федералістичного експерименту може обернутися не лише “парадом суверенітетів”, але й таким сплеском сепаратизму, який поставить під загрозу національну безпеку й цілісність України як держави.

Історіософськими підходами позначена стаття К. Баранцевої “Феномен еліти у вимірі політичної ідеології: український консерватизм”. Дослідниця розглядає особливості інтерпретації феномена еліти у консервативній теорії, характеризує концепцію національної еліти В. Липинського, оцінює консервативну теорію еліти з позиції сучасного філософського та політичного дискурсу. На підставі поданого матеріалу авторка формулює висновок, що “однією з найважливіших соціальних інновацій у нашому суспільстві має бути заміна тотально-егалітаристської традиції, що побутує в повсякденній свідомості, та квазіелітності існуючих соціальних структур реальним формуванням національної еліти та забезпечення умов для переструктурування соціальних інститутів з метою забезпечення національній еліті можливостей реального впливу на життєдіяльність суспільства” (с. 155).

У статті К. Галушка “Консерватизм чи фашизм? До проблеми інтерпретації політичних ідей В. Липинського” зроблено спробу простежити відмінності між фашистською і нацистською доктринами та консервативною теорією ідеолога українського монархізму. Важливо, що автор нагадав про релігійність В. Липинського, який вважав, що “християнську етику не можна замінити якимись раціонально-соціалістичними чи радикально-націоналістичними конструкціями” (с. 169—170), в той час коли тоталітарні ідеологічні схеми або ігнорували релігійний фактор, або вважали його другорядним.

Розділ “Соціально-політичні передумови постання Гетьманату Л. Скоропадського” об'єднав публікації І. Срібняка “Культурно-просвітницька та організаційна діяльність полонених офіцерів-українців російської армії в таборах Німеччини та Австро-Угорщини у 1917—1918 рр.”, О. Любовець “Організаційне оформлення Української демократичної хліборобської партії та її програмові засади”, Т. Геращенко “Українська народна громада”.

Низка статей присвячена періоду життєдіяльності Української Держави. На ґрунтовній джерельній базі подана маловідома донедавна історія спецслужб Гетьманату. Визнаний фахівець даної проблематики В. Сідак відтворив процес формування й оперативного функціонування розвідки і контррозвідки в ході державотворення. Б. Андрусишин дав характеристику робітничої політики П. Скоропадського на тлі українського консерватизму. В. Лободаєв розглядає спробу відродження козацького стану у 1918 р. В центрі дослідження П. Гай-Нижника — міжнародні фінансові угоди Гетьманської Держави.

Складні перипетії українського козацького руху в еміграції міжвоєнної доби відбиті у статті Т. Осташко. Здається, вперше у вітчизняній науковій літературі так об'ємно розкривається діяльність та особисті якості колишнього ад'ютанта П. Скоропадського, Генерального писаря Вільного козацтва, члена управи УНКТ* І. Полтавця-Остряниці. Критично осмислюючи честолюбні наміри і практичні кроки цієї суперечливої постаті в середовищі української еміграції, дослідниця констатує, що самозвана персоніфікація І. Полтавця-Остряниці з гетьманським статусом і повноваженнями, а також відверто профашистська орієнтація УНАКОР** завдала вельми відчутної моральної (треба додати — і політичної!) шкоди монархічному рухові.

“Коротка історія Української Гетьманської Організації Америки” написана головою Головної Управи УГОА Л. Беєм. В кінці публікації вміщено Статут УГО в США, прийнятий 22 травня 1954 р., і низку фотографій, на яких відбито окремі епізоди діяльності організації з 1929 до 1984 р.

Огляд гетьманської періодичної преси, що виходила у європейських країнах протягом 20—70-х рр., зробила Н. Сидоренко.

Грунтовний історико-топографічний та архітектурно-типологічний нарис про Василіанські монастирі Волині належить перу Л. Крощенка. На підставі опрацьованих джерел дослідник створив таблицю і мапу, в яких наводяться дані про кількість монастирів, патронат, час існування, адміністративне підпорядкування й місцезнаходження, а також ілюстративні матеріали і схеми монастирських комплексів волинського регіону.

До окремого розділу увійшли статті С. Гнатюка “Військове будівництво в Українській Державі. Деякі аспекти української зарубіжної історіографії”, І. Монолатія — “Державницька школа української історіографії в Українському Вільному Університеті в Мюнхені (1946—1991)”, М. В. Стопчака — “Причини та наслідки повстання проти гетьмана П. Скоропадського в оцінці української історіографії державницького напрямку”.

Під рубрикою “З епістолярної спадщини” опубліковано розвідку Т. Сидорчук “До характеристики світогляду гетьмана П. Скоропадського у міжвоєнну добу”, в якій коментуються 4 листи до колишнього гетьмана Української Держави др-а О. Назарука, а також підготовлена до друку В. Потульніцьким стаття О. Назарука “Монархія, яке її значення для українців?” і раніше невідомий лист В. Липинського до О. Шаповала (підготовлений до публікації Т. Осташко та Ю. Терещенком).

Дещо осібно стоїть стаття Є. Сергеева “Внешняя угроза с Запада в оценках военно-политической элиты Российской империи накануне Первой мировой войны”, яка розкриває структуру російської військово-політичної верхівки, сприйняття нею зовнішньої небезпеки взагалі і “загрози з Заходу” зокрема.

Укладачі збірника намагалися якомога повніше віддзеркалити генезу консерватизму в Україні, показати її соціальну базу, засоби і форми практичної реалізації. Для повної стереоскопічності картини не вистачає хіба що матеріалів про культуру, науку та освіту в період правління Г. Скоропадського (хоча ці аспекти якраз найбільш висвітлені в літературі).

* УНКТ — Українське національне козацьке товариство, засноване в Мюнхені у 1923 р.

** УНАКОР — Український національний козацький рух, заснований І. Полтавцем-Остряницею у 1935 р.

До дрібних зауважень слід віднести подання полонізмів — “ут-
раквізація” (с. 32), “сецесійний рух” (с. 37), а також германізмів — “соціале
марктвіртшафт” (с. 129), “Методенштрайт” (с. 127), “рунди” (с. 155) без
пояснення чи перекладу.

В цілому оригінальне видання справляє позитивне враження високим
теоретичним рівнем авторів, різноманітністю репрезентованих матеріалів.
Вихід збірки є кроком вперед у вивченні політологічних, військових, со-
ціально-економічних та інших аспектів теорії і практики українського
консерватизму і Гетьманської Держави 1918 р.

О. Є. ЛИСЕНКО (Київ),
О.П. РЕЄНТ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Історична наука у вузах

М. С. БУР'ЯН (Луганськ), В. Г. КРЮКОВ (Луганськ)

Сходознавство в Луганському педагогічному університеті

Великий комплекс наукових дисциплін, що об'єднується зазвичай загальним терміном “сходознавство”, може ефективно розвиватися у великих наукових центрах, бібліотеки яких містять відповідний книжковий фонд. Точніше, знайдеться надто мало столиць та інших центрів, в яких була б зосереджена більшість (не кажучи вже про всі) галузей сходознавчої науки. Ясно, що Луганськ, де перший вищий навчальний заклад, а саме майбутній педагогічний інститут виник у 1923 р., міг стати осередком активної роботи в певній сходознавчій дисципліні. Так воно й було до 60-х рр. щойно минулого століття: ми не маємо у своєму розпорядженні відомостей про сходознавчі інтереси викладачів історичних дисциплін в інституті, хоч серед них чимало авторитетних фахівців з історії та етнографії України (Н.Ю. Мірза-Авакянц, С.Г. Грушевський та ін.). Виняток, можливо, становить видатний археолог та краєзнавець С.О. Локтюшев. Він неминуче повинен був звертатися в окремих питаннях до матеріалів про кочівників та про наступність у заселенні Донеччини, оскільки досліджував пам'ятки цього регіону.

З відновленням у Луганському педінституті історичного факультету (спочатку у складі історико-філологічного) на початку 60-х рр. виникла потреба у фахівцях з всесвітньої (за тодішньою термінологією — “загальної”) історії. У той час основними викладачами її були О.М. Миланіч, В.Г. Пічугін, Г.С. Сорока та ін. Вони викладали історію народів Азії та Африки поряд з історією Європи та Америки і задовольнялися в основному підготовкою методичних матеріалів.

Як викладач історії стародавнього світу та історії середніх віків прибув до інституту і В.М. Бейліс, обраний за конкурсом у 1964 р. Випускник Київського університету, він у 1940—1941 та 1947—1950 рр. вивчав арабську мову під керівництвом професора Т.Г. Кезми — видатного арабіста, діяльність якого все більше знаходить висвітлення в науковій літературі та періодичній пресі.

В 1950—1964 рр. В.М. Бейліс працював у середній школі № 1 Чорнобиля і згодом став її директором, але він був відомий і як сходознавець-арабіст, дослідник арабських джерел з історії народів СРСР. У роботі його постійно підтримував видатний український вчений А.П. Ковалівський.

Дослідницька діяльність В.М. Бейліса за 35 років його праці у Луганську може бути висвітлена у сходознавчому часопису. Тут лише зазначимо, що він у 1970 р. видав арабський текст “Збірки оповідань, листів та віршів Масуда ібн Намдара” з докладним вступом і покажчиками за унікальним рукописом Національної бібліотеки в Парижі, а згодом підготу-

вав коментований переклад складних, вишуканих римованих прозою текстів творів цього автора з повним дослідженням. На основі цієї праці він захистив у 1975 р. докторську дисертацію на тему “Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средневековой арабской литературы”. Одночасно В.М. Бейліс опублікував серію статей та рецензій, пов’язаних з вивченням арабських джерел з історії Східної Європи та Кавказу у IX—XII ст., а також статей в Українських енциклопедіях (УРЕ, 1 й 2 видання, РЕІ) та енциклопедіях СРСР. Він також виступав як редактор перекладів та коментарів арабістів.

У 1976 р. на кафедру прийшов випускник Одеського університету, канд. іст. наук Й.М. Шкляж — один з небагатьох фахівців з нової історії Південної Африки та історії інших колоніальних країн. Він продовжив розпочату раніше роботу по вивченню мемуарної літератури, матеріалів англійської преси стосовно історії Південної Африки XIX ст. Вже у 80-х рр. він видав дві монографії, які являли собою біографічні нариси видатних діячів, що виступали проти расизму у Південній Африці (Томас Прингл — южноафриканський демократ. — М., 1985; Ван дер Кемп И. У истоков борьбы против расизма в Южной Африке. — М., 1991) і близько двох десятків статей з цієї тематики. У 1988 р. ним була захищена в Москві докторська дисертація “Зарождение либерально-демократической оппозиции в Южной Африке в конце XVI — первой половине XIX века”.

У 1978 р. за ініціативою професора М.М. Слонімського, що працював завідуючим кафедрою у 1976—1977 рр., на кафедрі було засновано аспірантуру. Першими аспірантами кафедри стали В.Г. Крюков та С.А. Маркарян. В.Г. Крюков вивчав арабську мову і приступив до дослідження “відомостей арабських географів кінця IX — першої половини X ст. про країни та народи Західної, Центральної та Південно-Східної Європи”. По цій темі В.Г. Крюков підготував дослідницькі статті, виступав з доповідями на загальносоюзних конференціях в Інституті народів Азії та в Інституті російської історії АН СРСР. У 1987 р. він захистив присвячену цій темі кандидатську дисертацію у Ленінградському відділенні Інституту народів Азії. Згодом він розпочав підготовку видання “Арабські джерела з історії Київської Русі IX—XII століть”, співавтором проекту якого він виступив у 1994 р. Цю роботу продовжує він досі, працюючи завідуючим кафедрою всесвітньої історії.

С.А. Маркарян — аспірант без відриву від основної роботи, вивчав перську мову і підготував дослідження з проблем панування сельджуків в Ірані. Він успішно захистив дисертацію у Тбіліському держуніверситеті у 1984 р. і, попри його зайнятість на роботі як вчителя і завуча середньої школи у Тбілісі (а з 1991 р. — у Ростові-на-Дону), активно продовжив свої дослідження. В 1991 р. він видав монографію “Сельджуки в Иране XI века”, потім виступав з науковими доповідями в Росії і в Швеції, а в липні 1997 р. на 35-му Конгресі азіатських та північноафриканських досліджень у Будапешті виголосив доповідь “Походи варязьких вікінгів на Кавказ протягом 40-х рр. XI ст. з метою пошуку “Великого Шовкового шляху”.

У цьому зв’язку зазначимо, що працівники кафедри загальної історії у 60—90-х рр. брали активну участь у регулярних та ювілейних наукових конференціях і симпозіумах в Інституті сходознавства (тоді — Інститут народів Азії), в Інституті російської історії АН СРСР, а з 1991 р. — в Інституті сходознавства НАН України. (Зокрема, в щорічних “Бартольдовських читаннях”, присвячених меморіальним датам життя академіка А.Ю. Кримського та заслуженого діяча науки України А.П. Ковалів-

ського, в “читаннях пам’яті члена-кореспондента АН СРСР В.Т. Пашута” — авторитетному щорічному зібранню фахівців з історії та джерелознавства Східної Європи.)

Всі ці публікації та доповіді, а також активна участь працівників кафедри у захисті дисертацій (виступи опонентами, рецензування, консультаційна робота та редагування) стали приводом для того, що представники сходознавчої спільноти у бесіді з академіком О.Й. Прицаком схарактеризували діяльність луганського сходознавця як “цілу школу” В.М. Бейліса, за іменем її найстарішого працівника. Звичайно, ця оцінка — схвалення певної багаторічної роботи у порівняно невеликому науковому центрі. Але працівники кафедри сприймають її як нормальні зобов’язання продовжувати традиції.

Колектив кафедри загальної історії вже в 80-х рр. зрозумів, що не можна обмежуватись лише існуючими напрямками роботи (арабістикою, вивченням історії Північної Африки), і при визначенні тематики наукової роботи тодішнього аспіранта, випускника інституту М.С. Бур’яна було рекомендовано новий напрямок досліджень, а саме — історії колоніальної політики Великобританії у першій половині ХХ століття.

Зв’язки з сектором міжнародних відносин Інституту сходознавства АН СРСР (керівники — Г.Л. Бондаревський та А.М. Хазанов) дозволили виділити ті проблеми, в межах яких можна було залучити до наукового вжитку нові джерела. В пошуках цих матеріалів М.С. Бур’ян звернув увагу на фільмокопії фондів англійського Форін офісу, які зберігалися в архіві МЗС СРСР (а згодом — МЗС Росії). Багатий фонд цих офіційних та інформаційних документів допоміг висвітлити чимало проблем історії зовнішньої політики Великої Британії перших десятиліть ХХ ст. Але М.С. Бур’ян обрав для вивчення тему, яка певним чином пов’язана з дослідницькою роботою кафедри, а саме — британську політику в одній з країн Арабського Сходу — в Єгипті. Так з’явилася серія його досліджень, присвячена колоніальній політиці Великої Британії в Єгипті та Судані.

У нелегкі часи середини 90-х рр. М.С. Бур’ян, перебуваючи в докторантурі без відриву від викладацької роботи, працюючи в архівах та бібліотеках Москви не тільки над книгами або повноформатними копіями, але переважно над важкими для читання мікрофільмами (лише з частини їх вдалося виготовити відбитки), відбирав матеріали джерел. У двох його монографіях та в серії статей, присвячених досліджуваній проблемі, найбільшу увагу фахівців привернула безпосередньо робота над джерелами, їх кваліфікація та аналіз. З певним правом можна стверджувати, що саме ці риси дослідження виникли як підхід у порівнянні з тим переваженням ідеологічних мотивів “викривального” змісту, котрі були характерними для праць істориків попереднього періоду, хоч і в останніх містився цінний матеріал.

Джерелознавчий та історіографічний аналіз зумовив обґрунтованість загальних висновків у двох монографіях і багатьох статтях цього автора, що стали основою його докторської дисертації “Кризис колониальной политики Великобритании в Египте и Судане в первой трети ХХ в.”, захист якої відбувся в Інституті сходознавства РАН у червні 1996 року.

Наукова діяльність М.С. Бур’яна дала можливість відкрити новий напрямок у дослідницькій роботі кафедри, спрямований на вивчення колоніальної політики європейських держав, переважно у першій половині ХХ ст. Саме у рамках цієї проблеми була підготовлена і захищена дисертація аспіранта, нині доцента кафедри правознавства В.М. Шелюто. Вона присвячена колоніальній політиці Іспанії у 30—40 рр. ХХ ст. і ґрунтується

як на публікаціях з іспанських архівів, так і на матеріалах оцінок цієї політики в пресі та інших джерелах, що надходили з європейських країн. Статті В.М. Шелюто є чи не єдиними публікаціями з цієї теми у науковій пресі України.

Наприкінці 80-х та у 90-х рр. продовжували дослідницьку роботу і арабісти, що працюють на кафедрі. Професор В.М. Бейліс підготував російський переклад підсумовуючого твору арабського енциклопедиста X ст. ал-Масуді “Книга попередження та перегляду” обсягом 25 друкованих аркушів арабського тексту, а також коментар до цього твору. Подальша підготовка видання праці у зв’язку зі станом здоров’я перекладача проводиться у центрі “Східна Європа в античному та середньовічному світі” Інституту загальної історії РАН. Крім того, В.М. Бейліс видав три статті, присвячені відомостям ал-Ідрісі (XII ст.) про Південно-Східну Європу, порти Чорного моря та зв’язки між ними, а також цикл статей про використання творчості арабських поетів XI—XII ст. як історичного джерела, та іншим матеріалам.

Доцент В.Г. Крюков продовжує роботу над перекладом та коментуванням фрагментів арабських джерел, котрі стосуються історії Київської Русі IX — початку X ст. Вони повинні увійти до першого випуску збірки цих джерел.

Колишній аспірант, а нині — старший викладач кафедри З.А. Саїдов протягом ряду років працює над дослідженням арабських біографічних словників. Це величезний за обсягом фонд матеріалів, виданий лише частково. Пошук З.А. Саїдова був спрямований, з одного боку, на виявлення важливих рис як докладних біографій, так і коротких нарисів, що часто перетворювались у некрологічні записи. З іншого боку, З.А. Саїдов вирішив відібрати для більш розширеного дослідження матеріали про духовних осіб (алімів) та освічених людей (адібів) — вихідців зі Східного Закавказзя (за середньовічною термінологією — Аррану, Ширвану та Дегестану).

По цій темі дослідник опублікував декілька статей, виступав з доповідями на “Бартольдівських читаннях” та на конференціях, скликаних Інститутом сходознавства НАН України. Останнім часом ним підготовлена до захисту кандидатська дисертація.

Зазначимо, що кафедра всесвітньої історії підтримує постійні зв’язки з Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України: у журналі “Східний світ” друкуються статті арабістів кафедри. В.М. Бейліс був науковим керівником одного з аспірантів Інституту сходознавства, надсилав відзиви про автореферати дисертацій. Нині в аспірантурі інституту навчається один з випускників Луганського університету, роботою якого керує М.С. Бур’ян.

Не можна обминути і ту обставину, що сходознавчі інтереси виникають і посідають неабияке місце в діяльності тих працівників кафедри, котрі за фахом і навчальною роботою не мають сходознавчої підготовки. Так, відомий археолог доцент К.І. Красильников, який спеціалізується на вивченні середньовічних культур басейну Сіверського Дінця, постійно спілкується з арабістами, що вивчають (див. вище) тексти арабських джерел з історії Східної Європи і Кавказу. У колі наукових інтересів К.І. Красильникова — такі питання, як походження, функції та кваліфікація кам’яних статуй, залишених половцями на території Південної України, і зокрема — на Луганщині. Ним ще у 70-х рр. створено музей скульптур у садибі університету, а нещодавно відкрито Університетський археологічний музей, опубліковано монографію-дослідження фонду кам’яних статуй. Якщо додати до

цього роботу луганського археолога по вивченню історії прабулгарів, то стає ясним, наскільки ці дослідження пов'язані з проблемами класичного сходознавства.

Багато років на кафедрі працювала асистентом і старшим викладачем В.А. Крот, яка вела наукову роботу з питань історії Польщі XV—XVI ст. Вона опублікувала кілька статей з історії польсько-турецьких відносин, торгівлі Польщі з Туреччиною на Чорному морі.

Наш розгляд сюжетів і проблем, які досліджували працівники і аспіранти кафедри всесвітньої історії Луганського педуніверситету, дає можливість дійти висновку про сталість наукових інтересів колективу. Звичайно, слід врахувати такий чинник, як зміни в житті незалежної України, що викликало перехід до тем сучасності або порівняно недалекого минулого. Нині аспіранти кафедри працюють над проблемами, пов'язаними з історією регіональних конфліктів, досліджують зв'язок подібних явищ в міжцивілізаційними відносинами за лінією Захід—Схід. Як ініціатор і керівник цього наукового напрямку виступає доктор іст. наук, професор кафедри М.С. Бур'ян — декан історичного факультету, який створив і очолив науково-дослідний центр “Захід—Схід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків”.

Слід зазначити, що у підготовці аспірантів велике значення має вивчення іноземних мов. У 80—90-х рр. на історичному факультеті існувала подвійна спеціальність “Історія та англійська мова”, що допомогло майбутнім аспірантам і магістрантам у дослідницькій роботі вже у студентські роки. У зв'язку з відкриттям спеціального факультету об'єднано філологічні дисципліни, але кафедра контролює підготовку з іноземних мов студентів, котрі виявляють інтерес до наукової роботи.

Особливо складно стоїть питання про підготовку з східних мов. Адже багаторічна праця викладачів-арабістів у Луганську досі була певною мірою випадковістю. Поки що арабісти кафедри викладають арабську мову факультативно або навіть індивідуально. Досвід такої роботи відомого іраніста і арабіста Я.Є. Полотнюка є у Львівському університеті (див. його статтю у журналі “Східний світ” № 2 за 1993 р., с. 124—132). Зрозуміла річ, масштаби діяльності працівників кафедри (до того ж історичної, а не лінгвістичної) обмежені, але вони дають майбутньому дослідникові можливість читати арабські тексти, відкривають простір для подальшого удосконалення. В.Г. Крюков та З.А. Саїдов віддають певний час своєї роботи викладанню вступного курсу арабської мови для невеликої групи студентів.

Історичний факультет Луганського педагогічного університету має в своєму складі такі спеціальності, як “Соціологія”, “Соціальна педагогіка”, “Правознавство”. Але колективи кафедри всесвітньої історії та кафедри історії України прагнуть до забезпечення повноцінності підготовки з історії. Адже кафедра всесвітньої історії у 80-х рр. була деякий час опорною, а в останні три роки саме на базі історичних кафедр Луганського педагогічного університету проводилися Всеукраїнські студентські олімпіади з історії. Колектив кафедри всесвітньої історії намагається удосконалювати підготовку наукових кадрів саме в цій галузі, усвідомлюючи недостатність в Україні наукової літератури з дисциплін всесвітньої історії, порівняно малу кількість спеціалістів, які б володіли усім комплексом підготовки фахівців з історії як окремих країн, так і цілих регіонів.

Історія як наукова дисципліна, на нашу думку, є важливим елементом культури, і не тільки політичної, але й загальної. Саме це й повинно визначити її місце у системі освіти.

* * *

В. С. ІДЗЬО (Москва)

I Міжнародна наукова конференція “Король Данило і Українська держава в XIII столітті”

21—23 травня 2001 р. у Львові у приміщенні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури відбулася Перша Міжнародна наукова конференція “Король Данило і Українська держава в XIII ст.”

Вона була організована Українським історичним клубом м. Москви, Українським Університетом за участю Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (Львів) та сприянням Інституту українознавства НАН України (м. Львів), Міжнародного Інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою (м. Львів) з нагоди 800-літнього ювілею з дня народження короля Данила.

Проходила конференція під керівництвом голови Українського історичного клубу м. Москви, ректора Українського Університету в Москві, професора *В.С. Ідзьо*.

В ній взяли участь вчені України (міста Київ, Львів), Росії (Москва, Мурманськ, Оренбург), р. Татарстан (Нижньокамськ).

З вступною промовою до учасників конференції звернувся *В.С. Ідзьо*, який наголосив, що вона визріла внаслідок довгої наукової праці науковців Українського історичного клубу, яка завершилась виходом монографії “Українська держава в XIII столітті” (її презентація відбулася на конференції). Промовець зауважив, що ініціатива проведення конференції саме під такою назвою належить Українському історичному клубу Москви. “Ми побажали, — продовжував він, — наголосити на необхідності вивчати державотворчі процеси в Україні в XIII ст., особливо в часи короля Данила. Без сумніву, вона не відбулася б без підтримки та всесторонньої допомоги. Тому ми дякуємо науковцям України та Росії, які підтримали мою ініціативу по відзначенню 800-літнього ювілею визначного державного та політичного діяча короля Данила”. Далі головуючий наголосив на актуальності цієї проблеми, особливо в час святкування X річниці відновлення Української держави.

Наукову конференцію привітав професор *Ярослав Дашкевич* — керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Він наголосив на актуальності висунутої організаторами проблеми. Король Данило, на думку промовця, очолив Українську державу в XIII ст., не будучи якимось суто галицьким чи волинським феноменом. Він, без сумніву, своєю особистістю продовжував традиції Київської держави, і тому його діяльність заслуговує всестороннього вивчення.

Від імені Інституту українознавства, Міністерства науки і освіти конференцію привітав директор інституту, академік *Петро Кононенко*, який зазначив, що вивчення державотворчих процесів у XIII ст. є дуже актуальною проблемою, особливо в час святкування 800-літнього ювілею визначного українського державного діяча XIII ст. короля Данила. Науковець побажав конференції плідної праці і успіхів у висвітленні вищезначеної проблеми.

Потім до учасників конференції та гостей звернувся *Іван Патер*, виконуючий обов'язки директора Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, який наголосив на необхідності вивчення епохи

короля Данила, подякував керівництву Українського університету м. Москви, Українського історичного клубу за організацію конференції.

До учасників та гостей звернувся директор Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою *І. Кравчук*. У привітальному слові він підкреслив великі заслуги короля Данила, який об'єднав Волинь, оволодів Галичем, Києвом (тимчасово), розбив німецьких рицарів під Дорогичином, під Ярославом — угорсько-польське військо, для боротьби з монголами погодився на церковну унію і відбив напад монголів на Пониззя та Волинь. В 1256 р. він заснував місто Львів, який в XIII ст. став столицею Галицько-Волинського князівства. Король Данило, на думку *І. Кравчука*, є дійсно український державець XIII ст. європейського типу.

Від Ради Об'єднання українців у Росії конференцію привітав ректор Українського університету *Віктор Ідзьо*, який зауважив, що ініціатива з Росії в організації та проведенні наукової конференції “Король Данило і Українська держава в XIII ст.” пов'язується з пробілом у цьому питанні в українській історії.

До присутніх звернулися *Роман Лубківський* — керівник обласного управління культури Львівської облдержадміністрації, та *Юрій Гресько* — начальник відділу у справах національностей та міграції Львівської облдержадміністрації. Вони привітали учасників конференції з прекрасною роботою і побажали їм подальших наукових злетів.

До науковців звернувся заступник голови міської Ради *Василь Білоус*, який привітав учасників конференції від імені міського голови Василя Куйбіди і побажав їм плідної праці. Промовець наголосив, що в час 800-ліття з дня народження короля Данила особливо актуальним стає питання глибокого вивчення української державницької спадщини.

Конференцію привітав довголітній політв'язень радянської імперії, редактор газети “Нескорена Нація” *Іван Кандиба*, який підкреслив, що вивчення державотворчих процесів у час короля Данила є актуальною проблемою сьогодення.

Від імені Українського Історичного Клубу м. Москви конференцію привітав *Ігор Смутьський*, який розповів, що УІК сьогодні активно розпочав досліджувати українські архіви в Росії. Не залишилась поза увагою і епоха короля Данила.

Від імені українського товариства “Вербиченька” (р. Татарстан) конференцію привітав його Голова *Євген Савенко*, який наголосив, що вивчення політичних взаємовідносин України-Русі і Золотої Орди є необхідністю, особливо зараз, коли зв'язки науковців України і Татарстану починають налагоджуватися. Дослідник наголосив на подальшому проведенні в майбутньому таких конференцій і пообіцяв, що глибше розгляне ці процеси на наступній конференції.

Від імені Наукового Товариства ім. Т. Шевченка конференцію привітав вчений секретар *Олег Купчинський*, який побажав конференції плідної праці і видання всіх наукових напрацювань.

Від Соціал-національної партії України (СНПУ) конференцію привітала *А. Бень-Дронюк*, яка наголосила, що СНПУ допомагає Українському Історичному Клубу у виданні його наукових праць, і зазначила, що сьогодні вона бере участь у конференції від імені партії як її науковець.

Від Українського Університету конференцію привітав *Андрій Щербина*, який передав вітання від науковців вузу. Він зазначив, що цього року Український Історико-Філологічний Інститут реконструйовано в Український Університет у Москві, що в новому вузі, крім українського історичного та філологічного, буде і технічний факультет, що наукова конферен-

ція “Українська держава в XIII ст.” репрезентує молодий вуз, який бажає активної співпраці з вузами України.

Від ОУН в Україні конференцію привітав голова *Роман Козак*, який подякував Українському Історичному Клубові м. Москви за розробку українських архівів у столиці Росії. За означенням промовця, ОУН в Україні робить усе для повернення українських реліквій, у тому числі й XIII ст. з Варшави та Москви.

Від української громадськості Оренбурга виступив Голова українського Історичного Клубу Оренбурга *Богдан Древин*, який наголосив, що за сприянням УІК Москви в м. Оренбурзі також засновано Український Історичний Клуб. Українська наукова громадськість міста активно підтримує конференцію “Король Данило та Українська держава в XIII ст.” і бажає їй плідних напрацювань.

Від Музею історії релігії та від XI Міжнародної конференції, яку проводив Інститут релігієзнавства (філія Музею історії релігії), конференцію “Король Данило та Українська держава в XIII ст.” привітав директор *Володимир Гаюк*, який наголосив, що з УІК м. Москви Музей історії релігії зв’язує п’ять років активної співпраці. Конференція “Король Данило та Українська держава в XIII ст.”, яку проводить УІК у Львові є показником високого рівня науковості. У подальшому, наголосив промовець, Музей історії релігії всіляко сприятиме таким конференціям.

Директор Національної бібліотеки ім. В. Стефаника *Лариса Крушельницька* побажала учасникам конференції плідної праці; заступник голови української культурно-національної автономії Мурманська *Ірина Калуська* наголосила, що українці Мурманська уже втретє на наукових форумах, які проводить Український Історичний Клуб м. Москви, і передала вітання від правління українців на Кольському півострові всім учасникам конференції; *Зіновія Шульга* — від Львівської Академії мистецтв і української громади в м. Сургуті. Від відділення УГНЦ Українського Історичного Клубу м. Москви конференцію привітав голова відділення Отець *А. Майба*, який наголосив на відносинах Української держави з католицькою церквою, що було особливо актуальним у час приїзду святійшого Отця Івана Павла II в Україну.

Заступник голови Українського товариства охорони пам’яток історії та культури *Григорій Катаран*, вітаючи учасників конференції, підкреслив, що з УІК м. Москви він підтримує контакти вже п’ять років. Товариство охорони пам’яток історії та культури має договір про співпрацю, результатом чого діє конференція по відзначенню 800-літнього ювілею короля Данила.

На конференції було заслухано 30 наукових доповідей, у тому числі:

1. **Я.Р. Дашкевич.** Проблема вивчення епохи короля Данила.
2. **П.П. Кононенко.** Галицько-Волинська держава у контексті сучасного вивчення українознавства.
3. **В.С. Ідзьо.** Українська держава за часів короля Данила.
4. **Є.Ф. Савенко.** Король Данило і Українська держава у взаємовідносинах з Золотою Ордою.
5. **В.П. Бадяк.** Коронація Данила Галицького і доля корони.
6. **К. Бондаренко.** Ювілейний рік короля Данила.
7. **В.С. Ідзьо.** Король Данило у взаємовідносинах з Польщею, Литвою, Тевтонським Орденом.
8. **О.А. Купчинський.** Галицько-Волинська держава і документи XIII — першої половини XIV ст. в пізніших джерелах. Зміст і форма.
9. **І.В. Костюк.** “Давньоукраїнська література періоду Київської Русі” в оцінці О. Грушевського.

10. **А.В. Майба, В.С. Ідзьо.** Король Данило та переговори з католицькою церквою стосовно унії всередині XIII ст.

11. **Р.Д. Зінкевич.** Збройні сили Галицько-Волинської держави за часів короля Данила.

Всі доповіді супроводжувались широкими дискусіями.

Під час конференції відбулась виставка картин художнього розпису на тканині (цикл “Львів”) митця Львівської академії мистецтв *Галини Зубченко*.

У третій день конференції були проведені її підсумки. Виступаючи наголошували, що її учасники в основному виконали поставлене перед ними завдання.

Матеріали наукової конференції “Король Данило та Українська держава в XIII ст.” будуть опубліковані в I томі Наукового Вісника Українського Університету м. Москви.

Були вислухані пропозиції та зауваження учасників конференції *М. Рожка, В. Оприска, А. Щербини, І. Смульського* щодо підготовки тематики наступної конференції.

Було рекомендовано на наступній конференції, окрім історичної та культурно-мистецької, утворити секції археологічну, матеріальної культури та архітектури, релігієзнавства; розширити міжнародний спектр вивчення проблеми.

Наступну Міжнародну конференцію — “Українська держава і король Данило у взаємовідносинах з Польщею, Угорщиною, Чехією, Тевтонським Орденом, Ятвязьким князівством, Ростово-Суздальською Руссю, Золотою Ордою” заплановано провести в травні 2003 р.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Н. В. ІВАНОВА (Вінниця)

**Міжнародна наукова
конференція “Актуальні проблеми історії
Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.”**

У низці заходів, присвячених 60-річчю початку Великої Вітчизняної війни, помітне місце посіла міжнародна наукова конференція “Актуальні проблеми історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.”, яка відбулася 21—23 червня 2001 р. в Черкасах. Організаторами конференції виступили Інститут історії України НАН України, Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаська обласна державна адміністрація. Були запрошені вчені з усіх регіонів України, представники громадськості, військовослужбовці, профспілкові діячі, ветерани війни, журналісти, архівні працівники і краєзнавчий актив. У засіданнях взяли участь делегації науковців з Росії та Польщі, які репрезентували Інститут російської історії РАН (Москва), Інститут політичних студій (Варшава) і Ягеллонський університет (Краків). Програма конференції включала 94 доповіді. Серед учасників були 4 академіки і члени-кореспонденти НАН України, 27 докторів, 27 професорів і 46 кандидатів наук, наукові співробітники, викладачі вищих та середніх навчальних закладів, аспіранти, студенти, які представляли 37 установ з 20 міст.

22 червня в актовому залі Черкаського державного університету відбулося пленарне засідання конференції, на якому були присутні близько 450 осіб. Вступним словом конференцію відкрив ректор Черкаського держав-

ного університету, заслужений працівник освіти, проф. *А.І. Кузьмінський*. Привітавши учасників, він розповів про те, чим сьогодні живе багата традиція Черкащина, ознайомив з історією університету і побажав плідних результатів учасникам конференції. Хвилиною мовчання присутні вшанували пам'ять полеглих у Великій Вітчизняній війні. Заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації, докт. іст. наук, проф. *А.Ю. Чабан* висловив вдячність ветеранам та гостям конференції. Він присвятив свій виступ характеристиці подій Великої Вітчизняної війни на території Черкаської області.

Було зачитано вітання на адресу учасників конференції від голови-координатора організаційного комітету, директора Інституту історії України НАН України, акад. НАН України *В.А. Смоля*.

Зі словами подяки організаторам конференції виступив ветеран, Герой Радянського Союзу, проф. *О.В. Тканко*. Він розповів про власну участь у військових діях. З привітанням до учасників звернулися голова ради Черкаської обласної організації ветеранів, учасник Великої Вітчизняної війни *В.М. Кучеренко*, уповноважений представник Державного комітету України у справах ветеранів у Черкаській області *В.П. Гураль*, представник профспілок *О.Д. Желдак*.

З великою зацікавленістю учасники та гості конференції заслухали доповіді, які були проголошені на пленарному засіданні. Так, *О.Г. Перехрест*, канд. іст. наук, доцент, декан історичного факультету Черкаського державного університету в доповіді "Всесвітньо-історичне значення перемоги народів СРСР над фашистською Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни" окреслив спектр проблем, пов'язаних з місцем України у війні та її наслідками. У доповіді докт. іст. наук, зав. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України *О.Є. Лисенка* "Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння" увага зосереджувалася на гострих проблемах, які не втратили своєї актуальності в сучасному суспільстві. До важливої теми звернувся докт. іст. наук, проф., ст. наук. співроб. Інституту російської історії РАН *В.О. Невежін* (Москва) в доповіді "Незавершена політико-ідеологічна кампанія в СРСР (травень-червень 1941 р.)". *О.С. Сенявський*, докт. іст. наук, проф., пров. наук. співроб. Інституту російської історії РАН простежив трансформацію радянської ідеології в роки Великої Вітчизняної війни. Доктор хабілітований з Польщі *Гжегош Мазур* виступив з аналізом діяльності польського антирадянського підпілля у Львові в 1939—1941 рр. Нетривіальними підходами відзначався виступ докт. іст. наук, пров. наук. співроб. Інституту російської історії РАН, лауреата Державної премії Російської Федерації, члена Академії військових наук *О.С. Сенявської*. На прикладах з історії Великої Вітчизняної війни вона аналізувала алгоритм створення і функціонування героїчних символів.

Наукова проблематика конференції була досить різноманітною. Жваве обговорення проблем тривало в 7 секціях: методології, історіографії та джерелознавства історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.; бойових дій на радянсько-німецькому фронті; суспільно-політичного та духовного життя у воєнні роки; нацистського окупаційного режиму; руху Опору на окупованій нацистами території; соціально-економічного життя у воєнний час; міжнародного становища та міжнародних зв'язків СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Найчисленнішою була перша секція. На ній заслухано 17 доповідей та повідомлень. Історіографічні питання перебували в центрі уваги доктора історії Інституту політичних студій *Гжегожа Мотики* (Варшава), докт. іст. наук, проф., акад. Української академії історичних наук, зав. кафедри но-

вітньої історії та права Черкаського державного університету *А.Г. Морозова*, докт. іст. наук, проф. кафедри новітньої історії та права цього ж університету, заст. голови осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Черкасах *В.В. Гоцуляка*, канд. іст. наук, доц. кафедри історії України Вінницького державного медичного університету ім. М. Пирогова *В.П. Лациби* і канд. іст. наук, доц. кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського *С.Л. Калитка*.

Джерелознавчі аспекти дослідження Великої Вітчизняної війни, а саме використання кінофотодокументів, епістолярії, мап, преси, документів, представлені в доповідях канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Л.П. Маркітан*, докт. іст. наук, проф. кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Т. Шевченка, пров. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки Інституту історії України НАН України *І.Н. Войцехівської*, канд. іст. наук, доц. кафедри історії України Черкаського державного університету, голови обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців *В.М. Мельниченко*, канд. техн. наук, доц., пров. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки Інституту історії України НАН України *О.Є. Маркової*, спеціалістів Державного архіву Черкаської області *С.І. Кривенко*, *І.М. Барильченко*.

Цікавими, насиченими новими фактами і висновками були виступи на секції “Бойові дії на радянсько-німецькому фронті”. Предметом обговорення стали проблеми резервів України для Червоної армії, військових втрат України, німецьких військовополонених. Значна група науковців висвітлила окремі аспекти бойових дій, наприклад, битви за Дніпро, Умансько-Ботошанської операції. В повідомленнях науковців розглянуті питання участі прикордонників, спецпідрозділів органів держбезпеки, союзників-добровольців, а також військ протиповітряної оборони і Пінської військової флотилії у військових діях. Змістовністю і глибиною аналізу позначена інформація, якою поділилися керівник секції, канд. іст. наук, проф., заст. декана історичного факультету Київського національного університету *О.Ф. Мінгазутдінов*, докт. іст. наук, проф. кафедри новітньої історії України цього ж університету *В.Ю. Король*, канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України *О.В. Буцько*, канд. пед. наук, проф. Національної академії прикордонних військ України *М.І. Кабачинський* (Хмельницький), канд. іст. наук, доц. спецкафедри Національної академії служби безпеки України *Г.С. Биструхін*.

У третій секції, якою керувала докт. іст. наук, пров. наук. співроб. Інституту російської історії РАН, керівник центру історії релігії *О.Ю. Васильєва*, в центрі уваги доповідачів були різні аспекти суспільно-політичного та духовного життя у воєнні роки. Керівник секції зважено і лаконічно висловила свою точку зору на релігійну проблематику у виступі на тему “Православна церква у Великій Вітчизняній війні як новий напрямок у сучасній російській історіографії”. Пошукач кафедри новітньої історії та права Черкаського державного університету *В.В. Шніра* виступив з розвідкою “Православна церква в Україні напередодні Другої світової війни”, канд. іст. наук, доц. кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету *Ю.А. Зінько* і студент історичного факультету цього ж університету *В.В. Гінда* висвітлили тему “Освітні заклади Вінниччини у роки німецько-фашистської окупації (1941—44 рр.)”. Особливу увагу питанням сучасного військово-патріотичного виховання приділив завідувач сектора допризовної підготовки науково-методичного

центру засобів навчання Міністерства освіти і науки України, учасник бойових дій *Ю.В. Крамаренко*. В зоні уваги секції опинилися питання моралі військового часу, масового добровільного руху молоді і жіночого руху. Учасники секції вислухали своїх колег, обмінялися думками, поставили ряд питань своїм опонентам.

На багатому фактичному матеріалі велика група дослідників розглянула проблеми соціально-економічного життя у воєнний час. Виступи були присвячені економічній системі соціалізму в роки Великої Вітчизняної війни, кадрам, відбудові, розподілу та споживанню продуктів харчування, а також економічним наслідкам Другої світової війни для країн Центральної та Південно-Східної Європи. Докт. іст. наук, проф., акад. Української академії історичних наук, зав. кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського інженерно-технологічного інституту *М.І. Бушин* розповів про евакуацію матеріальних ресурсів та населення України, *Л.М. Хойнацька*, мол. наук. співроб. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України подала в своєму виступі ґрунтовно опрацьований матеріал по темі “Соціально-економічні та науково-технічні засади відбудовних робіт у машинобудуванні. 1943—50 рр.”

Національно-визвольна боротьба, організація партизанського руху і участь у ньому різних верств населення стали лейтмотивом доповідей докт. іст. наук., проф., голов. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України *В.І. Кучера*, докт. іст. наук, проф., акад. Української академії історичних наук, начальника кафедри історії України Національної академії внутрішніх справ України *А.С. Чайковського*, ст. наук. співроб. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України *Н.М. Руденко*, ст. викладача кафедри всесвітньої історії Черкаського державного університету *Г.М. Голиша*, канд. іст. наук, доц. кафедри всесвітньої історії цього ж університету *І.В. Звіркowsького*.

Робота секції № 6 була акцентована на проблематиці нацистського окупаційного режиму: засилля нацистських концтаборів, животіння українського села в роки окупації, функціонування окупаційної преси, грошових знаків, економічна експансія фашистської Німеччини і боротьба українського народу проти неї. Ці теми дістали своє відображення у доповідях керівника секції, канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України *М.Г. Дубик*, канд. іст. наук, доц., заст. декана історичного факультету Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова *І. Г. Ветрова*, докт. іст. наук, проф. кафедри історії України Національної академії внутрішніх справ України заслуженого працівника освіти України *В.Ф. Шевченка*, аспіранта Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету *Ю. В. Олійника*, аспіранта кафедри історіографії та джерелознавства Донецького національного університету *Д.М. Титаренко*.

Актуальні питання міжнародного становища та міжнародних зв'язків СРСР у роки Великої Вітчизняної війни були порушені науковцями, які працювали в сьомій секції. Висвітлено теми “переміщених осіб”, радянсько-німецьких відносин в 1939—41 рр., радянсько-польських — в 1941—45 рр., радянсько-латиноамериканських відносин, дипломатії СРСР і Німеччини в період підготовки і в початковий період війни.

По закінченні конференції відбулася зустріч науковців з ректором Черкаського державного університету, який висловив подяку за плідний обмін думками, окреслив майбутні плани співробітництва і проведення конференцій, зробив ряд конкретних пропозицій російській делегації.

Крім наукових дискусій, в рамках конференції було проведено і ряд інших заходів. Відбулася зустріч з вчителями історії і ветеранами Великої Вітчизняної війни Чорнобаївського району, які порушенням багатьох актуальних питань активізували роботу “круглого столу”. Науковці підкреслили необхідність співпраці вчених, школи і засобів масової інформації у висвітленні історії війни і питань виховання молодого покоління.

Учасники конференції 22 червня брали участь у заходах, приурочених до початку Великої Вітчизняної війни, у Черкасах, поклали квіти до монументу на Пагорбі Слави, до пам’ятника повному кавалеру орденів Слави Григорію Пантелеймоновичу Березі. Ім’я цього героя носить школа с. Чапаївка Золотоніського району, де науковці мали змогу побачити чудово експонований краєзнавчий музей, створений руками учнів і вчителів. Там же відбулася презентація книги “Золотонощина в 1941—45 рр.”, упорядником якої є Г.М. Голиш, вчитель і багаторічний директор Чапаєвської школи, сьогодні старший викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського державного університету, автор 1500 статей на краєзнавчу тематику. Вчені відзначили унікальність даного видання, висловили захоплення невтомною працею ентузіастів-краєзнавців. Незабутню екскурсію по музею Корсунь-Шевченківської битви провів багаторічний дослідник і блискучий знавець історії рідного краю А.І. Бахмут.

В конференц-залі музею відбулась остання зустріч, на якій працівники музею і ветерани мали змогу поставити дискусійні питання перед науковцями. На заключному засіданні було підбито підсумки роботи конференції, зроблено висновок, що вона стала помітною подією у науковому житті. Учасники визнали роботу конференції продуктивною і підкреслили необхідність подальшого продовження наукової співпраці вчених, регулярного обміну інформацією та літературою, що сприятиме підвищенню рівня всієї історичної науки. Учасники конференції прийняли підсумковий документ.

Матеріали конференції будуть опубліковані окремим виданням.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Коваль Михайло Васильович

На небосхилі історичної науки стало однією зіркою менше — 15 вересня 2001 р. на 68 році життя передчасно відійшов у вічність відомий в Україні і далеко за її межами вчений, професор, доктор історичних наук М.В. Коваль.

Ця несподівана втрата ще більш гірка від того, що не стало особистості, яка перебувала на злеті творчої думки, мала що сказати людям, була сповнена нових задумів і планів.

Рівно 40 років свого життя Михайло Васильович Коваль віддав Інституту історії України, до якого він прийшов у лютому 1961 р. з посади редактора видавництва АН УРСР. У його стінах він подолав усі шаблі — від молодшого наукового співробітника до завідувача відділу. Ґрунтовна фахова підготовка (у 1957 р. М. В. Коваль закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка з відзнакою) дозволила молодому науковцю швидко посісти помітне місце серед колег, здобути авторитет серйозним, глибоким підходом до наукової роботи. У 1964 р. він захистив кандидатську, а в 1975 р. — докторську ди-

сертації. В той час сформувалося коло наукових інтересів М.В. Ковалю, основу яких склала проблематика періоду Другої світової війни.

Непересічні здібності вченого засвідчили видання, що ввійшли до скарбниці вітчизняної історичної науки. Михайло Васильович був членом редакційних колегій та авторських колективів 3-го тому тритомної монографії “Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945”, 7-го тому багатотомної “Історії Української РСР”, двотомника “Історія України: нове бачення”, багатьох інших колективних фундаментальних праць. У творчому доробку талановитого вченого — близько двох десятків монографій, брошур та підручників, понад 300 статей з проблем історіографії, методології науки, воєнної проблематики.

Нові методологічні підходи дозволили М.В. Ковалю вийти на якісно новий рівень наукових досліджень, результатом яких стали такі праці, як “Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939—1945). Спроба сучасного концептуального бачення” (1999 р.), “Друга світова війна і Україна (1939—1945 рр.). Історіософські нотатки” (1999 р.), а також остання монографія “Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (2000 р.), що вийшла у серії “Україна крізь віки”. Без перебільшення можна сказати, що вони заклали базу для нового етапу досліджень проблематики воєнної доби.

М.В. Коваль не був суто кабінетним ученим, виявляючи активну громадську позицію, перебуваючи в тісних контактах з науковою громадськістю, студентською молоддю. Не в останню чергу завдяки його зусиллям “Український історичний журнал” (з 1972 р. до 1988 р. він був заступником головного редактора, а з 1988 до 1994 р. — головним редактором) набув статусу високонаукового профільного періодичного видання з історії серед вітчизняних і зарубіжних учених, усіх, хто цікавиться минулим нашого народу і країни.

З ініціативи Михайла Васильовича з’явилося нове періодичне видання “Сторінки воєнної історії України”, кожне число якого з нетерпінням очікують фахівці, аспіранти, студенти.

М.В. Коваль став одним з головних наукових консультантів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945”, постійно зустрічався з його співробітниками, даючи поради щодо змісту і спрямованості експозиції.

Протягом багатьох років М.В. Коваль займався викладацькою діяльністю в Київському державному педагогічному інституті, а серед його учнів і послідовників є чимало викладачів цього вузу. Відомий учений підготував 15 кандидатів та кількох докторів наук.

М.В. Коваль неодноразово репрезентував Інститут історії, нашу країну на різноманітних наукових форумах, брав участь у десятках конференцій, “круглих столів”, симпозіумів.

Наукові здобутки вітчизняного історика гідно оцінені державою. У 1989 р. він отримав вчене звання професора, а 1996 р. — заслуженого діяча науки і техніки України. Нагороджений Почесною Грамотою Президії АН УРСР 1983 р., медаллю “1500-річчя Києва”. Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки 1970 р.

В особі Михайла Васильовича Ковалю історична наука втратила провідного фахівця з історії Другої світової війни, а співробітники Інституту історії України — авторитетного колегу і чуйного товариша. Всі, хто знав М.В. Ковалю, сприймають його смерть як особисту втрату і висловлюють щире співчуття родині покійного.

Варшавчик Марко Якимович

27 травня 2001 р. після тяжкої хвороби на 83 році життя помер відомий український історик-джерелознавець, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки України Марко Якимович Варшавчик. Він народився 17 грудня 1918 р. в м. Сміла Київської губернії в родині ремісника. Професійну освіту здобув на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, в якому навчався в 1936—1941 рр. Закінчивши в перші дні Великої Вітчизняної війни з відзнакою університет, добровольцем пішов до лав армії. Спочатку був зарахований курсантом Особливого комуністичного полку, а в липні 1941 р. став бійцем славнозвісного п'ятого кавалерійського корпусу. В складі корпусу з боями він пройшов від України до Берліна. В армії отримав офіцерське звання, заслужив бойові нагороди.

Після закінчення війни у 1946 р. демобілізувався з лав Радянської армії і повернувся до Києва. Працював у Центральному державному історичному архіві УРСР, обіймаючи посади вченого секретаря та начальника науково-видавничого відділу архіву. Наукову роботу в архіві поєднував з педагогічною, працюючи за сумісництвом на кафедрі архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. В 1948 р. Марко Якимович повністю перейшов на педагогічну роботу. Працював у Київському педагогічному інституті ім. М. Горького (1948—1956), Українській сільськогосподарській академії (1956—1957), а в 1957 р. був запрошений на роботу до одного з провідних закладів освіти — Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка (згодом — Інститут післядипломної освіти Київського університету ім. Т.Г. Шевченка), де працював понад 30 років. Саме тут повною мірою розкрився талант М. Я. Варшавчика як педагога, науковця. Останні п'ять років його творчої діяльності зв'язані з кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки університету, на якій починалася його викладацька робота.

М.Я. Варшавчик був обдарованим педагогом. Його лекції з проблем методології, джерелознавства, теорії і методики науково-дослідної роботи запам'яталися багатьом поколінням викладачів вищої школи, видавалися не лише на Україні, а й в Росії та інших країнах.

М.Я. Варшавчик відомий як глибокий дослідник проблем методології історичної науки, історичного джерелознавства. Цим проблемам були присвячені його кандидатська (1948) та докторська (1972) дисертації, численні посібники, монографії, статті. Всього ним написано понад 150 праць.

М.Я. Варшавчик був піонером у розробці багатьох теоретичних проблем джерелознавства та методології. В 60—80 роки його доповіді на Всесоюзних та Всеукраїнських конференціях з проблем джерелознавства та методології викликали величезний інтерес наукової громадськості. 1976 р. він виступив ініціатором проведення на сторінках наукової преси Всесвітньої дискусії з проблем методології історичної науки.

Особливо слід відзначити роль М.Я. Варшавчика в підготовці істориків, підвищенні їх кваліфікації. Тисячі молодих науковців прослухали його курси та спецкурси. Під його керівництвом понад 20 істориків захистили кандидатські дисертації, кілька викладачів стали докторами наук.

Марка Якимовича високо цінили колеги. Кожна зустріч з ним залишала незабутні враження. Шанобливе ставлення до талановитого вченого

та педагога, чуйної людини яскраво відображене в збірнику “Спеціальні галузі історичної науки”, виданому у 1999 р. у зв’язку з його 80-річчям.

Науково-педагогічна діяльність М.Я. Варшавчика отримала високу оцінку. В 1987 р. указом Президії Верховної Ради УРСР йому було присвоєне почесне звання Заслуженого діяча науки України. Бойові заслуги М.Я. Варшавчика відзначені орденами Вітчизняної війни I та II ступенів, Червоної зірки, медалями.

Світла пам’ять про відомого історика, талановитого педагога, вдумливого вченого Марка Якимовича Варшавчика назавжди збережеться в пам’яті всіх, хто його знав.

